

HOLMI

XX. évfolyam 7. szám

2008. július

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

---

TARTALOM

- Tandori Dezső*: Ködleonínusok • 831
Rába György: Elalvás előtt • 832
A győzelem • 832
Másféle préda • 833
Németh Andor emlékirataiból (Közzéteszi
Botka Ferenc) • 834
Kelecsényi László: Az Ottlik-mozi • 846
Ozoli Ágnes: Trolizás • 859
Fogarassy Miklós: „A barátság szelleme” • 862
Szabó István levelei könyvtáros barátaihoz
(Közzéteszi *Fogarassy Miklós*) • 864
Pollágh Péter: Nincs köd • 876
Mese, habbal • 877
Az ég vele • 877
A Dédi végezne • 878
Sopotnik Zoltán: Futódédi • 878
Futótavasz • 879
Futóhomok • 880
Finy Petra: Anyabörtön • 881
Pósfai György: Tull úr emlékezik • 882
Turi Tímea: fekete-fehér • 886
Váradai Péter: Szertartásrendek • 891
Iona a viharban • 892
Loschitz Ferenc: Költözés előtt • 893
Ami eltűnik • 894
Benedek István Gábor: Lajos Fülöp huszonkét aranya • 895

- Bokody Péter*: Az arc előtt és után (Lévinas bölcséletének folytathatóságáról) • 918
Vattamány Gyula: „Legmélyebb bugyraimban” (Ál-Alexandriai Eusebiosz, az ördög, a pokol és a zsidók) • 930
Gellén-Miklós Gábor: Ennyi volt • 940
G. István László: Ne érjen több homok • 940
 Függőketrec • 941
Kántor Zsolt: A lélek sava • 942
Gál Ferenc: Természeti jelenségekről • 942
 Mítoszokhoz • 943
Karády Viktor: Fejtő Ferenc (1909–2008) emlékére • 944

FIGYELŐ

- Ludassy Mária*: Cassirer a felvilágosodás filozófiájáról (Ernst Cassirer: A felvilágosodás filozófiája) • 951
Lengyel András: „...a dolgok értelme szétoszlik, akár a felhő” (Angyalosi Gergely: Ignotus-tanulmányok) • 962
Lackfi János: Kőkönyv (G. István László: Homokfűga) • 970

VITA

- Kodolányi Gyula*: Illyés és a „polgári költők” • 973

Radnóti Sándor: Sánta Ferenc (1927–2008) • 978
Erdélyi Ágnes: Halda Alíz (1928–2008) • 981
Gyáni Gábor: Péter László (1929–2008) • 983

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
 Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
 Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
 Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
 (Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
 További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
 Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
 Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
 Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Tandori Dezső

KÖDLEONÍNUSOK

Könyv, csak-a-címig-irandó, légy te szabad s eliramló,
 Vagy: meg mit légy? egyszer sem! csoda-célja-se kegyhely.
 ...Választékos a szó, jaj, durva a semmije-óhaj,
 s – vissza! – a semmi se jár már; úton a lény, de csak átszáll,
 átszálló lény, én, s géz végül a torkon, elér, kész
 avval a sors, fut a vér, szét, festi követ-meg-a-szélét
 útnak, a fák, a monet-ik megröppenve, ha érik
 perspektívájuknak köd-karaját, tovahullnak.
 Már a hiperrealizmus kérdi, na, holtra-ha, mit tudsz,
 elme, te, sejtve derengő, ennek telje ha eljő?
 S futnak az útfelek, és akadálydöntő remegés
 futja be testük a négy lábúaknak, ja, terítsd rá,
 dörrén a...szisszen a...fegyver, tű? Soha nem kell
 hajtani, tartani már; dombja-halomba beáll.
 Elviszik. És mi, ha fáj ott, néked, akadt akadályod?
 Vagy csak törpe-mi-céllal mentél, gépi acéllal
 így ütközve? A jégen – s fára! – zuhanva...s a vérben,
 vagy bent, inszalagok közt vesztve a hasznót, az eszközt,
 mind, ami semmi-időn még voltál épp, csupa ködkép,
 annyi se. Megfeketült karral, örökre elült
 tervekkel – lenolajt meg krétát venni; meredsz meg! –,
 vagy még jönnek a bicskák, túlsúlyod ha kinyitják,
 senki se kérdi, az alkony szép-e a londoni parkon
 versbe-szerezve, a hídon mit vársz, végre kinyíljon...
 Semmit. A föld meg az ég hajlik mind közelébb:
 egymáshoz. Kimaradsz, s rád már csak emitti mihasznák
 néznek, az ottaniak kény-kegye épp lemaradt
 egy töredék kis időre, hagytak rossz önerődre,
 ó, jaj, nem hiheted! Ez csak a képzeleted,
 már nem működgetve, igenlőn biccen a medve,
 s nem-játék-a-madárfej, görcs kezed annyira mást lel,
 nem mint reggeleken, hol csoda-vágya-elem
 volt ilyen érintés, várd egy napodon figyel és áld,
 s így pedig: áldásoddal! Hívság, mennyi az óhaj.
 És eljön, hamar: ennyid lesz örök-élte semennyid,
 gépkocsi zöldbe befordul, gyomrod végszava kordul,
 markol el-egyre, kitépáz, és körülötted a szép máz,
 még hogy a tér! szeretett tér! innen már sose mennél
 – s visznek, mondom. Elég. Könyv, tudd néma szerét,
 légy te szabad s eliramló, mit se beszélj mi-se-halló,

köd, kavarulj, noha virrad, híg leonínusod írjad,
sűrűd. Hagyd, mi-egyéb az, már nem enyém ez a víg gaz.
Könyv, te maradj maradandó, címe-csak...és lehangyandó.
ÉLETEM EGY RÉMÁLOM VOLT (VAGY TÖBB?) – kicsinálom
rossz viccnek, ha-mi múlt.

Megvirradt:
beborult.

Rába György

ELALVÁS ELŐTT

Bárcsak ezt a két kezet
kulcsolnám imára
mint réges-rég gyermeki
ártatlanság korába
Én Istenem jó Istenem
lecsukódik már a szemem
de a tiéd nyitva Atyám
amíg alszom vigyázz reám
Ám fönnakad pillantásom
míg az egy szem altatómat
legalább azt be nem veszem
csak az ami álomra nógat
az se rögtön minthogy előbb
kell még egy könyv mákonya
éles elme társasága
nagy képzelet szebb világba
elragadó mozdonya

A GYŐZELEM

Babel emlékének

Mit látott csíptetője üvegén keresztül
mikor hadteste belovagolt a bevett településre
mit látott nyergében zötykölődve az író
múlt történetek méltatója és az átélteké

a kövezeten még véres viaszfigurákat
 feketére perzselődött homlokzatokon át
 üres ablakszemükből összetiport rozsvetést
 használt gyufaszálak glédáját volt nyírfaligetet
 a paták elgurult lekváros ibrikeket roppantottak
 leszakadt lábakkal kezekkel vegyest
 egy fészkerben csonttá aszottan makogó túlélők
 a helyiség sarkában félig letakart tetem
 a hadfiak nem tekintenek a páratlan számokra
 a hadfiak nem tekintenek a páros számokra
 ki osztott Isten helyett szerepet itt
 lenyelte nyelvét a harang az énekszót a pernye
 az alvégen ahol az előőrs házak elmaradoznak
 fölgújtott kazlak fényénél vizslatják a világot
 és nekirugtatnak a földuzzadt folyónak
 új rettenetek friss izgalmak felé

MÁSFÉLE PRÉDA

Jobb volna mintha mintát
 naphosszat csodálni
 Krúdyt vagy Kosztolányit inkább
 s nem félálmodokat megszakítani
 fontos tanácskozások
 elmulasztott találkák
 mulatságok görögtüze helyett
 fölpeckelni szemhéjamat
 röptében megragadni
 a rebbenő képzeteket
 csőrükben eleven
 vergődő szavakat
 még élő szervezeteket
 én voltam én vagyok
 a zsákmány a préda
 elbliccelt alkoholista
 egy másik elemésztőbb
 szenvedély martaléka

NÉMETH ANDOR EMLÉKIRATAIBÓL

Közzéteszi Botka Ferenc

Hogy élete utolsó négy évében Németh Andor emlékiratain dolgozott, azt nemcsak tudjuk, de java részét olvashatjuk is írásainak *A SZÉLÉN BEHAJTVA* című válogatásában (Magvető, 1973).

Az állítás második részéhez azonban rögtön hozzá is tehetjük: sajnos csonkán, 1944-gyel bezárólag. A kötet összeállítója, Réz Pál ugyanis az alábbi megjegyzéssel zárja az írásokat kísérő jegyzeteit: „*Németh Andor az 1947–1952 közötti évek, így a Csillag történetét is megírta; emlékiratainak ez a befejező része sem a Petőfi Irodalmi Múzeumban, sem a hagyatékban nem található, egyelőre lappang.*”

Néhány évvel ezelőtt a Déry és társai per (1957) iratanyagát tanulmányozva a Magyar Országos Levéltárban, látszólag két egymástól független gépiratra lettünk figyelmesek a XX – 5 – h jelzeten nyilvánított ún. *Operatív iratok* egységében.

Utóbbiról tudni kell, hogy a tárgyalás előkészítését szolgáló kihallgatások jegyzőkönyvei mellett szinte áttekinthetetlen, ömlesztett tömegben tartalmaz az író lakásán tartott házkutatás során lefoglalt dokumentumokat: magyar és német nyelvű leveleket, írószövetségi taggyűlések jegyzőkönyveit, naptárakat, rajzokat, sajtókivágatokat, kérvényeket, tanulmányok, irodalmi művek kézíratait, jellemzéseket, igazolásokat és igazolványokat (feltehetően az iratanyag utólagos és sietve végzett archiválásának sorrendjében).

Az említett két gépiratra az *Operatív iratok* 56. és 57. dobozában (9. és 10. kötetében) bukkantunk rá. Mindkettő Déryre vonatkozott, érthető, hogy közelebbről is szemügyre vettük őket.

Hogy valamiképpen összetartoznak, azt a papír minősége, az írógép betűinek azonosága és a javítások írásképe is alátámasztotta.

Hogy egy terjedelmesebb mű részei, azt az eredeti, írógéppel végzett oldalszámozás is valószínűvé tette. Az egyik a 193–200., a másik a 237–243. oldalakat foglalta le – *HÁROM ÉV PESTEN (LEVÉL DÉRY TIBORHOZ)*, illetve *TOVÁBB LUKÁCS GYÖRGYRŐL ÉS DÉRY ÍRÓI PÁLYAFUTÁSA* címmel.

Most már csak bele kellett olvasnunk a szövegekbe, hogy megállapítsuk: mindkét gépirat a negyvenes és ötvenes évek fordulójának irodalmi történéseit eleveníti fel – színes, szubjektív képekben. A hangvétel és az utalások alapján úgy véljük: egyértelmű, hogy szerzőjük Németh Andor; sőt az is majdnem bizonyos, hogy részletek azokból az emlékezősekből, amelyek „*lappanganak*”.

A teljesség érdekében csupán arra kell még választ adnunk: hogyan kerülhettek a Déry és társai per *Operatív iratai* közé. Talán nem állunk távol a történetektől, ha úgy véljük: Németh Andor felesége, akinek szerzőnk az emlékezőseit diktálta, a tisztázatot több másolattal készítette, s azok közül egyet a férj arra szánt, hogy felszabadlja és megküldje az érintetteknek, így Dérynek is.

A két részletet az eredeti (gépiratos) számozás sorrendjében közöljük.

A „levélhez” tudnunk kell, hogy Németh Andor 1947. június első felében, a könyvnapokat követően érkezett Budapestre. Mint Murányi Gábor egy korábbi szövegközléséből (NÉMETH ANDOR ISMERETLEN EMLÉKIRATAINAK TÖREDÉKE. HOGYAN KERÜL-

TEM VISSZA MAGYARORSZÁGRA. *Magyar Nemzet*, 1987. dec. 24., 302. sz., 15.) kiderül: hazatelepődését a szociáldemokrata párt támogatta, azzal az ígérettel, hogy itthon egy folyóirat szerkesztése várja. Megérkezésekor azonban csalódottan kellett szembeülnie azzal, hogy az 1947 októberében indult *Kortárs* irányítását a párt már Kaszák Lajosra bízta. Neki meg kellett volna elégednie egy helyettes poszttal. Ezért hajlott Déry szavára, aki tudott arról, hogy a kommunista párt egy „népfrontos”, „a napi politikától független” szépirodalmi folyóirat megindítását tervezi, s szerkesztőt keres hozzá.

Az említett szövegközlés második feléből (A CSILLAG MEGALKALULÁSA ÉS TÖRTÉNETE. *Magyar Nemzet*, 1987. dec. 27., 304. sz., 4.) azt is tudjuk, hogy 1947 június–júliusában több ízben megvitatták a terveket – egy ízben Gábor Andor, Déry Tibor, Németh Andor, illetve Lukács György részvételével, annak mátraházai alkotószabadsága idején –, s ezt követően Németh megkapta a szerkesztői megbízást. A *Csillag* – mert ez lett a folyóirat neve – első száma 1947 decemberében került a nyilvánosság elé.

A lap ígéretesen indult, a fordulat évével azonban irányítása egyre inkább a politika befolyása alá került. Németh hamarosan felelős szerkesztőt kapott a feje fölé, Méray Tibort, a *Szabad Nép* kulturális rovatának vezetőjét; majd 1950 augusztusában puccszerűen kizárták a *Csillag* szerkesztéséből, amely szeptembertől hivatalosan a Magyar Írószövetség folyóirata lett.

A második szöveg szintén az (irodalom)politika balra tolódásának a folyamatához kapcsolódik: a kritikai élet két mélypontjához, az ún. Lukács- és a FELELET-vitához.

Lukács Györgyöt azért érte bírálat az MKP elméleti folyóirata, a *Társadalmi Szemle* 1949. július/augusztusi számában, mert a többpártrendszerrel induló népi demokráciát „rosszul értelmezte”. Bírálói szerint ugyan nem tagadta, hogy annak végső célja a szocializmus, de a hozzá vezető utat évtizedekben, egész korszakban képzelte el, s irodalompolitikáját e parttalan, „liberális” felfogáshoz igazította. (Az egész ügyben az volt az álságos, hogy 1945-ben a magyar – és a többi – kommunista pártnak is ez volt a hivatalos programjában, s a Moszkvából diktált irányvonal 1948/49-ben gyorsított hatalomátvételre váltott.

Hasonló bírálat érte 1952 szeptemberében Déry Tibor FELELET című regényét is. Bírálója, Révai József, akkor népművelési miniszter, a szocialista realizmus normatívájára hivatkozva ítélte el a hosszabbra tervezett mű első két kötetét, mert azokban az ifjú hős nem jut elég gyorsan kapcsolatba a KMP-vel, s így a cselekményben nem juthat érvényre a kommunista párt irányító, történelemformáló szerepe.

Záró megjegyzés. Tartozunk annyival a filológiai munka becsületének, hogy kijelentsük: a peranyag áttekintésekor annak idején figyelmünk középpontjában Déry neve állt: az ő írásait és az őt közvetlenül érintő iratokat kutattuk és vettük számba. Nem tartjuk ezért kizártnak, hogy az *Operatív iratok* nyolc dobozának az újbóli – és mindenre kiterjedő – átvizsgálása során e „limbusból” még előkerülhetnek részletek Németh Andor szétszóródott/szétszabdalt emlékirataiból.

B. F.

Három év Pesten

Levél Déry Tiborhoz

Összegezem a *Csillag*-korszakot, de most már nem analitikusan, hanem szintétikusan, mintha egy autólámpával világítanám át, mikor a kocsivezető a sötétben felvillantja a fénysugarat, és vakító világossággal villantja át az éjszakát egy-két másodpercre, aztán eloltja a reflektort, és rohan tovább. Füst Milán írta nekem, hogy néha úgy villantok bele művészetének titkaiba, lelkének legrejtettebb szándékaiba, hogy eláll a lélegzete. Aztán, írja, egyszerre elalszik a fény, s ahogy folytatod, az csupa száraz értelem, sivatag, homály, sötét éjszaka. Azt hiszem, igaza van. Ilyenek az írásaim.

Szóval ott tartottunk, hogy felmentem Déryhez és megmondtam neki, mit akarok. „Ne szövetkezz a szocialistákkal”, mondta. „De már nagyon erősen odakötöttem magam.” Este egy bankettre kell mennem a *Népszavához*. „Ne menj oda”, mondta Déry. „Halálosan megbántódnak.” „Annál jobb. Ez legalább félreérthetetlen. Gyere velem a francia követségre, ott jobb vacsorát kapsz.” Ezzel elmentünk a franciákhoz. Ott úgy fogadtak, mint egy száműzött királyt, aki hazaérkezett. De volt ebben valami nyugtalanító is.

Úgy jöttem haza, mint Károly király a száműzetésből, aki felment a Várba, és leült egy padra. Horthy kinézett az ablakon, és észrevette Károly királyt. Leküldött a kertbe egy lakájt, hogy hozza fel. A király felment Horthyhoz. Két lakáj behozott egy tálcán egy üveg konyakot és pálinkás poharakat. Horthy angolra fordította a társalgást. „Nicht vor den Dienstboten”, ahogy nagyanyám szokta mondani, mikor a család tórsalkodott. Úgy éreztem magamat, mint egy király, vagy azok a gengszterek, akik a Nagymező utcai kávéházak teraszain üldögéltek ezekben a hónapokban, tárcájuk tele volt bankjegyekkel. A kurvák odajártak az asztalukhoz cigarettát kérni, vagy egy porció fagyaltot, rongyos emberek sugdostak a fülükbe homályos és titokzatos ajánlatokat, és mindenki úgy szólította őket: császárom. Ez voltam most, császár. De valami volt, ami nyugtalanított.

Aztán felmentünk a Mátrába, és Lukács megölelt, és melegen megszorította a kezemet. Én csak hápoztam.

Nem tudom, ismered-e, Tibor, ezt a zavart. Egyszer elmesélted, hogy húszéves korodban megjelentél a *Nyugat* törzsasztalánál, s ott találd az asztalnál Adyt. Te mindenkinek bemutatkoztál, Adynak is. Ady megnevezte magát, de te olyan zavarban voltál, hogy nem tudtad hirtelenében, mit mondjál, és megkérdezted újra a nevét. Azóta nyilván máshogy viszonylasz a nagy emberekhez, és ha valakit tisztelsz, akkor nem jössz zavarba, ha összekerülsz vele, hanem közeledsz hozzá, és a barátoddá fogadod.

Én más természet vagyok. Négyéves lehettem, amikor meglátogattot bennünket egy Bécsben élő unokabátyám, akit még sose láttam. Nyurga, hosszú, tizenhat éves legényke volt, gimnazista. Nekem nagyon tetszett ez a vendég. Bámultam és csodáltam, de nem nagyon törődött velem. A szüleimmel beszélgetett. Akkor, hogy magamra vonjam a figyelmét, kirántottam alóla a széket. A vendég seggre csücsült, én pedig nagyon kikaptam, hogy nevetlen vagyok. Pedig én szeretetből rántottam ki alóla a széket, hogy a figyelmét magamra vonjam.

Egyszer ámokfutó koromban hisztériásan siettem a bécsi hajóállomásra.¹ Nem bírtam tovább az életet, el akartam utazni a Wachaubá, a zöldbe, virágoskertek közé, de elkéstem a hajót, kifordult a Dunán. Még láttam a lámpásait. A fedélzeten egy magas

leány állt, és nézte a vizet. Visszafordultam a városba. Akkor találkoztam veled, Tibor, akit nem nagyon ismertem még. Te belém karoltál, és azt kérdezted, hova megyek. Azt mondtam, hogy nem tudom, hova. Erre elvittél a lakásodra, mert éppen szalma-özvegy voltál.

Egy kis villába vittél Döblingbe.² A kert tele volt tarka üveggömbökkel, a lakásod pedig tele volt virággal. Este ágyat vetettél nekem, és reggel az ágyamhoz hoztad a kávé.

Akkor vagy két-három hétig veled laktam, de nem volt kulcsom a lakáshoz. Egy éjjel nem tudtam bemenni a lakásba. Fáradt voltam, leültem az ajtó előtt a gyékényszőnyegre, összekuporodtam, és aludtam, mint egy kutya.³

Aközben befejeztem, kissé hevenyészve, József Attila élettörténetét,⁴ és elhatároztam, hogy most nagyon szép dolgokat fogok írni. Mély és sorsdöntő írásokat. Abban az időben két magyar író könyve foglalkoztatott különösebben. Az egyiket Mátyás Iván írta, a másikat Sőtér. Mindketten sötét reakcionáriusok hírében álltak akkor. Az egyik Krúdy-utánzó volt, a másik szürrealista. De mind a kettőben volt valami. Én megkíséreltem rávilágítani, mi bennük a pozitív érték, mi az, ami pusztán manír bennük, és mi az, ami érték és továbbfejleszthető.⁵ Szóval meg akartam téríteni őket. Mély és beható építő kritikával, úgy, mint Lukács téged. Mátyás nem jelentkezett a kritikám után, de Sőtér jelentkezett, sőt az a meggyőződés, hogy ugyanúgy megrendítettem a kritikámmal, mint téged Lukács. Sajnos Sőtér nem olyan tehetséges, mint amilyen te vagy.

Azokban a napokban elmentem a Múzeumba, ahol orosz könyveket állítottak ki.⁶ Megnéztem a kiállítást, körülbelül ugyanolyan érzéssel, mint ahogy a heidelbergi könyvtárban a középkori kódexeket. Szépek voltak. Színes fedelük volt, és az árak olcsó. Ott volt Keszi is,⁷ együtt távoztunk a kiállításról. Mikor lementünk a lépcsőn, Keszi Zsdanovra terelte a szót.⁸ Eleinte nem tudtam, kiről beszél, aztán rájöttem, hogy már többször láttam francia folyóiratokban emlegetni a nevét, de ők nem Zsdanovnak írták a nevet, hanem Jdanovnak. Keszi rajongott ezért az emberért. Elmagyarázta, hogy Zsdanov találta ki ezt a fogalmat: szocialista realizmus.

Te akkor már erősen orroltál Keszire. Súlyosan megbántott valamivel, és elhatároztad, hogy kitekered a nyakát.⁹

Nekem semmi bajom nem volt Keszivel, de merő kajánságból elmeséltem neked egy esetet róla. Azt, hogy el akarta érní, hogy a Dante kiadja Hajnal Anna verskötetét.¹⁰ Le akarta kötelezni az öreg Somlót.¹¹ A Dante akkor kiadott egy óriási amerikai bestsellert: *Ámbra*, ez volt a regény címe. Nos hát, a kis Keszi furfangosan a következőt csinálta. Írt a *Csillag*ba egy igen harcos cikket az amerikai bestsellerekről, és ebben elmesélte, hogy az *Ámbra* milyen izgalmas és érdekes regény, persze gyalázatosan sötét és aljas.¹² De az öreg Somló és lánya értették a csíziót, és hálásak voltak Keszinek a cikkéért. Nem az az érdekes, hogy milyen a könyv, hanem hogy hosszan és részletesen foglalkozzanak vele. Ezt meséltem el neked, merő kajánságból, és te persze nyomban felvette a Keszi bűnlajstromára.¹³ Szegény Keszi. Úgy bántam vele, mint a gyerek a cserebogárral. Merő szadizmusból letéptem a lábait. (Azóta ugyan kinőttek a lábai.)

Lukáccsal azóta sűrűn voltam együtt. Szerettem hallgatni, és azt is szerettem, hogy mindig füstölt a szájában a szivar. Egyszer aztán megszállt az ördög, és ezt mondtam neki: „Nem tudom, ehhez mit szólna Sartre.” Igazán nem vártam ezt a hatást. Lukács vérvörös lett haragjában, és kifakadt: „Sartre nyalja ki a seggemet.” Én el voltam büvölve tőle, mint kiskoromban, mikor kirántottam a széket a gimnazista alól, és az seggre esett. Nem tudom, Lukács hogy van most velem, de én azóta még jobban szeretem.

De nem erről akartam írni tulajdonképpen, hanem álmainmról és egyáltalán.

Arról, hogy miről álmodoztam fiatal koromban. Hogy a könyvszekrényem első sorában a szoba egyik sarkától a másikig csak az én műveim foglaljanak helyet. Gyönyörű bőrkötésben mindegyik, s mindegyikre rá lesz nyomva aranyból ilyesmi: 32-ik kötet, Esszék és tanulmányok. Apróbb lírai költemények. Drámák és így tovább.

De mikor fogom én ezt mind megírni? Soha. Végre rájöttem, hogy úgy is lehet írni az ember, ha csak nagyon keveset ír, nagyon keveset, de nagyon tömöreket. Ahogy mondani szokás, exkluzív dolgokat, ínycsecknek valót.

Ilyen ambíciói voltak egy darabig Márainak is. Még legfényesebb korszakában is bizonyos pillanataiban. Akkoriban ment át az *Újságtól* a *Pesti Hírlaphoz*,¹⁴ és Zsoltnak¹⁵ az a szerencsétlen mániája támadt, hogy vegyem át az örökét.

Márai, aki értesült erről, bevitt egy kávéházba, és tanácsokat adott nekem. „Főleg Ágaiékra¹⁶ vigyázz”, mondotta. „Nehogy vacsorákra és ebédekre hívjanak. Abból nem jön ki semmi jó a számodra.” Megnyugtattam Márait, hogy nem fogok velük vacsorázni soha.

Ágai nagy, vastag, elég imponáló külsejű ember volt. A szerkesztőség tagjai állítólag nagyon félték tőle, bár néha a gépirónőknak barátságosan a seggére ütött egyet-egyet.

Nem szívesen mozdult ki a szobájából. Folyton detektívregényeket olvasott. De úgy hét óra tájban végigment a folyosón, és minden szobába benézett. Azt szokta mondani, hogy ő mindenről tud, és mindent lát. Tudja, ki dolgozik, tudja, ki nem dolgozik. Én pár nap múlva már tisztában voltam vele. Tudtam, hogy ez a félelmetes ember olyan érzelmes lény, mint egy vénleány. Az egész ember csupa vaj. Szegénynek rengeteg baja volt velem. Arról, hogy nem tudom Márait pótolni, már az első héten meggyőződhetett. De hát Zsolt hozott be a laphoz, és nem akarta megbántani Zsoltot. Eleinte még be-bementem hozzá egy-egy cikkel, azok szépen meg is jelentek, de nem nap mint nap, mint Márai, hanem hébe-hóba, ahogy az eszembe jutott. Persze a felesége, a rettentés Darvas Tercsi hamar rájött a suskusra, és intézkedett, hogy mondjanak fel nekem. Ágai azonban hónapról hónapra meghosszabbította a felmondást. Így éltem, felmondásban, majdnem másfél esztendeig.

Közben mindenki panaszkodott rám, aki csak Ágaival beszélt. „Abszolúte nem tudom, hogy mire használjam”, fakadt ki egyszer. „Már a harmadik cikket írja József Attila piszkos lábáról. Nem újságíró.” Végére kiegyezett velem, hogy ezentúl nem kell más írnom, csak egy oldal irodalmi rovatot. Abba írhatok, amit akarok, abba senki sem szól bele. Én el voltam bűvölve. Végre írhatok, amit akarok, egyszer egy héten, isteni! Egész héten erre az egy oldalra készültem, igen nagy hozzáértéssel és olyan szép portrékat írtam Puskintól le egészen Lawrence-ig, hogy öröm volt olvasni még magamnak is. Először azt hittem, hogy a rovatom miatt tépik ki a kávéházban a lap utolsó oldalát. Azt hittem, azért, hogy megőrizték a cikkeimet. Végre rájöttem, hogy a kereszt-rejtvény miatt tépik ki, az van a másik oldalon. Nem volt nagy a fizetésem, talán tizedannyi, mint Márainak, és századannyi írói presztízsem sem, mint neki. De egyáltalán nem irigyeltem Márait, aki egész nap az írógépén kocogott. Sajnáltam őt, és büszke voltam, hogy legyőztem Ágait. Mégiscsak az történik, amit én akarok. Látszólag mindenbe beleegyezek, de akkor is maradok az, aki vagyok. Te ezt tudod. Da kann man nichts machen,¹⁷ mondják ilyen esetben a bécsiék. Ő csinálja, amit akar. Nyugodtan felveszi a fizetését, de nem azért, amiért adják, arra fütyül. Ezt csináltam a *Csillagnál* is, és utólag büszke vagyok rá, hogy így viselkedtem.

Persze voltak rossz pillanataim is. De kinek nincsenek? Ady is megírta egy versében, hogy egyszer arra szánta rá magát, hogy felvéteti magát egy jezsuita kollégiumba, és pap lesz Kalocsán.

Nekem is volt egy pillanatom, amikor be akartam bizonyítani, hogy a görögöknek csak egy Iliászuk volt, de az oroszoknak minden regényük felér egy Iliással. Mert ők olyanok. Ezt meg is írtam, és már el akartam juttatni Horváth Mártonnak, hogy kitöröljem vele a szemét, de szerencsére Király¹⁸ nem adta oda neki. Ez talán némiképpen mégis túlzás, mondotta óvatosan.

Még egy vonásomra emlékeztetem magamat. Mikor az az érzésem, hogy valami nagy sérelem ért, akkor megsértődöm, és duzzogok. Néha egészen gyerekesen. Például egyszer leszállítottak a vonatról az olaszok. Fogtam a poggyászatot, ráültem, és nem mozdultam el a váróteremből. Végre arra jöttek ugyanazok az olaszok, akik leszállítottak, és nézték, hogy mit csinálok. „Hát mit csináljak?” fakadtam ki. Az egyik olasz megszánt. „Van pénze? Mert ha nincs, adok. Menjen a pénztárhoz, váltson jegyet, és menjen vissza, ahonnan jött. Ez a legegyszerűbb.” Rájöttem, hogy igaza van. Rájöttem, hogy mindig van harmadik út is, csak fel kell fedezni a jó utat. Mert nem olyan nyilvánvaló, mint a másik, amelyik vagy jobbra fordul, vagy balra. Van, amelyik kanyarog.

A *Csillag* akkoriban még elég nagy példányszámban jelent meg. Sokan olvasták. Tanultak-e belőle az olvasók? Talán.

Én tömérdek kritikát írtam. A *Nyugat*ba, a *Toll*ba, a *Szép Szó*ba, a *Forumba* és utoljára a *Csillag*ba. Apró kis kritikákat, amiken néha hetekig törtem a fejemet, mielőtt megírtam őket. És könyveket is írtam. Egyik-másik messze földre eljutott. Franciaországba, Spanyolországba, dél-amerikai államokba. Annyi, hogy a könyvtáram felső polcát egészen betöltésék, annyi könyvem nincs. Nem is nagyon bánom. Jobb szeretem, hogy Goethe művei töltsék meg a felső polcomat. A többieket, a magaméit „hátra” vitetem, mint Reinitz¹⁹ a kávéházba betévedt gyermeket. „Vigyék hátra a ruhatárba.” Igazán nem értékelem túl a könyveimet. De mindegyikben van imitt-amott egy-egy fény sugar, amely, mint az autólámpa hirtelen felvillanó fénye, vakító fénnel világít rá a valóságra, s aztán kialszik. Ha volna rá időm, kisedetném munkáimból ezeket a fény sugarakat. De mire jó ez? Inkább mesélek egyet-mást Mallarméről, egyszer azért, mert ő az az ember, akire legkevésbé van szükség ma itt. Mallarmé egyszer egy sírkőavatás alkalmával beszédet tartott. Ezúttal felettébb érthetően. Az újságírók jegyezték a szavait. Erre Mallarmé átnézte a hiteles gyorsírói feljegyzéseket – szó szerint azt, amit ő mondott –, de a beszéde nem tetszett neki. Túlságosan világos, amit mondtam – mondotta a gyorsíróknak. – Engedjék meg, hogy utólag egy kis homályosságot toldjak bele. Mikor már öregedett, a francia írók bankettet rendeztek a tiszteletére. Mallarmé egy szonettel akarta megünnepelni az összejövetelt, mégpedig úgy, hogy egy pohár pezsgővel fogja üdvözölni költőtársait. Azt is elhatározta, hogy semmi másról nem fog beszélni, mint arról a pohár pezsgőről, amit a kezében tart. Erről eszébe jutott ez a szó: coupe, amely majd a szonett első két szakaszát végigrímeli. Az első szakaszban nem is kell, hogy többet mondjon, csak ennyit: Íme, a kezemben ez a pezsgőspohár, melynek habzik a tajtékja – s akkor megtalálta a második rímet, a troupe szót, amiről eszébe jutottak a szirének, akik felbukkannak a tenger árjában, a magasba ugranak, s esetleg visszaesnek a seggükre. Mi is hajózunk, költőtársaim, kezdi a következő strófát, de én már a hajó orrát díszítem, mint egy jelkép (mert a következő rím a poupe).

Száll velünk a hajó, fedélzetén tele költőkkel, a viharos tengeren, melyet villámok hasogatnak. A pezsgő a fejembe száll, s bár mámoros vagyok, szilárdan állok a padlón, és felköszöntelek benneteket. Üdvöz légy, magány, zátony és csillag, s a gond, amivel a fehérret (a vásznat vagy papirost) betöltjük. És íme itt a szonett:

SALUT

*Rien, cette écume, vierge vers
A ne désigner que la coupe
Telle loin se noie une troupe
De sirènes mainte à l'envers.*

*Nous navigons, o mes divers
Amis, moi déjà sur la poupe
Vous l'avant fastueux qui coupe
Le flot de foudres et d'hivers;*

*Une ivresse belle m'engage
Sans craindre même son tangage
De porter debout ce salut*

*Solitude, récif, étoile
A n'importe ce qui valut
La blanc souci de notre toile.²⁰*

Jegyzetek

1. Az idő: 1921 tavasza.
2. 1920 októbere és 1922 szeptembere között a Déry házaspár a Bécs XIX. kerületében lévő Pyrker-gasse 13. alatti bérlakásban élt.
3. Az esetről Déry is megemlékezik A SZÉLÉN BEHAJTVA bevezetőjeként közölt esszéjében.
4. Időváltás! József Attila élettörténetét Németh 1947 második felében írta, s utóbb a *Csillag* közölte JÓZSEF ATTILA ÉS KORA címmel, tíz folytatásban (1947. dec.–1948. szept.).
5. Lásd N. A.: SZÖVEGELEMZÉS. *Csillag*, 1948. nov., 12. sz., 51–57. Kommentárok Mándy Iván és Sótér István írásaihoz.
6. A szovjet könyvkiadás említett szemléje 1948 szeptemberében nyílt, lásd MAGYAR ÍRÓK A SZOVJET KÖNYV KIÁLLÍTÁSÁN. *Szabad Nép*, 1948. okt. 1., 226. sz., 4. A cikk szerzőnket is megemlíti: „Németh Andor a szovjet folyóiratok nagyalakú gyöngybetűs kiállítását bámulja.”
7. Keszi Imre (1910–1974) – író, kritikus, pályája Babits Mihály tiszteletében s a *Sziget és Argonauták* című folyóiratok körében indult. 1945 után már marxistának vallotta magát, 1946–1949 között a *Szabad Nép* kulturális rovatának vezetője lett.
8. Andrej Alekszandrovics Zsdanov – szovjet politikus, 1945 után a kulturális politika balos képviselője.
9. Déry A MŰTÉSZ KARÁCSONYA címmel szatírárt írt Keszi pálfordulásairól, de ez nem kapott nyomdafestéket. A Déry Archívum SZÉP ELMÉLET FONÁKJA (2002) című kötetében tettük közzé. Déryt minden valószínűség szerint Keszinak a *Szabad Nép* 1948. december 16-i számában közzétett kritikája bősztette fel, amelynek sanda befejezése a JÓKEDV ÉS BUZGALOM kötetének egyes elemeit „az imperialista valósággal és ideológiával” hozta összefüggésbe.

10. Hajnal Anna (1907–1977) – költő, Keszi Imre felesége, említett verskötete *Fűzes* címmel jelent meg 1948-ban.

11. Somló – Somló Béla, az 1948-ban még magánkézben lévő Dante Könyvkiadó igazgatója.

12. Keszi Imre: AMBER VAGY A BESTSELLER JÁTÉKAI. *Csillag*, 1948. jún., 7. sz., 59–62. A könyv szerzője Kathleen Winsor.

13. Déry hosszú, Horváth Mártonnak, a *Szabad Nép* felelős szerkesztőjének címzett levélben gyűjtötte össze Keszi világnézetének különféle változásait, lásd SZÉP ELMÉLET FONÁKJA. Bp., 2002. 132–143.

14. Márai Sándor 1936-ban, Kosztolányi Dezső halálát követően ment át a *Pesti Hírlaphoz*.

15. Zsolt – Zsolt Béla (1895–1949) – költő, publicista, az *Újság* kulturális rovatvezetője.

16. Ágaiék – Ágai Béla (1870–1944) – író, újságíró, 1925-től az *Újság* felelős szerkesztője, és felesége, Darvas Teréz.

17. Da kann man nichts machen – Itt nincs mit tenni (ném.).

18. Király – Király István (1921–1989) – irodalomtörténész, a *Szabad Nép* kulturális rovatá-

nak munkatársa, 1950 szeptemberétől a *Csillag* szerkesztője.

19. Reinitz – Reinitz Béla (1878–1943) – zeneszerző, Ady verseinek megzenésítője.

20. Lásd KÖSZÖNTŐ. In: STÉPHANE MALLARMÉ KÖLTEMÉNYEI. Fordította Weöres Sándor. Magyar Helikon, 1964. 7.

*„Semmi, e hab, szűz költemény
Jele, csupán a fodrozása;
Mégfúlva fordul visszájára
Mint távoli sereg szirén.*

*Hajózatunk, barátim: én
Hátul a hajófaron állva,
Ti ahol villám s tél hulláma
Elhasad, díszes elején;*

*Elkém szép részegségbe szédül
Himbálózás félelme nélkül
És köszöntésem egyenes:*

*Magány, zátony, csillag sugára
Akárkinek, ki érdemes
Vitorlánk fehér mosolyára.”*

Tovább Lukács Györgyről

Megsérténém Lukács Györgyöt azzal, hogy átolvasnám a *Társadalmi Szemlében* közzétett önkritikáját. Lukács György fegyelmezett kommunista, aki tudja, mi a kötelessége. Tudja, hogy akármit írt, akármit tanított, ha a párt azt elveti, akkor a pártnak van igaza. Ennek folytán megtette, amit tennie kellett, önkritikát gyakorolt. Önkritikájának az a beismerés a lényege, hogy hibát követett el, amikor irodalompolitikai magatartásában megállt a nagy realistáknál, és nem haladt tovább a szocialista realizmus felé. Ezt azzal menti, hogy az ő területe elsősorban a filozófia és az irodalom; hogy a szovjet irodalomról olyan autoritással nyilatkozhasson, mint azokról a kérdésekről, amelyeket ismer, nem tehet, mert ennek az irodalomnak áttekintéséhez és kritikai kiértékeléséhez nem volt ideje.

Mint anekdotát elmondom, hogy meglátogatott egy fiatal egyetemi hallgatót kevés a Lukács-affér után. Természetesen megkérdeztem, hallgatta-e Lukács előadásait. „Hogyne” – mondta lelkesen. „Gyönyörű előadások voltak. Azonban volt egy hibájuk: Lukács állandóan Kantról és Hegelről beszélt, egypárszor Marxot is idézte, egyszer talán még Lenin is szóba került az előadásán, azonban Sztalinról sose beszélt. Pedig mi lestük, mikor idéz egyszer már Sztalinból is valamit.”

Szóval Lukács azt tette, amit tennie kellett: önkritikát gyakorolt. Aki kommunista, nem tehet egyebet. Maul halten und weiter dienen. Lukácsnak a felszabadulás óta írt munkáira még visszatérek. Egyelőre azonban Déryre gondolok a Lukács-est kapcsán. Megkísérlem végiggondolni, hogyan is állok Déryvel.

Déry írói pályafutása

Ifjúkori kísérleteire csak homályosan emlékszem vissza. Déry azt mondja ezekről, retentő rosszak. Én ezt nem gondolom. Úgy emlékszem rájuk vissza, hogy szerkesztésük és felépítésük tekintetében kifogástalanok. Déry igen nagy írói felkészültséggel kezdte pályáját. Első írásaitól kezdve tudta, hogyan kell egy történetet megszerkeszteni, szembeállítani alakjait, végigjátszatni és kifuttatni a történetet. Azonkívül mindig igen nagy lélegzetet vesz; hallatlan türelemmel dolgozza ki a feladatát. Aprólékosan, részletesen, meghagyva mindennek a maga idejét, nem sietve el semmit. Ez igen nagy erény. Első írásaiban naturalisztikusan lírikus, erősen Hamsun modorában. Témái sötétek. Történetei többnyire tragikusak, majdnem minden történetében van egy gyilkosság.¹ Én megkérdeztem tőle egyszer, hogy van szíve legyilkoltatni az alakjait. Ha én írok valamiről, abban még halál sincs, nemhogy gyilkosság. (A híres gátlásaim.) Déry azonban kifejezetten extrovertált, ami íróban elég ritkaság. Ő a novelláiban éli ki a szadizmusát. Ott vérengzik és gyilkol, ami nyilvánvalóan nagy megkönnyebbülés.

Az emigrációs években – amikor megismerkedtünk – a szürrealizmussal találkozott. Néhány évvel később egy-két hetet együtt töltöttünk Mihályi Ödönék kis birtokán, Nagymihályon.² Ott egy este felolvasta egy megkezdett regényét. A regény első fele nagyon megkapott. Kifejezetten szürrealista világ volt, valami fantasztikus olimposz, amelyben öreg istenek laktak, mint egy aggok házában. El voltam ragadtatva ettől a gazdag, fantasztikus ornamensekben bővelkedő leírástól. Aztán olvasni kezdtük a regény folytatását; ez már a földön játszódtott, földi szereplőkkel. Ez kevésbé tetszett nekem, sőt valami olyasmit mondtam Dérynek, hogy engem Kellermannra emlékeztet helyenként, amittől annyira dühbe jött, hogy a tűzbe dobta a regényt.³ Akkoriban egyébként inkább verseket írt. Ma ezekről is azt állítja, hogy rosszak voltak, holott nyilván nem lehettek azok, mert hiszen annyira megfogtak, hogy még ma is emlékszem rájuk. Például a *Mama Oroszországra*, vagy arra a versre, amelyben a felesége félig nő, félig szobor, a küszöbön ül, és azt hiszem, búzaszemeket szór a csibéknek.⁴ Pestre visszatérve többedmagunkkal (Kassák, Illyés Gyula, Nádass József) elindítottuk a *Dokumentumot*. Déry a lap egyik főmunkatársa lett. Keserű, maró társadalmi krónikákat írt szürrealista modorban,⁵ és szürrealista verseket.⁶ Ezekre is élénken emlékszem. Nagyon szépek voltak. Több fantázia volt bennük, mint az enyéimben, amelyek a Déry irrealitásához képest inkább csak ironizáltak a szürrealizmust. (*A postás köténye két... – A málnabokrok a Kálvintéren... stb.*)

Azután újra elszakadtunk egymástól, illetve egy München melletti kis faluban talákoztunk újra.⁷ Déry akkoriban szürrealista színdarabokat írt, halálmegvetéssel elutasítva magától minden objektivitást. Én nem győztem bámulni makacs következetességét. Ő nem állt meg félúton, mint annyi más, ment tovább, amíg csak egy falba nem ütközött, amitől nem lehetett továbbmenni.

Hogy mikor lett kommunista, nem tudom. Csak arra emlékszem, hogy egyszer hozott haza egy regényt, amely Németországban játszódott, ha jól emlékszem, kommunisták között, és aztán egy másikat a bécsi szocialista munkásnegyed bérházai ellen intézett ostromról.⁸ Nekem egyik sem tetszett. Akkor került haza a Szovjetunióból Koestler Arthur, akinek odaadtam a regényét. Koestler olvasni kezdte, majd, mint hisztérikus lény, hirtelen a falhoz csapta a regényt. Egy mondat izgatta fel. Ebben a mondatban az állt, hogy a gépfegyverek úgy ropognak, mint... és erre egy hasonlat következett. „Aki ilyeneket leír, az nem vett részt soha utcai harcokban, nem hallott soha gépfegy-

verropogást.” Nem mondhattam ellent neki, elvégre a Szovjetunióból jött, és különben is tudtam, hogy mint riporter bejárta a Közel-Keletet, és látott ott egyet-mást.

Déry ezek után újra elhagyta Magyarországot, rengeteget utazott, járt Olaszországban és Norvégiában,⁹ ahonnan, mint meséli, egy rénszarvason akart hazalovagolni, végül Mallorcában telepedett meg, de közben állandóan írta regényét, *A befejezetlen mondatot*.¹⁰ Ezt azután kéziratban olvastam, én is, meg mindazok, akik megkapták a regény kéziratát. Itt aztán nem volt közöttünk véleménykülönbség, mindannyian megállapítottuk, hogy ez a legnagyobb regény, amit nem is tudnám mondani, mióta írtak magyarul... talán soha. Egyformán bámultuk a nagyszerű koncepciót, a remek plasztikájú alakokat, kivált a mellékalakokat, a nagymamát, a vén színésznőt, Parczen Lőrinc nővérét, Wawrát, Krausz Évit, Rózsánét, a Kesztyűst stb.

A felszabadulás után, mikor végre megjelent ez a regény, igen mély elemzést írtam róla a *Forum*ban.¹¹ Összevettem Déry regényét az *À la recherche du temps perdu*val és a *Zauberberg*gel, szóval a legnagyobb modern regényekkel helyeztem egy sorba. Ezt a véleményemet fenntartom ma is.

Fenntartom továbbá azt is, amit a *Jókedv és buzgalom* kötetéről írtam a *Csillag*ban.¹² Ezeknek a novelláknak az a legnagyobb értékük, hogy jelképesek. Mindegyik novella mögött van valami elfedett értelem, amelyet azonban kénytelen kutatni az olvasó, mert különben nem értené, hogy mit akart ezzel vagy azzal a történetével az író.

Ezeknek a novelláknak nagy részét még a háború előtt írta Déry Tibor.¹³ Írói pályájának ez kifejezetten felfelé menő időszaka volt. Ezzel már meg is mondtam, hogy nyilván voltak rossz periódusai is. Ilyen volt például az az időszak, amikor szürrealista színdarabokat írt, amelyeket ma nyilván ő is meddő és improduktív munkának tart. Ilyennek kell tartanom most azokat a dolgokat is, amiket a felszabadulás első esztendejében írt.¹⁴ Ebben az a meglepő, hogy *A befejezetlen mondat* nagyszerű koncepciója után újra visszatért bizonyosfajta, most már inkább csak játékos szürrealizmushoz. Játékosnak mondom, mert realista dolgokat szürrealista elemekkel kevert össze, meglehetősen külsőségesen. Ezt tette színdarabjában, a *Tükör*ben is. Utána egy realista színdarabot írt, az *Itthon*t. Emlékszem, hogy ebbe is bele akart keverni játékos elemeket, és azokhoz szívósan ragaszkodott. De Major Tamás nem engedte. Az *Itthon* egyébként szerintem igen erős és komoly dráma. Konfliktusa a háborúból hazakerült Király István konfliktusa a félkarú Borbíró Mihállyal és a feleségével, aki időközben Borbíróhoz ment, komoly és megrázó tragédia. A dolog azon bukkott meg, hogy Déry egy reakcióst állított be a darabba, mint hőst, aki ugyan elveszti a csatát, de nem anélkül, hogy ne éreznénk részvétet iránta.

Dérynek a *Csillag* első évfolyamában közölt novelláitól nem voltam elragadtatva.¹⁵ Nehéz megmondani, hogy mi nem tetszett bennük. Talán az, hogy Déry, aki olyan tragikus, amikor tragikus akar lenni, ezekben a novellákban tragikus helyzeteket – kínos vagy kellemetlen helyzeteket – úgy old meg, ahogy én szoktam a magam szintén majdnem mindig kellemetlen és kínos történeteimet megoldani: ironikusan és poétikusan, úgy, hogy nem vezetem végig, amit elkezdtem, illetve a valóságot átsiklatom egy másikba, a poétikusba. Ez a tragikus konfliktustól való irtózásomból következik, mert mint már mondtam, nem szeretem se a vért, se a halált. De Déry természete pont az ellenkezője az enyémnek. Ő végigmegy azon, amit elkezd, legalábbis azt tette eddig. Most azonban ő is játékosan oldja meg a maga alapelemeiben mindig tragikus történeteit. Hogy miért teszi ezt? Arra nehéz felelni. Talán azért, mert most, amióta a nyilas hónapok mögötte vannak, tele van optimizmussal, bízik a jövőben, a kommunizmusban?

Lehet. De akkor nem szabadna tragikus motívumokkal dolgoznia, mint a *Jókedv és buzgalomban*. Ezekben a történetekben két dolog keveredik, egy tragikus szituáció és mögötte egy vidám, szinte azt mondhatnám, kaján jókedv, tragikum és humor, s ezek fel-falják egymást. Ehhez jön Déry újabb írásaiban valami sokszor szinte a tűrhetetlenségig erőltetett kedélyesség a dialógusokban. (Nem szeretek családi dolgokba beleavatkozni, de félek, hogy itt Paulus¹⁶ hatása érződik.)

Pár hónappal ezelőtt meglátogatott Déry Tibor, és „kivitattuk” egymással a *Feleletet*. A vita során Déry sok ellenvetésemet megdöntötte. Ezeket elfogadtam. Ami kifogásom megmaradt, az a negatív szereplőnek (Horthy, a kultuszminiszter, a gyáros) szerintem kissé olcsón pártos, majdnem a karikatúrára – a rossz karikatúrára – emlékeztető ábrázolása. De ez nem lényeges. A lényeges az, hogyan gondolta el Déry a *Feleletet*. A regény koncepciója 1949-ből való. Déry egy eszes és szívós munkásgyereket akart megírni, aki tömérdék nehézség és hátráltatás után végre a felszabadulás után vállalatvezető lesz. Ez volt a koncepció, ahogy be is jelentette a *Felelet* első oldalán.

A *Felelet* első kötete nagy, általános sikert aratott. Mindenki el volt ragadtatva Köpe Bálint figurájától. A második kötetnek nem volt sikere. Különböző kifogások hangzottak el a regény második része ellen. Ezeket Révai József egy nagy deklarációban magáévá tette.¹⁷ Mi tehát főleg arról vitakoztunk, vajon igaza volt-e Révainak. Déry szerint nem. Nem volt igaza, főleg a Nagy Júlia és a professzor szerelme kapcsán. Ez az, amiben Déry meggyőződött. A második kérdés az volt, hogy miért nem kerül össze Bálint egy igazi kommunistával. Erről nem kellett, hogy meggyőzőzön, mert teljesen egyetértettem vele. Kifejtettem Dérynek, hogy ha a regény első felében összehozza Bálintot egy úgynevezett igazi kommunistával, akkor nincs regény, mert ha úgy folytatta volna tovább, ahogy Révai szerette volna, akkor csak két eset lehetséges. Vagy az, hogy Bálint már a regény második felében kommunista lesz, és még inkább a következő kötetekben, amikor már nyilván jön a háború és a nyilas korszak, és amikor Dérynek ezer fantasztikusnál fantasztikusabb történettel kellene a regényt megnyomorítania, hogy Bálint minden csapdát kikerüljön és átvészelve a borzalmas éveket. Mert ha nem, akkor a legjobb esetben börtönben ül az egész idő alatt, ami eszmei fejlődése szempontjából nem volna baj, de regényesség szempontjából nem túl okos szabadon hagyni, hogy menjen és cselekedjék, mert akkor állandóan a lebukás fenyegeti.

Igaz, hogy Stendhal ezt a problémát is meg tudta oldani, mégpedig elég izgalmasan, a *Pármái certosa*ban. Végül volt még egy harmadik kifogásom is, amelyet azt hiszem, továbbra is fenn kell hogy tartsak, és az Ocsenás. Déry elhatározta, hogy Ocsenásból rendőrspicli lesz. Itt persze nyilván őszinte felháborodására más véleményem van. Először is Bálintot nyilván máshogyan kezelték a rendőrségen, mint Ocsenást. Néhány pofont persze ő is kapott. De nem ez a lényeges. A lényeges az, hogy akik kihallgatták, azok nyilvánvalóan igen jól tudták, hogy ez a fiatal gyerek még nem lehet veszedelmes az államra, és semmi értelme se volna, hogy nagy ügyet csináljanak az esetéből. Mármost hogy vagyunk Ocsenással? Hol derül ki az, hogy Ocsenás spiclinek született? Déry ezt azzal mutatta be, hogy mikor közösen vettek részt a szeptemberi tüntetésen, Ocsenás sorsára hagyta Bálintot. Tehát rossz karakter. Aszociábilis lény. Ez azonban szerintem polgári pszichológia. Én nem tudom, hogy Ocsenás kommunista-e vagy nem, de ha véletlenül kommunista, akkor egészen bizonyos, hogy cserbenhagyja Bálintot, mert Bálintnak nincsenek titkai, neki pedig vannak. (Nem akarom Déryre való tekintettel e gondolatomat tovább folytatni, illetve mégis közlöm vele, és gondoljon rólam, amit akar, minden további magyarázat helyett emlékeztetem Rajkra és másokra, akiket szintén azzal vádolnak, hogy rendőrspiclik voltak még miniszter koruk-

ban is. Úgy látszik, senki sem bizonyos addig, amíg valami pozíciót betölt, hogy mikor vádolják majd azzal, hogy spicli.)

Úgy tudom, Déry pillanatnyilag abbahagyta a *Felelet* folytatását. Mai véleményem az, hogy jól tette, mert nem lehet folytatni. Illetve lehet – hiszen mindent lehet –, de nem érdemes. Nem érdemes azért, mert Köpe Bálint pályafutása ma már nem érdekes. A regény koncepciójának idején Déry még azt akarta megmutatni, milyen szép dolog, hogy ez a szegény proletárgyerek a regény harmadik kötetének a végén vállalatvezető lesz. Milyen nagy eredmény, milyen nagy dolog. Félek, hogy ha tovább folytatná a regényt, az emberek a regény végére jutva azt mondanák, mondd már. Az ilyen karriereknek a megítélése ugyanis azóta már rég megváltozott. Ma már senki sem törekszik arra, hogy vállalatvezető legyen, sőt lehetőleg elkerüli, hogy odahelyezzék, mert ma az nem öröm. De hát ez persze reakciós ellenvetés, és nem akarom Déryt ilyen irányban befolyásolni, nehogy újra azt mondják, hogy én vagyok a rossz szelleme. Hát csak folytassa – ahogy Pétain mondta egy néger katonának, mikor megszólította: „Maga néger? – Az vagyok – mondta a katona. – Hát csak folytassa – mondotta Pétain.”

Jegyzetek

1. Dérynek a *Nyugat* 1917–1920 közötti évfolyamában megjelent elbeszélései a Déry Archívum LIA (1996) című kötetében olvashatók.
2. Nagymihályon – hivatalos nevén (a Kassa környéki) Garbóc-Bogdányon Déry és Németh 1929 márciusában–áprilisában vendégeskedtek Mihályi Ödön (1899–1929, maga is költő) birtokán.
3. Az ominózus regénynek, úgy látszik, több példánya volt. Egy töredéket, valószínű, a Németh által dicsért első feléből, megtaláltuk Déry hagyatékában, s a kézirat utólagos címén, Az X.-IK EMELETEK, közzétettük a Déry Archívum KÉK ÜVEGFIGURÁK (1998) kötetében.
4. Címe: FIATALASSZONY, in: A FELHŐÁLLATOK. Bp., 1976. 43.
5. A „társadalmi krónikák” – rövid hírkollázsok a tőkés társadalom abszurd jelenségeiből, újraközlésük a Déry Archívum A HALÁL TAKARÍTÓNŐJE A SZÍNPADON (2004) című kötetében.
6. Az említett versek: utóbb Déry ÉNEKELNEK ÉS MEGHALNAK (1928), illetve A FELHŐÁLLATOK (1976) című kötetekben olvashatók.
7. A München melletti kis falu – a Starnbergi tó partján fekvő Feldafing, itt Déry 1926, 1928, 1929 során is megfordult, rokona, Szilasi Vilmos üdülőjében. A találkozás valószínűleg 1928-ban lehetett, mert szürrealista színdarabjait, köztük Az ÓRIÁSCSECSEMŐ-T Déry 1926 nyarán írta Perugiában.
8. A Németországban játszódó regény – az 1933-ban Dubrovnikban keletkezett SZEMTŐL SZEMBE, a „másik” a Bécsben játszódó – egy 1935-ben írt fejezet – A BEFEJEZETLEN MONDATBÓL. Arthur Koestler 1933-ban került haza a Szovjetunióból, s csak az elsőt olvashatta, valószínűen az 1932 novemberében, a berlini közlekedési sztrájk előtt játszódó nyitó fejezetet.
9. Olaszországban Déry 1926-ban és 1928-ban járt, Norvégiában 1931-ben.
10. Mallorcán Déry 1934 novemberétől 1935 júniusáig tartózkodott, s A BEFEJEZETLEN MONDAT második kötetén dolgozott.
11. SZÉLJEGYZETEK EGY NAGY REGÉNYHEZ. *Forum*, 1947. dec., 12. sz., 934–947.
12. SZÖVEGELEMZÉS. *Csillag*, 1949. jan., 14. sz., 47–52.
13. A kötet az alábbi, 1945 előtt keletkezett elbeszéléseket tartalmazza: LEPKÉK, BÉKÉS SZÓLÓHEGY 1938-BAN, BÉKEBELI VIDÁM TÖRTÉNET, A KÖLTŐ DOLGA (utóbb THEOKRITOSZ ÚJPESTEN), LÁTÓGATÁS, EGY FINOM ÖREGÚR, ESŐBEN.
14. Az ALVILÁGI JÁTÉKOK című (s a főváros ostroma alatt játszódó) ciklusról van szó.
15. Lásd JÓKEDV ÉS BUZGALOM (1947), AZ ÓRIÁS (1948), A PORBAN (1948), A PORTUGÁL KIRÁLYLÁNY (1949).
16. Orevecz Paula író, Déry második felesége.
17. Révai József: MEGJEGYZÉSEK EGY REGÉNYRŐL. *Társadalmi Szemle*, 1952. aug.–szept., 8–9. sz., 741–761.

Kelecsényi László

AZ OTTLIK-MOZI

„Néző vagy az ingyen moziban.”
(Ottlik Géza: BUDA)

I. A mozi Ottlik szövegeiben

„Valami történet pergett a vásznon. Nem zavarta az embert, sőt, egészen kellemes volt. Néha izgalmassal is. Röhögöttünk. Egyszer-egyszer, nagy ritkán, oldalba böktem Medvét, valami megjegyzéssel, máskülönben egy szót sem beszélünk. Nem beszélgettünk semmiről, még a hetilapunkról sem, amit március óta közösen szerkesztünk. Ábrándoztam a sötétben. Figyeltem a filmet is. Játsozott a zenekar.” (Ottlik Géza: ISKOLA A HATÁRON. Magvető, 1959. 330.) Az idézett szövegrészlet egyike annak a hétnek, ahol a moziról van szó. Először egy felsorolásban a történelmi csokoládé és a képregényfüzetek mellett (i. m. 49–50.), másodsor amikor nővére kárpótolja házi muzsikával (132.), harmadszor Medve emlékezésében (172.), negyedszer egy kőszegi este hangulatképében (296.). A sorrendben ötödik részből idéztünk fentebb: abban Medve és Bébé az 1925-ös húsvéti vakáció során elmegy a belvárosi Tiszti Ház mozijába. A hatodik megint csak villanásnyi emlékkép: a lányok haja meglibben a mozi sötétjében (369.), végül pedig egy színházi képes újság lapozgatása közben bukkannak fel mozijelenetek kockái (371.). Mindez akár soknak is tűnhet – de ha fölütjük az idézett helyeket, láthatjuk, hogy ahol mozira utal, azok mind csupán hangulati elemek. Szó sincs róla, hogy a szerzőben mélyebb nyomot hagyott volna a helyszín, az pedig föl sem merül, hogy megjegyezte volna, mit vetítettek. Némafilmet – mi mást vetíthettek volna?

Ugyanezt az emlékmorzsát, a húsvét előtti mozilátogatás élményét megírta már az ISKOLA... előzményében, a sokáig kéziratban maradt TOVÁBBÉLŐK-ben is, amely végül egy méltatlan plágiumvád cáfolatául jelent meg (*Jelenkor*, 1999. 118–120.). Sőt a BUDA szövetébe is belefonta látogatásait a Tiszti Kaszinó mozijában (Európa, 1993. 182. és 214.). A BUDA-ban egyébként egy híján negyvenszer hozza szóba a mozit – túlnyomórészt azonban az „*ingyen mozi*” összefüggésében, amelyet Ottlik saját, ontológiai súlyú segédfogalmának tekinthetünk. A posztumusz regényben ezt tizenhat helyen említi, s talán az a leghelyesebb, ha az „*ingyen mozi*” jelentését illetően őt magát idézzük („*Ingyen Mozi*” és „*Ingyen mozi*” formában is szerepel, a szerkesztő nem egységesítette). „*Világra jöttél egy vadidegen helyre, amihez semmi közöd. Peregni kezd neked egy ingyen mozi, ahol néző vagy.*” (BUDA, 18.) „*Nézőként belepottyantál szereplőnek az ingyen moziáiba, a többi, hozzád hasonlóknak feltételezett ember közé.*” (45.) „*Mint néző kezdjük – ez volt Medve elmélete – az ingyen mozit, ahová belöktek, és amihez a világon semmi közünk, aztán mint néző fejezzük be.*” (275. – részletesebb leírás a 86–87. oldalon)

A BUDA lapjairól az is kiderül, hogy Ottlik főleg gyermek- és kamaszkorában járt moziba, mégpedig elég rendszeresen. Szeretett nővére (a regényben Júlia) szelíd zongoraszóval ébreszti álmából a kisfiút, azaz Bébét (BUDA, 12.), majd ez az emlék újra visszatér, amikor a nővér a némafilmek kísérőzenéinek paródiájával szórakoztatja, vigasztalja szeretett öccsét (111.). Később valóságos helyrajzi tájékoztatást kapunk arról, hogy a Tiszti Kaszinó vetítésein kívül korábban merre fordult meg a kis mozilátogató.

Mozitörténeti tájékozottsággal kell rendelkeznie annak, aki azonosítani szeretné a BUDA emlegetett helyszíneit. „*Mi megy a Simplonban?*” – kérdi az elbeszélő, s mintha csak elejét akarná venni, hogy összetévezzük a későbbi – és mára már szintén bezárt – Bartókkal, a helyét is megadja. „*Ez volt a nagyobbik mozi, a Ménesi út sarkán, a párhuzamos oldalon.*” (126.) Az akkori Fehérvári (ma Bartók Béla) út 37. alatt. „*Akkor már nézzük meg a Nap mozgót, szemben*” – folytatja, mi pedig hitelesíthetjük, mert a Fehérvári út 30.-ban tényleg működött egy afféle kispiszkos. Később messzebbre, a Krisztina körút vidékére is eljut. Kis mozit emleget, amely nem lehet más, mint az egykori Palota mozgó (ma Tabán, előtte Diadal). (Vö. BUDA, 201. és 302.) A József körüti Bodográf mozi pedig úgy szerepel, mint ahová be lehet ülni az utcán frissen megismert leányszóval (303.). Egy elegáns belvárosi mozi is felbukkan Ottlik emlékei közt: „*Karintyval egyszer, még tizenöt-tizenhat éves koromban, összefutottam a Fórum mozi délelőtti üres előcsarnokában.*” (A NYUGATRÓL. In: PRÓZA. Magvető, 1980. 226.)

Fontos szerepe van a mozinak A HEGY LELKE című elbeszélésben. Ez Ottlik első jelentős publikációja még A DRUGETH-LEGENDA előtt. Az utazó novellahős – mellesleg egy kissé Kosztolányi-utánzat – az ismeretlen kisvárosban egy mozi közelében talál magának szállást. Szobájába beszüremlik a vetítést kísérő muzsikaszó. „*Zongora, hegedű és még valami*” – veszi leltárba a dallamok forrását. Aztán a frissiben megismert könyvtárossal és annak barátnőjével be is ül egy előadásra. Figyelmet érdemel, hogy a harmincas években játszódó novellában némafilmet vetítenek. „*Egy hegedű játszott, s a harmadik hangszer harmonika volt. A vásznon sietősen jártak az emberek, aztán egy fiatal pár jelent meg, beszédet mímeltek, szájukat hangtalanul nyitogatva, s végül a nő fáradtan, szenvedve támaszkodott egy székek támlájára. A feliratok váltogatták a képeket. A cselekmény világos volt és lendületes.*” (A HEGY LELKE. In: HAJNALI HÁZTETŐK. Magvető, 1957. 137.) A hegyek közt megbúvó kisvárosba még nem jutott el az új találmány. Amit vetítenek – érdektelen, Ottliknál mindig érdektelen. A fontos az, ami a félhomályban történik: az író alakmása közel, túlságosan is közel engedi magához alig ismert partnertőjét; a magának előírt „pincéri távolságnál” mindenestre jóval közelebb.

A fiatalkori novellákban a mozi valamiféle laza és kellemes időtöltés, nem több (HÉTPERC, A DRÓTSZEMÜVEG, USZODAI TOLVAJ, SZERELEM, A RAKPARTON). Az 1943-as keletkezésű HÜSÉG mozilátogatója még mindig a némafilmek korát idézi. „*A képek vágattak a vásznon, a zongorista simmit játszott; a cisz-moll keringőt, a Jenő herceg-indulót, amit tudott. Muzsikájával, úgy tűnt, hűségesen fejezi ki mindazt, ami bennem volt, s olyan pontosan, ahogyan szavakkal képtelenség is lenne.*” (HAJNALI HÁZTETŐK, 200–201.) A kísérőzene mintha fontosabb volna a filmnél, mintha többet fejezne ki a nézőtérre alkalmilag betévedő hős érzéseiből, mintha akkor és ott ráismerne valamire.

Aztán az író játszani kezd velünk. Rejtvényt ad fel, kérdezi, hogy eléggé ismerjük-e gyerekkora helyrajzát. Jacobi, az előadóművész – aki azért tér vissza szülővárosába, hogy átvegye az aranyhegedűt – a múltját keresi. Tudjuk, hogy Pesten és Budán járunk, megfejtethetjük a megváltoztatott neveket, felelhetünk az író kérdésére: „*Hogy is hívták a kis meredek keresztutcát, amely a mozi mellől kanyarodott fel a domboldalra?*” (MINDEN MEGVAN.) A domboldal nyilván a Gellérthegy lankája, a keresztutca a Ménesi út, a mozi neve pedig – Simplon. A Fehérvári úton vagyunk, a húszas években.

Minden fontos esemény akkor történt; a gyerekkor évei a legfogékonyabbak, az akkori élmények a legmaradandóbbak. Ottliknál ez az 1920-as évtized. Az atlétikai pályákon szerzett – szívének kedves – emlékei közé nem véletlenül keveri még idősebb

korában is az „ősrégi némafilmbeli mozitájakon” kanyargó villamosozásait (A BUDAPESTI [BUDAI] TORNA EGYLET).

A „Hang- és képsor” műfaji megjelöléssel közölt A VALENCIA-REJTÉLY egyik szereplője, Szontág Miklós egy filmtöredékkel álmodik. *„Késő őszi este egy nagy tér sarkán ácsorogok. Szilviát várom. Biztosan meg fog jönni. Egymagamban ödöngök a kihalt utcákon. A téren taxiállomás. Mozi – vacak kis mozi – a mellékutcában. Sötétszürke november. Esik? Nem esik? Nem esik, az ernyőm a karomon. Mondom Szilviának: Nem valami jó film megy – (nem is volt aztán valami túl jó) –, de, mondom, gyereink, vettem jegyeket, jó? »Remek« – bólint.”* (I. m. Magvető, 1989. 117.) Álom mozi – mondja erre Szontág Miklós –, amibe belekeveredik minden, az is, ami megtörtént, az is, ami nem, legfeljebb csak megtörténhetett volna. Mintha igazabb valóságfokozatú lenne az álom, mert sűrítve befér minden, olyasmi is, ami nem történt meg a hétköznapi, éber világban. Lelkiismeretes matematikusként szépen elnevezi Szigmának ezt a megnevezhetetlen érzelmi-szellemi konglomerátumot. Ez az álom mozi, életünk mozija, melyben szereplők vagyunk, anélkül, hogy írói vagy rendezői lehetnénk.

Egyetlen szövege van, ahol valóságos, moziban látott filmre hivatkozik. Nyúlfarknyi írás, egy nyomtatott könyvoldalon elfér. Az *Új Idők* hasábjain jelent meg először a „PATT” (1946. június 10.), majd belekerült a PRÓZA összeállításába, valamiért tehát fontosnak tartotta. Azzal kezd, hogy elmeséli egy Strauss-életrajzfilm történetét (feltehetőleg az 1932-ben Gustav Fröhlich főszereplésével forgatott osztrák produkcióról van szó) – annak szemléltetésére, hogy az alkotók nemigen térhettek el a valóságtól. Egy közszájon forgó általános dramaturgiai elvre is hivatkozik, nevezetesen arra, hogy mindössze 33 – más források szerint 36 – drámai helyzet létezik. (Vö. Kelecsényi László: POLTI, AZAZ PEDÁNS OKOSKODÓ LÁTSZÓLAG TUDOMÁNYOS ROMÁNIA. *Holmi*, 2000. augusztus.)

II. Közbeszűrés

Két idős úr, a hazafiatlan és sovíniszta Kirketerp kapitány és a flottájától megfosztott Mandyard altengernagy idegen megszállók által uralt hazájukban ülnek a távolbalátó készülék előtt, és egy Párizsból közvetített atlétikai versenyt néznek. Aztán egyikük rántottát süt. Nagyjából ennyiben összegezhető a HAJÓNAPLÓ című, már-már kisregény terjedelmű, hosszú elbeszélés cselekménye. A tartalma persze jóval több és súlyosabb ennél. Szó van itt hazafiságról, elsiített civilizációról, a sport szimbólumértékéről, a győzelem-vereség ellentétpár lelki vonzatairól és a nyelv használhatóságáról – szétbomozhatatlanul.

Ám mindebből most csak egy apróság érdekel minket. Kirketerp és Mandyard, az az Ottlik Géza és Mándy Iván televíziót néz. Pontosabban, ahogy Mandyard mondja, a Mihályson-telehört, a régi Mihályson-félét nézik. (A VALENCIA-REJTÉLY, 14–15.). Mándy ugyanis, Ottlikkal ellentétben, feltehetőleg jól tudta (tőle pedig aztán a szöveget alakító író is tudta), hogy egy Mihály Dénes nevű magyar mérnök volt az, aki nemcsak a hangosfilmet találta fel – jóval annak elterjedése előtt –, hanem a televíziót is. Szinte hihetetlen, de a dokumentumok szerint még 1919-ben.

„Vettünk egy kis tévét. Megtört a gerincünk!” Egy kéziratos feljegyzés ez Ottlik Géza hagyatékában. A dátuma: 1978. december 6. Sőt nemcsak készüléket vettek, hanem a televízió intézményétől irtózó író nagy néha megjelent a képernyőn. Czigány György hathatós készítésére olykor kötélnek állt, hogy kedves barátai (Koromzay Dénes, Mándy Iván, Nemes Nagy Ágnes) társaságában, nyughatatlan beszélgetőtársaként, mondjon egy-két, csakis reá jellemző mondatot.

III. Ottlik és a filmek – meg a filmesek

Ismét egy feljegyzés a hagyatékból: „*Nem hiszem, hogy a kisregényem* [HAJNALI HÁZTETŐK – K. L.] *alkalmas lenne filmre, sem a Valencia-rejtély című régi rádiójátékomat nem találom elég jónak televízióra.*” Nem a megállapítás tartalma érdekes ezúttal, hanem a keltezése: 1959. október 24. Hogyhogy? Hiszen épp csak hogy boltokba került e napokban a frissen megjelent ISKOLA A HATÁRON. És a szerző, akit legföljebb az irodalmi élet bennfentesei ismernek, máris filmjogokról, átdolgozásról nyilatkozik? Vagy inkább: ábrándozik? (Mellesleg mind a két említett művéből forgattak filmet – ráadásul úgy, ahogy ő eredetileg nem akarta: a HAJNALI HÁZTETŐK-ből játékfilm, A VALENCIA-REJTÉLY-ből tévéfilm készült.)

Ottlik felesége számolt be éppen Szigligeten tartózkodó férjének arról, hogy egy fiatal filmrendező érdeklődött az ISKOLA... megfilmesítési lehetősége felől. Jancsó Miklós volt az érdeklődő, aki A HARANGOK RÓMÁBA MENTEK bemutatója után bukott embernek számított a szakmában. „*Amikor megjelent az Iskola a határon, 1959-ben, Jancsó Miklós volt az első, aki jelentkezett, hogy filmet akar belőle csinálni. Akkoriban amnyit tudtam Jancsóról, hogy nagy tehetségű, mellőzött ember, nem veti fel a pénzt. A Gerbeaud-ban szelíden lebeszéltem a filmről, és fizettem neki egy kávét és egy kis konyakot. Aztán még sokáig sokan kértek, végül már nem fizettem a lebeszélésért még kávét sem. Engem se vetett fel a pénzt. Olcsóbb volt telefonon mondani egy gorombaságot.*” (Bán Magda: „...ÉPÍTENI KELL A MŰVET”. Beszélgetés Ottlik Gézával. *Film Színház Muzsika*, 1986. július 19.) Abba azért érdemes belegondolni, mi lett volna, ha Jancsó Miklós nem az Alföldön játszódó SZEGÉNYLEGÉNYEK büntetőtelepén modellezi a mindenkori hatalom elnyomószervezetét, hanem egy dunántúli cőgeráj világán belül.

Noha ebből a tervből nem lett semmi, Ottlik mégis kapcsolatban maradt a filmgyárral. Ennek bizonyosága az a szerződés, amelyet 1960. július 13-án írtak alá NYÍLT TÁRGYALÁS címen. Fakan Balázs dramaturg elmondása szerint tárgyalótermekbe jártak, periratokat olvastak. „*A filmtervből nem lett semmi*” – jegyezte fel magának az író 1961. június 5-én, miután megkapta a Budapest Filmstúdió elutasító döntését.

De mi volt ez a filmterv? A hagyatékban tudniillik lappangott egy filmnovella – az AMÍG ÉN, DEBÓRA címet viselő gépiratról van szó, amelyet Fakan Balázs dramaturg őrzött meg. A 24 gépelt oldal terjedelmű íráson nem szerepel a szerző neve, csupán Ottlik kézírásos javításai, illetve betoldásai utalnak arra, hogy szorosabb köze lehetett a „*Vázlat, szinopszis!*” műfaji megjelölést viselő írományhoz – a történet a hatvanas évek első felében játszódott volna, ha film készül belőle.

Ezután sokáig nem került újra kapcsolatba a filmgyárral, amely számos írónak nyújtott jövedelemkiegészítést. A filmstúdiók ugyanis duplán fizettek. Ha az író leadta a filmnovellát vagy az irodalmi forgatókönyvet, megkapta érte a honoráriumot – ha pedig netán film készült belőle, jogdíj ütötte a markát. Így lett Ottliknak szerződése a Budapest Filmstúdióval 1973-ban PANGÁSOS PAPILLA címen. Ebből sem forgattak filmet.

Aztán elérkezett az idő, amikor az ifjabb nemzedékek is felfedezték őt maguknak. Egy azóta elhunyt animációs rendező, Dálnoki Kovács István még a hetvenes években írt forgatókönyvet a MAGÁNYOS HEGEDŰSZÓ nyomán. (Illusztrációként Somogyi Győzőnek az ISKOLA... egyik újabb kiadásához készített grafikáit mellékelte.) Az ötlet megmaradt a tervezés stádiumában.

Az igazi fordulat 1981-ben következett be. A filmesek egyszerre kétfelől kezdték ostromolni az akkor már népszerű, sőt lassan kultikussá váló szerzőt. Szóba került egy-

részt az ISKOLA A HATÁRON, másrészt pedig a HAJNALI HÁZTETŐK megfilmesítése. Úgy kezdődött, hogy Ottlik Vas Istvánéknál találkozott Aczél Györggyel, akit még a második világháború végéről ismert. Szántó Piroska írja le emlékezésében a kis híján botrányba fúló jelenetet.

„– *Meghívhatnátok egyszer azt a hülye Aczélt is, hiszen összeharátkoztunk az ostrom után nálatok – veti oda mellékesen Cipi, pedig tudja, hogy az nem is olyan egyszerű*” – kezdődik a furcsa eset földidézése.

„– *Ide hallgass! Csináljunk filmet a könyvedből – javasolja Aczél –, elintézem.*

– *Lópikulát intézed el! Nincsenek is olyan gyerekek, nem érdekel az egész, hamisított hülyeség lenne, ha te csinálnátod meg, nem kell.*

– *Van elég gyerek, te választod a rendezőt, lesz rá pénz, nyugodt lehetsz, beleszólsz, akkor és ahogy, amit akarsz – különben is füttyülök rád, film lesz belőle, punktum!*

Cipi felugrik, lecsapja a szemüvegét, felborít, majd ügyesen elkap egy poharat, teljes erőből rávág az asztalra Aczél orra elé:

– *Nem engedem, érted? Van még független bíróság Magyarországon!*” (Szántó Piroska: AKT. Európa, 1994. 267–268.)

Az ISKOLA-ból majdnem sikerült mégiscsak filmet forgatni. A korai nyolcvanas években Gothár Péter rendező jelentkezett a feladatra. Ottlik nem mondott nemet. Igenlő döntésében nagy szerepe lehetett annak, hogy régi barátja, Nemeskürty István stúdióvezető állt az ötlet háttérében. Gothár korábbi filmjével (MEGÁLL AZ IDŐ) jelentősnek tetsző pénzdíjat nyert egy fesztiválon – az lett volna a gyártási költség fedezete. Forgatókönyv is készült, Ottlik közreműködésével. Két fiatal szerző, Kapecz Zsuzsa és Pataki Éva írta a 384 oldalas szcenáriumot, s ebben szerepeltek olyan jelenetek is, amelyek a regényben nem. A tervből mégsem lett semmi. Egyéb okokon kívül az is akadályozta, hogy közben a stúdióvezető más beosztásba került, Ottlik pedig szerződési záradékban kötötte ki, hogy a megállapodás csak akkor érvényes, ha az átdolgozás a Nemeskürty vezette filmműhelyben történik. De erről majd később.

Egy másik rendező nagyobb szerencsével járt. Dömölky János 1981-ben nyerte el az író beleegyezését a HAJNALI HÁZTETŐK megfilmesítéséhez, a mű 1986-ra készült el, és az 1987. februári Magyar Játékfilmszemlén mutatták be. A forgatókönyv kidolgozásába Ottlik is beszállt, nemcsak részleteket adott a rendezőnek a készülő BUDA kéziratából, de olyan jelenetekre is áldását adta, amelyeket nem ő vagy nem egyedül ő írt (például Márta, a feleség alakja, az ávósok szerepeltetése vagy Tersánszky Józsi Jenő idevarázsolt figurája). Az igazság az, hogy (mint a Bán Magdának adott interjúból is kiderül) Ottlik egy kicsit beleszeretett a filmezésbe, a forgatás légkörébe, ahol ő volt a stáb dédelgetett kedvence.

Noha bemutatását megelőzően a film a szemle titkos favoritjának számított, premiérjén pedig a zsúfolásig megtelt Budapesti Kongresszusi Központ közönsége hosszan és forrón ünnepelte a tweedzakós, ősz urat – végül sem az író, sem a rendezőt nem díjazták, csak az operatőr (Koltai Lajos) és a férfi főszereplő (Cserhalmi György) teljesítményét ismerték el. A mozibemutatót követő kritikák pedig tiszteletköröket futottak – a sorok között éreztetve, hogy valami még sincs rendben ezzel a filmmel. Hasonló volt ez ahhoz a fölfokozott várakozást követő csalódáshoz, amely majd 1993-ban, a BUDA megjelenésekor ismétlődik meg.

Mándy Iván: „*Istenkísértés hozzányúlni Ottlik Géza prózájához. Visszaadni azt a mély, fájdalmas líraiságot, amely minden írását áthatja.*” (MOKÉP-szórólap, 1987.) A kritikusok kemé-

nyebben fogalmaztak. Gyertyán Ervin: „*ez a film vitathatatlanul tehetséges emberek félsikere (vagy félkudarca)*”. (Népszabadság, 1987. április 9.) Sas György: „*Válogathatunk szebbnél szebb jeleneteiben. Csak éppen a téma legfőbb hangsúlyainak a megragadásában gyengélkedik a film. Miért is? Mert a kelleténél körülményesebben járja körül hőseinek a viszonyát, kapcsolatait.*” (Film Színház Muzsika, 1987. április 11.) Zöldi László: „*Dömölky János filmje nem aratott kirobbanó sikert a februári szemlén, akkoriban én sem éreztem a leghatásosabbnak. Mostanra azonban, úgy látszik, megért az élmény. Másodjára rácsodálkoztam a filmváltozat erőteljes hangulatára.*” (Élet és Irodalom, 1987. április 10.) Koltai Ágnes: „*A sors elől menekül minden Ottlik-hős, a felnőtt Bébé és Halász Petár azt fogalmazza meg, amit gyermekkorukban csak sejtettek, ám ez a sejtés is elég volt ahhoz, hogy kiemelje őket a semmit nem tudók naiv boldogságából; a sorsát senki sem kerülheti el. Ez a szomorú tudás hiányzik Dömölky János filmjéből.*” (Új Tükör, 1987. április 26.) Reményi József Tamás: „*Amikor az ISKOLA A HATÁRON írója annak makacs vizsgálatára ösztönöz, hogy vajon »mi módon tudunk pusztán az írott szóval olyasmüt is közölni, amit a nyelv nem tartalmaz«, az nem csupán az alkotás folyamatának, hanem az életnek is egyik alapvető kérdését jelenti. Effélék az ő realitásai. Nem hiába ózdkodott oly kitarítóan attól, hogy prózáját megfilmesítsék/dramatizálják: mennyire artikulálódhat a szöveg mögötti hallgatás, mely utóbbi súlyosabb az előbbinél? Nos, az első kísérlet rendezője ezzel a feladattal csak egy-egy kivételes pillanatban birkózott meg, és a HAJNALI HÁZTETŐK című film inkább tisztelgés az elmúlt évtizedeket emelt fővel átélt Ottlik Géza előtt, mintsem átköltés a HAJNALI HÁZTETŐK című regényből.*” (Filmvilág, 1987. április.)

A visszhang elegyes, inkább elmarasztaló, mint dicsérő hangú. Valóban úgy történt, ahogy azt az egyik kritikus megírta: a moziváltozat inkább később hódított magának nézőket, amikor a szaporodó válságfilmek árnyékából kiemelkedett a példázatosága. Dömölky János mindenestre nem adta fel. Újabb kísérletet tett, ezúttal egy még nehezebben adaptálható művel. A VALENCIA-REJTÉLY amúgy is az enigmatikus Ottlik-szövegek sorába tartozik. Kézirata sokáig kallódott, csak nem sokkal szerzőjének halála előtt kapott újra nyilvánosságot. A „*természettudományos krimi*”-nek nevezett darabot – amely eredetileg rádiójáték volt – felolvasták egy színházban. Az újabb vállalkozás 1995-re készült el a Magyar Televízió produkciójában. Moziban nem vetítették, így hazai szokás szerint a visszhangja jóval szerényebb lett. Különben is, kemény diónak számított már a szövege is, és a tévéváltozat nem könnyítette meg a befogadását. Igaz, ezt nem is tekintette feladatának.

Dömölky János nem csupán adaptációkban fejezte ki Ottlik iránti tiszteletét. Még a kilencvenes évek elején forgatni kezdett egy róla szóló dokumentumfilmet. Az eddig elkészült anyag – a rendező kifejezésével élve – reménytelen állapotban van. Azaz nincs remény a feltámasztására.

Egy dokumentumfilmest is magával ragadott Ottlik Géza munkássága, azaz inkább a személyisége. Nem sokkal az író halála után két produkció készült Kisfaludy András rendezésében. Az egyikben (ISKOLÁK AZON A HATÁRON) a kőszegi intézmény tegnapi sorsáról és mai működéséről tudósít a kamera 1991-ben. A nem sokkal később befejezett másik filmben (ISKOLÁSOK A HATÁRON) egykori cögerek – élükön Nemeskürty István volt stúdióvezetővel – emlékeztek mintegy hét évtizeddel korábbi nevelődésükre.

1993-ban ismét képernyőre került Ottlik – megint a televízió, pontosabban Makk Károly jóvoltából. Több volt ez, mint alkalmi pénzkeresés a kitűnő rendező oeuvre-jében. MAGYAR NOVELLÁK gyűjtőcím alatt – két másik író, Ambrus Zoltán és Sarkadi Imre egy-egy elbeszélésének adaptációja mellett – képernyőre került a SZERELEM című Ottlik-

novella. Újbóli megtekintése, úgy néz ki, lehetetlen – a tévé archívuma eltűntnek nyilvánította a videoszalagot. Pedig jeles színészek (Andorai Péter, Bálint András) mellett filmesek és irodalmárok is föltűntek benne (Gyurkovics Tibor, Fehér György, Sipos Tamás) – mintegy jutalomjátékként.

Az Ottlik-mozi krónikája 2005-ben folytatódott. Akkor készítette szinte kézműves módon, ám a modern számítógépes technikát használva Szemző Tibor tízperces amatőr filmjét. Olyan ez a mozgókép, mint az egykori frissen végzett filmfőiskolások ujjgyakorlatai voltak a korai hatvanas években. Akárha az induló Balázs Béla Stúdió egyik sehol be nem mutatott darabja volna. Mint az író a pontos szavakat, úgy keresgéli Szemző a megfelelő képkockákat. Közben Ottlikot halljuk, különböző írásainak (pl. MIÉRT BUDA?) részleteit ismétli józsefvárosi és Moszkva tér környéki házak, utcák, kapualjak, villamosszerelvények látványa közben. Vagy a szavak a fontosabbak, a fekete-fehér videó csak vizuális installáció a születő mondatok számára? Mindenesetre: Ez VAN – közli velünk a tízperces produkció címe.

Egy nem túlzottan jelentős, legalábbis nem sokszor emlegetett Ottlik-novella vizsgafilm készítésére ihlette Horváth Lilit, a Színház- és Filmművészeti Egyetem rendező szakos hallgatóját. Az USZODAI TOIVAJ csak ugródeszkeként szolgált a 2006-ban befejezett átdolgozás számára. Megmaradt az elbeszélés alaphelyzete, de más lett a korszak, a szereplők szociális háttere, a történet hangulata. A modernizált história azt vetíti elénk, hogy Ottlik Géza többek által közepesnek minősített rövidprózái kiindulópontul szolgálhatnak – nem csak rendezői ujjgyakorlatok számára. Még egyszer: Ez van. Ingeny-mozi: szövegolvasóknak és képfogyasztóknak.

(Köszönet Fakan Balázsnak, Kapecz Zsuzsának, Pataki Évának és Szemző Tibornak.)

*

Az alábbiakban részleteket közlünk az ISKOLA A HATÁRON irodalmi forgatókönyvéből. Ottlik szükségesnek vélte – ha már főműve filmvászonra kerül –, hogy a történetet kiegészítse. Amikor ezek az előkészületek folytak, a BUDA megírása, azaz az ISKOLA A HATÁRON méltó folytatása foglalkoztatta. Idősíkokat vágott ki a főszereplők későbbi sorának alakulásából. Az 1930-as sorsdöntő orvosi vizit, egy 1933-as bridzsparti: Czako öngyilkosságának napja, az 1947-es római tartózkodás emlékei, Medve rejtélyes 1956-os halálának ténye, valamint 1963-as és 1983-as Lukács uszodai jelenetek – ezek képezték az újragondolt folytatást. Van köztük életrajzi tény, és van fikció – de mindkettő forrása a regény, az ISKOLA... éltető televénye.

A scenaristák a dramaturg, Fakan Balázs közvetítésével álltak kapcsolatban az íróval, aki kis cédulákon küldögette kidolgozott ötleteit, amelyeket aztán a két forgatókönyvíró formába öntött. Az így elkészült könyvet a Budapest Filmstúdió rendezőkből, dramaturgokból és a stúdióvezetőből álló művészeti tanácsa megvitatta, és forgatásra érettnak tartotta, ám megfelelő anyagi háttér híján a produkció nem indult be, majd az Ottlik által szabott egyik fontos feltétel (a stúdióvezető személye) változott meg.

A következőkben a forgatókönyv befejezéséből adunk ízelítőt.

1930 – ORVOSI VIZIT

A kissé megöszült, de változatlanul mogorva, tekintélyes és feszes tartású, szóltan orvos ezredes – aki az orvosi vizsgálatot végezte 1923-ban – az íróasztala mögött ül, papirokat lapoz. Medve és Both félmeztelenül áll az asztal túlsó felén, ingüket, zubbonyukat kezdik felvenni. Az orvos ezredes felnéz a papírból, hűmmögve kérdezi:

Medve is, Both is meglepetten néz rá. Az orvos türelmetlenül és az értelenségük miatt bosszankodva megismétli.

Both kapcsol először.

Az orvos Medvére néz, Both is sürgetően figyel. Medve rövid hallgatás után határozottan mondja:

Both mérgesen sziszegi:

Az orvos ezredes egyfolytában Medve arcát figyeli.

Az orvosra néz Medve, eltökélten mondja. Az orvos lassan bólint, és felír valamit a papírra.

ORVOS: Hm. Nem gondolták meg magukat?

Kell maguknak a Ludovika?

BOTH: Én szívesen lennék alkalmatlan...

MEDVE: Én maradok.

BOTH: Megőrültél? Még a hülye Zámen-csik se habozna.

ORVOS: Gondolkodhat egy kicsit a folyosón.

BOTH: Ne marhulj! Bónis is leszerelt...

MEDVE: Én már nem változtatok.

1933. január 19.**KOSSÁNYI ÁGNESÉKNÉL**

Középpolgári lakás egymásba nyíló szobái. Esti brüdzsparti és beszélgetés, teával, némi alkohollal. A társaság kártyázó és ténfergő tagjai között a civil ruhás Both, Bónis, ludovikás egyenruhában Medve, Szeredy, Colalto, Boros, Jaks, Drágh. Kártyaműszavak röpködnek.

Medve kártyázás közben félig tréfásan, félig komolyan elkezd egy Ady-verset szavalni. Bónis, Both és Szeredy vele együtt folytatja.

BÓNIS: Na jó, három pikket mondtam.
EGY CIVIL FIÚ: Passz.

MEDVE: Poros a hosszú hársfasor.
EGYÜTT: Holdfényes a püspöki udvar...

A többi katonaiskolás is „beszáll”, cinkosan mondják a verset. A civilek érzik, hogy itt valami ritusszerű, beavatott dologról van szó, és ők kívül rekedtek, azért kicsit idegenkedve figyelik őket.

Both hátrafordul. A másik szobában egy csinos, elegáns, élénk lány éppen most teszi le a telefont. Both odamegy hozzá.

A magas, vékony Jakstól kérdezi:

1933. január 19. GELLÉRTHEGY

A ludovikás egyenruhás Czakó (harmadéves) a Citadella oldalában, minden teketória nélkül, szinte könnyedén föbe lövi magát.

1944 – BOTH LAKÁSA, BUDAPEST

Medve kabátban, civil ruhában az előszoba és a konyha küszöbén az ajtófélfának támaszkodik. Both légoltalmi tiszti egyenruhában teát főz.

Nevet.

...Simulnak a városi párok,
Vasúthoz futnak a kocsik...

BORSA: Medve nem tud elszakadni Adytól...

BÓNIS: Már Czakót is megtanította rá.

BOTH: Tényleg, hol van Pali?

SZEREDY: Nem tudom. Ágnes most telefonál neki.

BOTH: Feljön Pali?

ÁGNES: Úhüm, egy óra múlva.

BÓNIS: Jaks, nem szállsz be addig?

MEDVE: Menj le hozzá. Még ma. Az a legokosabb. Bajban van.

BOTH: Szeredy sosincs bajban.

MEDVE: Most bajban van.

BOTH: Évek óta nem láttam.

MEDVE: Annál inkább menj le.

BOTH: És veled mi lesz? Hol laksz most?

MEDVE: Sehol.

BOTH: Balfasz. Miért nem jöttél előbb? Huszonnégy órán belül föbe lőhetnek.

MEDVE: Most mindenkit föbe lőhetnek. Egy órán belül. Menj le Szeredyhez.

BOTH: Papírokat kell szerezned.

MEDVE: Már nem tudok.

BOTH: Akkor itt maradsz nálam.

1945

CZAKÓ: „...tényleges tüzér kapitány volt... sündisznóállásba ment át az ütegével, már magyar földön, és keletre-nyugatra, mindkét szemben álló hadviselő fél ellen, tartani tudta tizenegy napon át. Megúszták élve... A tüzei imádták.”

DRÁGH: A Donnál megfagy...

1947 – RÓMA, KISKOCSMA A TIBERISEN TÚL

Este, holdfény, hőség. Both és Czakó filléres bort iszogat egy utcai asztalnál. Czakó rakodómunkás-ruhában, napbarnítottan ül.

Both kedvetlenül válaszol, félfigyelemmel, közben forgatja a poharát.

Ingerülten kérdezi:

Czakó nem felel. Nehézkesen megmarkolja a poharát, aztán a palackot, tölti a két pohárba. A körme piszkos, töredezett.

Czakó felemeli a poharát, nézi.

Both hirtelen megszólal.

Nevetnek. Egy kamion elől fel kell állniuk és egy pillanatra a falhoz lapulniuk az asztalkával együtt.

Ott szoronganak egymás mellett, amíg a kamion elhajt. Czakó pátosszal szavalja.

Megint nevetnek, és Czakó egyszerre elkomo-lyodik.

CZAKÓ: Ágnes hangja akkor a telefonban, tudod.

BOTH: Nem tudom. Az ösztöndíjamról akartam veled beszélni, te meg erről a marhaságról ömlengsz.

CZAKÓ: Meg kell értened, na. Vártam valamit, és akkor rájöttem, hogy hiába.

BOTH: Ágnes hangjából? Hiszen őrült szerelmes volt beléd.

CZAKÓ: Kellott a fenének a szerelme.

BOTH: Hát akkor mi kellett?

CZAKÓ: Magas a vérnyomásom. Alig bírom a ládákat.

BOTH: Marhaság.

Davos Svájcban van, tudod...

CZAKÓ: Holdfényes a püspöki udvar. Simulnak a városi párok, vasúthoz futnak a kocsik...

Az volt a baj, hogy akkor életben maradtam, ott a Citadellánál.

BOTH: Marhaság. Egy nagy barom vagy, az a baj.

1956

*Bébé, aki festő lett, egy képpel, rajzzal, vázlat-
tal megy a barátjához, Medvéhez, de a ház előtt
csődület, Medvét, aki öngyilkos lett, épp most
viszik el. Bébé kábultan megy az utcán, hóna
alatt a képpel. Nem látja, nem veszi észre a kö-
rülötte nyüzsgő tömeget, észre sem veszi az ég-
ből aláhulló rózsaszín cédulákat.*

1963 – LUKÁCS USZODA

*A tetőteraszon két kisportolt, jóképű, 50 körüli
férfi: Bébé és Szeredy ül egy-egy ágyon, velük
van egy nő is: Magda.*

*Magda még csak 34 éves, bombacsinos. A fér-
fiak kezében kéziratok, a kockás füzet lapjai.*

*Most majdnem olyan meztelenül látjuk őket,
mint 1923. szeptember 3-án. Magda visszajön
a zuhanytól, csuromvízes, Szeredyt bökdösi.*

Nem törődnek vele, el vannak merülve.

Magda nem hagyja magát.

*Szeredy rázza a fejét, tolja el Magdát.
Magda letérdel a férfi elé összetett kézzel.*

Szeredy elvörösödik.

Magda a fejét rázza.

BÉBÉ: Nem, nem. Az orvosi vizsga előbb volt.

Csak tudnám, miért írta ezt így Medve?

MAGDA: Dani.

Danikám. Mondok valamit.
Vegyen engem feleségül.

SZEREDY: Nem veszek.

MAGDA: Édes, drága Danikám!

SZEREDY: Mindenki ide néz. Ne marhás-
kodj most, Magdika. Ne nyúlj hozzám.

MAGDA: Édes jó kapitány úr.

SZEREDY: Nem.

MAGDA: Mit nem?

SZEREDY: Nem vagyok kapitány.

MAGDA: Hát akkor alezredes elvtárs.

[MAGDA:] Tudom, tudom! Az rövid volt.
Elhurcolták. Tudom, tudom.

SZEREDY: Hogyne tudnád, amikor te sza-
badítottál ki Recskről.

Hálából igazán elvehetnék...

MAGDA: Hálából szerelem? Az kinek kell?

SZEREDY: Nekem például nem.

MAGDA: És a házasság se? Hát legyen vad-
házasság. Danikám, jó, jó? Lépünk vad-
házasságra.

SZEREDY: Nem lépünk.

Ezen elgondolkodnak. Az igaz. Csakugyan. Mekkora marhaság. Ki akarja abbahagyni. Nevetnek végül.

1983 – LUKÁCS USZODA

A megváltozott Lukács uszodában két hetven körüli, kondícióját még mindig őrző öregember baktat lefelé a lépcsőn.

Egyikük, Szeredy, botra támaszkodik. Magda még mindig szemrevaló, bár ő is túl van már az ötvenen. Orrán falevél, hogy óvja a leégéstől. Jönnék lefelé a tetőteraszról.

Bébé Magdának magyaráz.

De nem nagyon, mert Szeredy megbotlott, és Magda rá figyel.

BÉBÉ: Ezt mióta csináljátok? Reggel óta? Tíz éve?

SZEREDY: Reggel óta. Tíz éve.

BÉBÉ: Hát vedd el. Akkor abbahagyjátok.

BÉBÉ: Mi még itt, ezen a lépcsőn se úgy megyünk le, mint a civilek. Nézze, Magda, én már szabadságon vagyok, mióta? Jövő héten lesz 53 éve, vagyis elég régóta, de még mindig nem tudok betelni vele, vagyis nem fásultam el. Enyhe részegségben járok-kelek az utcákon, hogy nézhetem a kirakatokat, felülhetek a villamosra, ha tetszik, cigarettára gyűjthetok, száz meg száz lehetőség között szabadon választhatok. Mi például Szeredyvel attól a szabadságtól vagyunk mélységesen elégedettek, hogy a két lépcső közül azt választhatjuk, amelyik jölesik. Figyel rám? Érti?

MAGDA: Figyelek.

SZEREDY: Nem figyel, és nem érti.

MAGDA: Mit nem értek?

SZEREDY: Semmit. Én nem az életedet mentettem meg Váradon, hanem meg akartalak kefélni. Tizenöt éves voltál.

MAGDA: Engem még nem is ismert, amikor Brassóban apámékat kimentette a Gestapótól! Zseniálisan!

SZEREDY: Eh, az más volt, kellett az öreg sakkpartnernek. És mázli. Véletlen. Tudom is én. Nem értesz semmit.

MAGDA (*Bébének*): Látja, mindenkivel törődött, csak velem nem.

Közben egy fordulóban megállnak, nézik a lent úszó pucér embereket.

BÉBÉ: Ette őt a fene maga után már Váradon.

MAGDA: Nem kellett neki ott sem. (Szeredyhez) Hát kellett? Ette a fene utánam? Hát mondja meg!

SZEREDY: Evett a fene utánad.

MAGDA: És ma? És ma?

SZEREDY: Ma is esz.

MAGDA: Édes egy marha emberem, hát miért nem élt vissza a kiszolgáltatott helyzetemmel? Mi a francnyavalyának nem élt vissza vele már 44-ben?

SZEREDY: Ununk, Magdaléna. Semmit nem értesz. Nem érted ezt a lépcsődolgot sem, amit Bébé magyarázott, igaz?

MAGDA: Mit nem értek?

SZEREDY: Mélységes elégedettségünket, ahogy Bébé szerint mi megyünk lefelé a lépcsőn, mert a két lépcső közül szabadon választhatunk.

MAGDA: Hát... mámoros szabadságnak ez nem sok, hogy kettő közül választhat az ember.

SZEREDY: Nem sok? Kettő? Minden! Amikor nincs egyáltalán választásod, nulla, kapsz egy másik lehetőséget, egyetlenegy, ez az egy hányszorosa a nullának?

BÉBÉ: Először is, ez négy lehetőség, 2x2, azzal együtt, hogy melyik lépcsőn jövök vissza. Aztán eldönthetem, hogy most menjek le vagy később: 2x4 az 8. Ott a büfé, választhatok szalámis zsömlét, körözöttet vagy pogácsát. 3x8 az 24. Telik egy sörré vagy limonádéra: 2x24 az 48. Gondolhatom hozzá, hogy a.) Mindenki le van szarva, b.) Kinyalhatják a seggem, c.) Kivéve magát itt, d.) Kivéve mindig Szeredyt, e.) Nem kivéve Szeredyt.

Ez 5x48, az 240.

Gondolhatom továbbá azt, hogy nem kell semmire gondolnom, hála istennek, elég fűjni a füstöt vagy nézni az eget. Ez 480. Ehhez fűtyülhetem a simmit, a Creolát, a Siboneyt, Valenciát, La Cumparsitát... minimum 20-30 a választékom, úgyhogy 4800, 9600 – már a kapásból eddig felső-

*Átkarolja Magda vállát, indulnak újra lefelé,
hárman összekapaszkodva, közben Bébé fütyü-
li, majd éneklük is:*

roltakból is 9600 uszkve 14 ezer-valahány
szabad lehetőségem van.

BÉBÉ, SZEREDY, MAGDA:

„Oly jól csúszik ez a banánhéj,
Együtt csúszni ezen, babám, kéj...”

– Vége –

Ozoli Ágnes

TROLIZÁS

Mándy Iván emlékére

Megismerkedésük napján pesti bérházakról beszélgettek. Szinte rögtön ezekre a le-
robbant épületekre terelődött a szó. Észrevétlenül telt el másfél óra, de ők még javá-
ban a körfolyosós, kietlen udvaros, felújításra szoruló néhai „palotákról” diskuráltak,
ahol ritkán még előfordul a fából készült, elég nagy szőnyegporoló. Van, hogy az egy-
kori cselédlépcső környékén látható egy hanyagul a falnak támasztott létra, ugyancsak
fából, szintén magas kiadásban, hiszen a majd négy méter belmagasságú lakásokban
is használatosak, ha éppen ablakot kell tisztítani, függönyöket leszedni. Amikor a lét-
rák használaton kívül várakoznak, sűrű felmosóröngyök száradnak rajtuk kemény-
re a meleg napfényben. A repedésekben kis zöld ecetfák hajtanak ki.

Ismerték ezeket a „gangos hangulatokat”, a hétvégéket kitöltő zajokat, amikor már
délről evőeszközök csörömpölését lehet hallani, a családi zivaj mellett kiszűrődik a
rádió hangja, fent galambok szárnyai csattognak, macskák nyújtózkodnak halkan nyá-
vogva a lépcsőház árnyékában. Lent egy kuka fedele csapódik, kisgyerekek másznak,
lógnak a kovácsoltvas korlátokon unatkozva. Az ebédidő elmúltával óriási robajjal zu-
hannak le a régi és nehéz redőnyök, mert néhányan szundítani készülnek. Utóbbin
sokat nevettek, a lakók kicsinyes önzésén. A lényeg, hogy a sziesztára készülőknek mi-
nél előbb sötét legyen, ezért akár ricsajt is csaphatnak. Pár perc múlva azonban köte-
lezően elvárt a síri csend a szomszédoktól.

Mindketten a Belvárosban laktak. Sorolták kedvenc utcáikat, ismerték a másik által
említett homlokzatokat. Megegyeztek, hogy a jövőben gyakran találkoznak egy kávé
mellett. Így indult az az ismeretség, amely a lány számára – éveken át – élete legjobb
irodalomleckéit is jelentette. Ilyen mondatok hangoztak el a férfi szájából, mint: *Pé-
ternek jó szeme volt a Péterekre*. A Péterek kilétét Anna sejteni vélte, hiszen épp a jogi
egyetemi felvételin pár héttel azelőtt az egyik Péter egy szövegének elemzése volt a fel-
adat. A mondat első felére viszont rákérdezett, ki az a Péter, aki felfedezte a másik ket-
tőt? Oly laza gyakorlatiassággal válaszolt neki, hogy pár évvel később a lány már az

esztéta Péter tanítványa volt. Jánosnál mindig lehetett kérdezni, semmilyen kétely nem számított kínosnak. Sőt. Az volt a gyanús, ha nincs kételkedés. Akár egyfajta kihallgatásnak is tűnhetett volna külső fülelők számára, amikor záporoztak Anna felé János kérdései, melyek őszinte érdeklődésből fakadtak. Általában rákérdezett az elhangzott mondatokra, voltak témák, melyek kifejezetten izgatták, így az uszodák, ahova a lány rendszeresen járt. Jánost érdekelte, hogy milyen a strandok közönsége. Mi lesz a bezárt, eltűnő üzletekkel, miképp fordulhat elő, hogy egy próbababa lába hónapokon át ott heverhet egy poros kirakatban az Egyetem tér sarkán.

Mit jelent magának Otlík hóesése? Milyen figura az úszómester a Dagályban? Megvan még a trafik a Kecskeméti utcában? Thomas Mann melyik regénye áll közel magához? Nézi a Dallast? Én igen! Olvasta az Üvegburát? Tetszett magának Köln? Miért a komód a kedvenc bútordarabja? Kik jutnak először eszébe, ha azt hallja: Nyugat? Húsz év múlva is több bank lesz a környéken, mint kávéház? Miért fontos magának Esti Kornél? A Feleségem története is az? Csehov? Járt valaha a Teleki téren? Szereti a spenótot és a madártejet? És táncolni?

Felüdítő órák voltak ezek, jólesően fáradtak el tőlük. Előfordult, hogy nagyon komoly dolgokról beszélgettek, zord időkről, amikor a nyílt utcán felkoncolhattak ártatlanokat, majd néhány év elteltével muskátlis ablakok mögött vertek halálra ugyancsak vétklen embereket. A negyvenes és ötvenes évek borzalmát sosem úgy mesélte a lánynak, mint ami végleg lezárult, és nem térhetne vissza többé. Nem hitt a cezúrában. Fél-tette a demokrácia törekenységét. Újra és újra hangsúlyozta, mennyire óvatosnak kell lenni, nehogy megismétlődjének az ilyen gázságok. Államtitkárok jönnek-mennek, senki sem fog emlékezni rájuk. Nem a politikusokkal kell foglalkozni, még ha ők szerepelnek is állandóan a médiában. A negatív előjeleknél kell résen lenni, muszáj figyelni, no meg persze észrevenni őket, ha felbukkannak. Sokszor együtt hallgattak. Ha már eléggé lehangolódtak, hirtelen váltott János. Ilyenkor nyakukba vették a várost. A trolizás napján is kimentek a kávéházból. Amikor a lány belépett, ő már ott ült a tükrös ajtó melletti asztalnál. Egyedül ő volt az, aki alaposan szemügyre vette az előtte elhaladókat, a körülötte helyet foglalókat. A sarokból figyelt, miközben feketét rendelt. Ügyesen, szinte észrevétlenül hallgatózott. Idősödő, elegánsan törekeny úr benyomását keltette mindenkiben. Kedvesen érdeklődött mások hogyléte felől, kezét rázott ismerőseivel. Udvariasan fülelt, néha elcsípett egy-egy szófoszlányt valamelyik beszélgetésből, amit gyorsan lefirkantott a keze ügyében levő szalvétára. Hetente találkoztak, mindig ugyanakkor: csütörtökön tíz után, a kávéházi asztalnál. Három-négy évig izgalmas dialógusokkal teltek ezek a délelőttök. Ha valamelyikük megbetegedett, telefonon értesítették egymást. Néhány évvel később, egy fülelde, augusztusi estén futottak össze véletlenül, a Szabadság tér melletti utcácskában. Nem tudták, utójára látják egymást. János ugyan említette, hogy az utóbbi időben szédülni szokott, és a séták sem esnek már olyan jól, mint régebben. Hirtelen biztatni kezdte a lányt, nehogy olyan tevékenységgel töltse el majd az életét, amit esetleg utál. Anna bólintott, kicsit távolinak érezte még a munka mindennapiságát. Noha abban maradtak, hogy egy hűvösebb délutánon hamarosan telefonoznak, nem így lett.

Legközelebb egy őszi temetésen sétált a tömegben a lány, ahol örvényként kavargtak a száraz levelek a szélben. Egy fiatal miniszter felületesen beszélt az íróról, akit nekrológiájában letegezett. Fanyalogva jegyezték meg többen, halkan, hogy ezt azért talán kár volt.

Kik is voltak ők egymásnak? Kávéházi beszélgetőtársak. Egy tartós ismeretség, egy különleges barátság, mely könnyed és humorral teli, s meglehet, hogy épp emiatt ma-
rón fájó a hiánya később. Volt, hogy Anna János egyik művének fejezetébe álmodta magát, ott is egy plakátra... *Hajó a kék tengeren. Valaki a fedélzet korlátjához dől. Látszóvet emel a szeméhez.* Igen, ő volt az! Láta önmagát barnára sülvé. A sós tengeri szél fújta a haját, vőlegényét várta, aki visszament a napszemüvegéért a kabinba. Majd egy hangosbemondó hangját hallotta, amint az ő nevét szólítja a kapitány, hogy fáradjon fel a fülkébe, mert sürgős telefonja van. Eleget téve a kérésnek, futott, felkapta a kagylót, aztán majdnem elejtette. János szólt bele. A lány megzavarodott egy percre, de hisz' voltam a temetésén, mégsem? Nem emlékezett semmire, csak a megszakadt vonal csendjére, no meg arra, hogy legszívesebben azt kiáltotta volna: „Ne tegye le, kérem!”

Váratlan időpontokban telefonáltak egymásnak. Néha megrendítő történetek is elhangzottak közöttük. Egyszer János azt mesélte el, hogy hirtelen elájult, s meglepő módon ez nem is volt olyan szörnyű érzés. Puha bársonyfűggönyre eséshez hasonlított az élményt. Máskor meg nem bírták abbahagyni a röhögést, perceken át nevettek a telefon két végén. Az utcán nagypapának és unokának nézték őket, ezen is sokat mulattak. Miért ne lehetne barátság egy idősebb úr és egy fiatal lány között? Non-szensz.

János nem szerette azt a szót, hogy író, inkább a szerző megnevezéshez ragaszkodott, ha már... A lány jurátus lett, Szerző ezt a lépést nem helyezte, ugyanis *születtét* filoszt látott benne. Komor arccal megjósolta, hogy bizony nagy szenvedés lesz az ára a *csupán telefonkönyvekkel elfecsérelt éveknek* (így hívta a törvénykönyveket, utalva a balga biflázási kényszerre). Ama bizonyos trolizás napja úgy kezdődött, hogy a lány reggel elment vizsgázn. Tanult valamennyit, izgult is, úgy érezte, hogy egy közepeshez bőven elég. Az affektáló tanárnő nem így látta, mert örömittas fejjel bevágta az egyest. Jó érzés lehetett neki, mert mosolygott írás közben, a szeme pedig opálos fényben csillogott.

A megalázott diák söpört ki a folyosón, a neonfény szürkeségében úgy érezte, csak botorkál. Nem vette észre, hogy sír. Elhomályosodott a csúnya előtér, idegesítette a sok együtt érző hang, akikhez társuló fejeket nem, csak fehér műanyag poharakat szorongató, átfagyottnak tűnő, vörös ujjakat látott.

A diákok kávéztak. De így? Megjelent lelki szeme előtt a kávéház, ahol Jánossal kávézni szoktak. Még korán volt hozzá. Minek ment be az elején, csak magával szűrt ki, most még várnia is kell. Rögtön az első vizsgaidőszak meghozta gyümölcsét, a magolás más világ. Itt a bizonyíték, horogra akadt. Hatalmas elégtelenjét a kávéházba vitte magával. Reménykedett, hogy ott lesz. Ott volt. Amilyen szomorú szemmel érkezett, olyan vidáman léptek ki nemsokára az ajtón. Jánosnak ugyanis már akkor támadt egy ötlete, amikor megpillantotta a lány elkínzott arcát. Eltervezte, hogy még a délelőtt folyamán hahotázni fognak. Jókedűnek akarta látni. Megnézte az indexét, majd ironikusan megjegyezte, hogy neki még érettségije sincs, kit érdekel. Statisztika! Semmi jelentősége, az Isten szerelmére, irány a ruhatár, menjünk! Kitalálta, megmutatja ma Annának a trolibuszt. No nem magát a járművet, hanem annak *alattomos természetét, amit érdemes tanulmányozni.* Kisétáltak a kávéházból, vakító napsütésben, a fagyos, januári napon. A Nagymező utcára kanyarodva már nevettek. A trolibuszon zötykölődve pedig könnyes lett a szemük az elfojtott kacagástól, mert minden úgy lett, ahogy azt János még felszállás közben részletesen ecsetelte. *Figyelje meg jól, kedves, olyan su-*

nyin lódul meg majd a járgány, hogy az utasok kezei kaphodni kezdenek a rudak után, de szerencsájükre épp nem zuhannak el, mert akkor hirtelen pont megáll a piros szörnyeteg. Várjunk csak, mert nemsokára megjön a böjtje, hogy felelőtlenül báméskodtak, rögtön egymásnak esnek, méltatlankodnak, ugyanis száguldani kezd velük nyomban a trolibusz. Akár egy piszok alak, aki élvezettel szórakozik másokon.

A Kossuth tér előtti megállóban leszálltak, búcsúzáskor a férfi halkán megjegyezte: *Ha netán ismét előfordulna, hogy egy szarvasmarha miatt szomorúnak érezné magát, akkor olvassa ezt el!* Ezzel a lány kezébe nyomott valamit. Hazafelé kinyitotta az ajándékot, benne egy sorral, melyet félhangosan, akár egy imát, újra és újra mormolni kezdett, legeltetve szemét a karcolt, vékony betűkön: *Nincs bukás! Irodalom van meg városovok! Nincs bukás! Irodalom van meg városovok! Nincs bukás!...*

„A BARÁTSÁG SZELLEME”

Szabó István (1931–1976) annak az írói nemzedéknek volt egyik legragyogóbb csillaga, amely az 1950-es évek elején – a legsötétebb Rákosi-éra után, az 1953-as „olvadás” idején – lépett színre. Az *Új Hang* közölte először novelláikat, majd az akkor létrehozott, oldottabb szellemű Magvető Kiadó vonultatta fel őket először az *EMBERAVATÁS* (1955) című antológiában. Sánta Ferenc, Galgóczi Erzsébet, Moldova György, Csurka István, Kamondy László mellett ő volt az a novellista, akire az akkori irodalmi világ rögvest felfigyelt. A háború utáni társadalmi átalakulás emelte ki és fel őket; ezek az ifjú tehetségek mintegy a kommunizmus szélárnyékából léptek elő – menten az „urbánus” versus „népi” irodalom rossz hagyományaitól. Szociális és kulturális értelemben *homo novusok* voltak; szinte mindegyikük a társadalom mély és szegény televényeiből jött, és többüket rokonította az is, hogy vidékről, falusi világból kerültek Budapestre. Ki a szétvert népi kollégiumok felől, ki a Színházművészeti Főiskola dramaturgosztályára kerülve jött az irodalomba.

Szabó István, a csereszegtomaji születésű parasztyerek (több évtizeden át Veszp-

rém megyéhez volt csatolva ez a Keszthely környéki vidék, de az író öntudatosan zalainak és „csereszeginék” vallotta magát; a Kodolányi János–Szabó István levelezés – egyebek között – ezt is dokumentálja)¹ már kamasz- és serdülőkorában olvasta a világ-irodalom java remekeit – persze mentorainak útmutatását is követve, segítségükre is támaszkodva. Elsősorban az oroszokat – Tolsztojt, Csehovot, Gorkijt – szerette, de a parasztház petróleumlámpájának világánál például Giordano Brunót, Pascalt, Platónt, Hegelt, Kantot, misztikusokat is studiózott. Mindeközben özvegy apjával hajnaltól napestig művelte a földjüket, hordta a keszthelyi piacra az eladnivalót. Polgárit végzett; volt gyári és építkezési munkás, traktorista; behívták katonának, az Alföldön szolgált, de egészségi okokból elég hamar leszerelték.

Jankovich Ferenc, akivel szintén levelezett, nagy nehezen rávette, hogy mint „szakértségs” jöjjön fel a fővárosba, és végezzen egyetemet. Ösztöndíjat, kollégiumi helyet is szerzett neki. A cingár ter-

¹ KODOLÁNYI JÁNOS ÉS SZABÓ ISTVÁN LEVELEI. Szerk. Csűrös Miklós. Holnap, 1999.

metű, vékonypénzűnek látszó – bár a paraszti munkán edzett – fiatalember nem sokáig koptatta az egyetem padjait. Az első félév bölcsészvizsgáit még letette, de aztán kiiratkozott. Egyik levelében elmondja, hogy unta, utálta azt, amit az órákon hallgatnia kellett (csak Trencsényi-Waldapfel Imre ókori irodalomról szóló előadásait tekintette kivételnek). Attól tartott, hogy az akkori dialektikus marxizmussal átítatott stúdiumok megkeserítik benne azt, amit kisgyerek kora óta imádozott szerelmének és hivatásának tartott: az irodalmat. Így aztán a későbbi években egyik albérlétekből a másikba hurcolkodott. Nyaranta hazament, és idős apjának segített a földet művelni; ösztöndíjából, majd tiszteletdíjaiból anyagilag is igyekezett segíteni a korosodó, magányos gazdát. Az Írószövetség az 50-es évekbeli, fiatal tehetségeket támogató kisebb-nagyobb forrásaiból, honoráriumából úgy-ahogy megélt; idegenként, szinte lelki hontalanként egzisztált Budapesten.

Megjelent első novellagyűjteménye.² 1956 őszén Albániában is töltött pár írói vendéghehetet (a forradalom napjaiban érkezett haza). Később is küldözgették külföldre, járt az NDK-ban, Moszkvában, Lengyelországban is.

Már kisleányi korában is – keszthelyi „úrilányok” iránti reménytelen szerelmei mellett – falusi pajtsái jelentették számára a barátság fontos támaszát. Valamilyen különleges tekintélye lehetett előttük, pedig a cserszegi fiúk előtt is rejtegette azokat a füzeteket, amelyekbe korai (később megsemmisített) novelláit róta. Ezek közül párat – gyöngybetűivel gondosan letisztázva – Kodolányinak is elküldött, és levélváltásaikban közösen elemezték ezeket a zsenyéket. Párszor meg is látogatta balatonakarattyai magányában az író.

Mikor a fővárosba jött 1953 szeptemberében, a Ménesi úti kollégiumban (az egykori „Eötvös”-ben) ismerkedett meg „könyvtáros barátaival” (ők is többségükben vidéki ifjak voltak). Élete végéig a ba-

rátjuk maradt. Kapcsolatukat nemcsak a „barátság szelleme” táplálta, de az is, hogy Szabó napestig könyvtári olvasótermekben töltötte az egyetemi óráktól mentesé vált idejét – falta a köteteket. Magyar és világirodalmat, tudományos műveket. Tulajdonképpen az ő „munkahelye” is a könyvtár lett. Eleinte a kollégiumban lévő Eötvös Könyvtárban olvasott, majd az Országos Széchényi Könyvtár olvasótermébe telepedett át, a Nemzeti Múzeum épületébe. Szinte „bérelt” helye volt a nagyolvasóban.

Barátságainak másik köre természetesen író és irodalmár barátokból állt.³ Elsősorban Kamondy Lászlóval ápolt mélyebb barátságot.

Az alábbiakban közölt öt levél egy levelegyűttesből van kiemelve. Ezeknek a négy könyvtáros barátnak írt leveleknek a sora többé-kevésbé folyamatos. 1955-től haláláig, 1976-ig ismételen golyóstollal ragadott, és játékos, évődő, nemegyszer vitriolos, ironikus szellemű leveleket adott postára nekik. Egyik-másik hosszabb epizódján néha napokig dolgozott. Többnyire a politikai humor viszi a prímet; akad közöttük olyan, ami a bolsevizmusról szóló swifti satírának hat. Szabó István mint író direkt módon sohasem politizált (elbeszéléseiben sem), ám az az előszava, amit *NE NÉZZ HÁTRA* című könyvéhez írt 1972-ben, épp politikai szókimondása miatt nem ment át a cenzúrán.⁴

Könyvtáros „komáinak” körét kezdetől fogva négy személy alkotta.

Közülük kettő itt nem szerepel a címzettek között. Az egyik Korbuly Dezső, aki szintén kollégista-évfolyamtársa volt, és könyvtárosnak készült; 1956-ban disszi-

² A LÁZADÓ (1956).

³ Író, költő és irodalmár barátaihoz írott leveleiből a *Holmi* 1990. 11. sz. közölt egy csokorra valót.

⁴ A Győri János szerkesztette *AZ ISTEN TEREMTMÉNYEI* című gyűjteményes kötete (Szépirodalmi, 1999) – egyéb hagyatékában maradt írásokkal együtt – ezt is tartalmazza.

dált, és történészként doktorált Münchenben. Korbullyal egy évtizeden át váltottak leveleket, ezekben elsősorban „nemzetpolitikai”, történelmi kérdésekről vitáztak. (A fő témájuk a németek, a németiség európai és magyar megítélése volt.)⁵ – A Papp Istvánnak adresszált Szabó-levelek sem szerepelnek összeállításunkban, de a levél-szövegek ismételten utalnak órá is. A két „István” közül a másik 1950-ben került Budapestre (majd 1951-ben az egyetemre), és bár Papp nem volt kollégista, a Pesti Barnabás utcai egyetemi épületben hamar összemeglegedtek. Egyebek mellett közös „zalaiságuk” volt és maradt évődő, meleg barátságuk, illetőleg az episztolák játékos fundamentuma – Papp István Zalaegerszegről származott. 1969-től 1982-ig ő volt az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központjának igazgatója, és mint nemzetközi hírű könyvtári szakember a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár főigazgató-helyetteseként vonult nyugállományba. – Ugyancsak dunántúli – Vas megyei –

származású volt Kiss Jenő, akihez az első két levél szól. Szintén szép könyvtárosi pályát futott be, és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár főigazgatói székéből ment nyugdíjba; pár évvel ezután meghalt. (Kiss főigazgatósága alatt Papp István szakmai koncepciója alapján készült el a központi „Szabó Ervin” restaurált és kibővített épülete.) – Három levél szól Bereczky Lászlóhoz; róla a hosszabb levelekhez fűzött jegyzetekben olvashatók életrajzi információk. Ide csupán az kívánczok, hogy nem csak az *Új Könyvek* és a *Könyv, könyvtár, könyvtáros* főszerkesztője volt, hanem író is. Két kisregénye jelent meg (OKULÁSUL FIAMNAK, 1975; LOVAK KOHÁRON, 1986).

Talán ezeknek a leveleknek az emberi, írói minősége kedvet ébreszt Szabó István remek novelláinak (újra)olvasására is. (A *Holmi* hasábjain élt/él egy rovat ezen a címen: Találtam egy könyvet.)

Az alábbi leveleket betűhíven közöljük.

Fogarassy Miklós

SZABÓ ISTVÁN LEVELEI KÖNYVTÁROS BARÁTAIHOZ

Közléteszi Fogarassy Miklós

Kiss Jenőnek

Cserszegtomaj, 1955. július 9.

Kedves Jenő!

Levelednek igen megörültem: ez volt az első fecske, amely utánamjött és felkeresett nagy magányosságomban. Jólesett, hogy gondoltál rám s az különösen tetszett, hogy ilyen lelkiismeretes ember vagy s igyekszel elejét venni a köztünk fennálló esetleges félreértésnek, mely a „Torma bácsi” révén keletkezett. Mondom, ez a nemes aggodalom s figyelmisség tetszett legjobban: szemmel láthatóan nem akarsz világgá bocsáta-

⁵ A Szabó István–Korbuly Dezső-levelezés egy része megjelent a *Hitel*ben, 2002. 10. sz.

ni egy félreértett bírálattal a tarisznyámban s ami megható, szinte lelkiismereti kérdést csinálsz belőle.

De én azt mondom: ne aggódj, nem olyan súlyos a dolog. Egy jelentéktelen, közepes novella körül nem érdemes eszmei hűhót csapni, vitatkozni, – erőinket inkább méltóbb és fontosabb ügyekre fordítsuk. Egyébként is megnyugtatlak: nem értettem félre, amikor párhuzamot vontál köztem és Sarkadi mester között. Te azt mondtad, én is már azt csinálom a novelláimban, amit Sarkadi: vagyis a „magántulajdonra utazom”, elítélem, életképtelennek, rossznak, sőt embertelennek tartom s ezzel a kollektivisták malmára hajtom a vizet. Így van? Ha jól emlékszem, majdnem szó szerint ezt mondtad. Én tiltakoztam ellene, mert a „Torma bácsi”-ban egészen másról van szó; eszem ágában sem volt a magántulajdonnak felróni az öreg Torma tragédiáját, hiszen az övé örök emberi tragédia, a dolgozni szerető, de munkaképtelenné vált öregemberek tragédiája, aminek semmi köze a magántulajdonhoz. Az csak esetleges, hogy az öreget parasztnak ábrázolom; ugyanúgy lehetett volna kőműves, vasesztergályos, vagy tanító, – teljesen mindegy, hiszen a tragédia minden foglalkozási ágban egy és ugyanaz: elveszti emberi értékét önmaga és a külvilág szemében, fölöslegesnek, hasznavehetetlennek érzi magát, aki csak nyűg a családja nyakán. Tehát a novella mondanivalója egészen másfelé mutat, mint ahogy Te értelmezted. Persze, az az én bajom, hogy félreértetted a novellát: ez azt jelenti, hogy rosszul írtam meg s magamra vessek az ilyen félreértésekért. És nagyon megalázó szerep így, utólagosan magyarázgatni a saját írásainkat. Nem ismerek borzalmasabb inkvizíciót, annál is inkább, mert az ember önmaga előtt is pironkodik: mert miféle isten az, aki fecskét akar teremteni s a madár váratlanul verébnnyelven szólal meg! Bizony ez afféle balkezes világteremtés.

Most tisztázzuk a másik félreértést, ami sokkal veszélyesebb: én egy pillanatilag sem gondoltam arra, hogy Téged a Földes Anna cikke termékenyített meg, hiszen egészen más értelemben említetted velem kapcsolatban, mint ő, itt tehát nem érhet Téged szemrehányás. Úgy látszik, itt fennforog egy harmadik félreértés, ami Laci révén jutott el Hozzád: a dübörgő, lármás villamosban talán rosszul értette, amit mondtam. Különben is el voltam keseredve s arra emlékszem, hogy kifakadtam: már mindenki Sarkadit veti a szememre, ha az írásaimról van szó. Laci nyilván egy kalap alá vonta e kijelentésemet a Földes-cikkkel, mert arról beszélgettünk s azt hitte, hogy Rád is vonatkozik ez a méltatlankodás. Én csak az első félreértés miatt nehezeltam, de ma már azért sem, hiszen én vagyok a bűnös, ha erre alkalmat adtam. A novella rossz, többet ne beszéljünk róla. Amiatt meg nem fáj a fejem, hogy a hivatalos irodalompolitika mit magyarázgat bele az írásaimba. Úgysem lehet ellene védekezni, legfeljebb csak úgy, ha egy sort sem ír az ember. Füttyölök rájuk.

Mostanában nem írok semmit. Üresnek, felfújtt hólyagnak érzem magamat, nincs többé hatalmam a világ dolgai felett, nem tudok életet teremteni, cserbenhagytak a varázsigék. Azt hiszem, rövidesen kisül a disznóság, hogy milyen tehetségtelen vagyok. Amit eddig csináltam, szemfényvesztés volt, ügyesség, semmi se. Ne higgyetek bennem. Ha tudnád, milyen tehetetlen vagyok! Kár volt megízlelni az írás édes gyötrelmeit, mert tovább nem futja az erőmből, azt hiszem, végképp kifulladtam. Meg egyébként sem valami kecsegtető az a kilátás, hogy Sarkadi-epigon lesz az ember.

Minden dühömet a kapálásba ölöm, igyekszem nem gondolni semmire s ha tehetem, iszom, ilyenkor elalszanak az aggodalmak. Szerelmem romokban hever, itt állok megint egyedül, kifosztva, álmaim szertefoszlottak, s egy hét alatt végigjártam a pokol minden kínját. Nincs kedvem semmihez, jobb lenne megdöglönni. Akárhova nézek, mindenhol az ő néz vissza rám, minden rá emlékeztet. Nyomorult vagyok.

Lacit üdvözlöm, írjatok, Bennetek még nagy örömem telik. A Ti kezetekbe kell tenni ezt a szerencsétlen országot.

Sok szeretettel:

Pista

„Torma bácsi” – ez az 1953-ban írt elbeszélése az *Új Hangban* és első kötetében jelent meg.
Laci – Bereczky László (1931–2001).

Földes Anna – (1930) újságíró, kritikus, irodalomtörténész. 1952-től 1956-ig az *Irodalmi Újság* munkatársa.

Kiss Jenőnek

Budapest, 1971. november 25.

Hálásan köszönöm a Papp Pista által küldött borítékot; nehéz elmondanom, milyen jó időben jött. Túlzás nélkül mondhatom, hogy már csak a Ti jóindulatotok tart életben – a barátság szelleme vagy ereje – nehéz ezt megírni, elmondani még nehezebb.

Másfél hete jöttem ki a kórházból, de még olyan gyöngye vagyok, mint a kéthetes borjú. Éppen csak kóstolgatni tudnám a szentgyörgynapi füvet. Hogy egyébről ne is beszéljünk; ez nem férfiak dolga, különben sem. Illetve nagyonis férfiak dolga, de olykor-olykor kedvetlenség fogja el az embert, és olyankor mitévő legyen?

Mint az egyszeri ember. Nem tehet semmit. (Baráti tanúm Bereczky.)

Kedves Jenő, eddig a magam vidítására bolondoztam, mert itt a magánosságban erősen rámfér a jókedv – de mitévő leszek, ha utálattal nézek a golyóstollra?

Röviden a Szépirodalmi Kiadónál folyó ügyemről. Győri Jancsi, leendő lektorom, előbányászta a Népszabadságban megjelent novelláimat. Én neked egészen rossz időtájékot adtam meg: több mint három éves eltéréssel. Győri, emlékezetére támaszkodva, nyomban megtalálta a keresett évfolyamot és bennük a novellákat.

Jancsi egyébként üdvözlétét küldi Neked, mert emlékszik Rád az egyetemről, csak egy évvel alattatok járt, a Takács Imrével.

Minden jól elment egy darabig, Győri bejárt hozzám a kórházba, javígtattuk a novellákat, mifene, aztán amikor az előleg kifizetésére (kb. tízezer Ft) került volna sor, előkerült egy régi szerződés, amelynek alapján majdnem nyolcezer Ft-ot vettem föl és ezt most egy összegben levonták az előlegből. De még a régi nyolcezer adóját is ebből az össz-tízezerből rántották le. Kézhez kaptam 2040.– Ft-ot. Sürgős tartozásom 3000 Ft volt. Nem beszélve az olyan jellegű tartozásokról, mint amivel Tenálad vagyok lekötelezve. Ez kb. 2000 Ft. Idén még rendezni szeretném ezt is, ha megkapom az imprimatúrát. A kiadó mindenesetre szorítja a nyomdát, 72-ben kijön a kötet (kb. szept.-okt.-ben), 21 íves lesz, sajnos, nem olyan, mint szeretném, de még sajnosabb, hogy alig törődöm vele. Nem okoz örömet, boldogságot. Hiszen nem hajoltam le, hogy kihúzzak egy marék gaszt, elültessek egy szál palántát, megfattyazzak néhány tőkét. Ez a dologtalanul végzett munka bosszúja.

Az a fő, hogy fizessenek érte? Ma már ez a fő. Mégis nehéz elfogadni ezt a szemléletet egy kisparaszt jólnevelt fiának. Úgy emlékszem, minket még más módiban járatott az apánk. Nem tetszett? Kicsire húztuk magunkat a félelemtől. Még jobban nem tetszett? Még kicsibbre.

De visszabeszéd...

Kedves barátom, sokat rágódom, tűnődöm erkölcsi kérdéseken. Nem a negyven-éves öreg szivar féltékenysége jelentkezik itt – én nagyon szeretem a függetlenségi szellemre törő fiataljainkat. De ugyanakkor és mellettük egy fasiszta szellemű horda tölti kedvét; kisebb lélekszámú, de jólszervezett („önszervezett”), garázda fattyok, akik jól emlékeztetnek Róma fiaira, eszméik Rosenbergtől valók. Nehéz védekezni ellenük, mert a horda: sündisznóállás. Támadni őket még nehezebb. Védik a hozzájuk szegődött nőstényeket.

Kedves Jenő, ha akad némi kis időd, válaszolj levelemre. Még jobban szeretném, ha valamelyik este meglátogatnál – bár ez a nehezebb, hiszen családapai teendőid vannak. De ha teheted, mindenképpen várlak. Szeretettel köszönt:

Szabó Pista

U.i. Köszönet Papp Pistának a látogatásért. Ha találkozol vele, szemtől-szembe, mondd ugyanezt. Újra hangoztatni szeretném a „barátság szellem”-ét. Vagy ha lehet – Neked mi nem lehet? – csöngess rá telefonon és mondd meg Pistának, hogy igen megörültem a hülye kalapjának vagy sapkájának – hogy mi volt, én már nem emlékszem. De őt is látni akarom, ha majd kicsit összeszedem magam,

Sz. I.

Győri Jancsi – Győri János (1933) irodalomtörténész, a Szépirodalmi Kiadó lektora, majd főszerkesztője. Szabó István több kötetét gondozta, szerkesztette.

Takács Imre – (1926–2000) költő.

kijön a kötet – NE NÉZZ HÁTTRA (1972) című kötete. A könyv végül 1973. februárban jelent meg.

Bereczky Lászlónak

Budapest, 1973. március 1.

Kedves Laci!

Ne haragudj, hogy levélben mondom el mondókámat, de a zuglói srácok olyan hatékonyan dolgoznak, hogy itt kb. egy km-es sugarú körben nincs használható telefonfülke. Már jó ideje a levélírást választottam megoldásnak, mert a levélszekrényeket egyelőre békén hagyják. Egyelőre.

Röviden elmondom kérésemet.

Kötetemről nyilván írogatnak majd bírálatokat. De nekem nincs módomban figyelemmel kísérni a magyar sajtót. Te és Papp Pista viszont könnyebben értesülhettek róla, ha valahol megjelenik egy kritika. Mindössze arra kérlek, hogy figyelmed egy kis részét szenteld erre a nagy horderejű ügyre.

Ezennel kinevezlek sajtófőnökömmé. Egy kétszeres magyar fiúnak igazán lehet sajtófőnöke.

Ha értesülsz valamiről, légy szíves dobj be egy lev. lapot a címemre, vagy vedd meg a nevezetes orgánumot (orgánumokat), az árát majd elisszuk egy alkalmas helyen.

Ne haragudj, hogy a múltkor nem tudtalak meglátogatni. Telefonon kerestelek, de mint igazi felelős szerkesztőt nem találtak meg a kollégáid. Évának hagytam üzenetet, hogy nem tudok menni.

Olvastam a mostani ÉS-ben elhangzott nyilatkozatokat, melyeket Bereczky László elvtárs és Papp István elvtárs tettek – olykor elmosolyodtam dús bajuszom alatt, mert

ismerem ezeket az elvtársakat. Igen finom fogalmazásban mondtátok el válaszaitokat. De én durva leszek: az volt az érzésem, mintha átvertétek volna a riportert.

Kedves Lacikám, előre is köszönöm a sajtófőnöki működésedet. Évának add át kézcsókom, Pistát pedig ZETE-üvöltéssel köszöntöm.

Szeretettel üdvözl

Szabó Pista

U.i. A szigligeti beutalót is lemondtam, mert az ottani társas élet zavarna a munkában – én olyan vagyok, aki minden alkalmat megragad, hogy ne kelljen dolgozni. Most megyeget, megyeget, kár volna megszakítani. Itthon csendes és jó körülményeim vannak. Címem: 1149 Bp. XIV. Varga Gy. András park 16/b. VII. 43.

felelős szerkesztőt – Bereczky László a *Új Könyvek* c. könyvtári állománygyarapítási tanácsadó lap felelős szerkesztője volt.

Évának – Bereczky László felesége.

ZETE-üvöltéssel – Szabó és Papp István a zalaegerszegi labdarúgócsapatnak drukolt.

Bereczky Lászlónak

Budapest, 1973. március 27.

Ladislaw!

Szombaton estefelé (midőn a zuglói lányok már bevonszolták mit sem sejtő hórihorgasait a megfelelő kapualjakba), én állhatatosan csüngtem egy távbeszélő készüléken. Én csüngtem, az csöngött. Egy Bereczky László fedőnévre hallgató egyént kerestem a 345-649 rejtjelszámon. (Valódi neve Kovács XXXVIII István.) Mikor már az URH-készülékem is néma maradt, hazabattyogtam, ahelyett, hogy egy belevaló és nekemvaló törpeszuper nőt akasztottam volna meg, becsúszo szereléssel. Korszerűbb nyelven: csajt (igen sokat tanulok a környékbeli srácoktól: ők az életre tanítanak engem, én borotválkozni őket; mit csináljunk, ilyen a világ sora). Így tehát érényeimet megőrizve – bár korántsem emelt fővel – tértem meg otthonomba.

Viszont a hozzám elszivárgó információkat megszűrve, örömmel értesültem, hogy adminisztratív eszközökkel, kemény agrárproletár fellépéssel birtokodba vettek egy sokáig meglapuló volksbundista sváb kőbányáját, Solymáron. Több okból is helyeslem akciódat. 1) Végre egy nincstelen (vantalán!) család sarja is megvetheti a lábát a műszereszek által kotyavetyére került magyar mezőkön (és dombokon); 2) Ezek az állítólagos műszereszek így akarják fellendíteni a henyélő magyarok miatt tönkrement nagy múltú kertkultúrát, amiről a svábok azt állítják, hogy ők teremtették meg; 3) Legfőbb ideje, hogy egy olyan agrárproletár, aki a nyírségi laza talajokhoz szokott, farzsebében egy kis Mao-könyvvel, megmutassa, mit lehet elővárásolni egy kőpusztaságból; 4) Már látom a gyönyörű kendertáblát, ahol érik a kötél szociálimperialisták (Kiss Jenő, Szabó és tsai) számára; 5) Nagyon helyes, hogy szellemi munkára vezényelt kádereink nem szakadnak el a földműveléstől, így sokkal ütőképesebbek lesznek, nem beszélve arról, hogy a feleségük még ütőképesebb lesz.

Lépésed tehát mindenképpen gyümölcsöző.

Apropó: gyümölcs! Ha barackost telepítenél a kőbányába (egy kőbánya sok mindenre alkalmas, csak kőfejtésre nem) én nagyon szívesen vállalkozom, de csak baráti szívességből, szaktanácsadónak, 30 Ft-os órabérért és megfelelő minőségű kosztért (gép-

sonka, malacpecsenye, primőr paradicsom, stb). A telked szélén való üldögélés honorálására ez minimumnak számít. És ami nagyon fontos: a tanácsadókat nem szabad minduntalan fölösleges kérdésekkel zaklatni, mert hamar felbőszülnek. Neked csak dolgozni kell: füstlőgjön, szikrázzon az a kő! A többit bízd rám. A legyet én is el tudom hajtani az orrom hegyéről.

Még komolyabbra fordítva a szót, amikor barackfáid termőre fordulnak, javasolom, hogy minden egyes barackba vezess magasfeszültségű áramot. Ti. a svábok skizofrén palik, ők a magyarokat tekintik betolakodóknak és ott lopják, károsítják őket, ahol csak lehetséges. No már most. Ország-világ tudja, így derék solymári németjeink is, hogy Te egész héten olyan jelentős orgánum szerkesztésével vagy elfoglalva, amely az *Observatore Romano* súlyával vetekedik. (Nem könnyű a dolgod, mert egynéhány zabolátlan munkatársadat adminisztratív pofonokkal vagy kénytelen jobb belátásra bírni.) De a barack érik és a sváb – éjnek évadján – ott settenkedik tulajdon fáid alatt. Fölnyúl a barackért – odaragad. Ordítására összeszalad a többi sváb, kik is hasonló szándékkal sompolyogtak a szomszéd kertekben. Megpróbálják elválasztani Martint a baracktól, erre ők ragadnak hozzá Martinhoz. Mein Gott! Pajtás, szombatra lesz egy füzér sváobod.

Most jön a bombaüzlet. Alfa Romeód helyett kénytelen leszel bérelt teherautón kiszáguldani a helyszínre. (A zsebedben azért ott lapulhat egy használt biciklilánc – nehéz perceinkben igen hasznos jószág.) Áramtalanítás, majd németajkú honfitársainkat föl a platóra. Ponyvát följük, szorosan lefűzni. A pilótát avasd be, minden bizonynyal élvezi a szitut és segítségedre lesz. Egyébként nem kell csinálnod semmit. Soly már főterén szűkszavú magyarsággal hátraszólsz: – Ötszáz.

Tudni kell, hogy a sváb még a saját kalapját is ellopja, de mindennél fontosabb számára a becsület. (Der Ehre.) És iszonyodik a rendőrségtől. A magyar rendőrtől. A szervtől. Annyira, hogy inkább fizet. Föléred Te a nyírségi eszeddel, hogy mit jelent az, ha a sváb inkább fizet? Hát nem éred föl.

Ím, cselekedd a következőket.

Leszállsz a pilóta mellől és közlöd foglyaiddal, hogy fejenként ötszáz forintért szelnek eresztetnek ők. Ha nem fizetnek, irány a községi rendőr. Erre majd tanakodnak egy kicsit – patinás, csizolt baden-württenbergi németességgel – de csak a formaság kedvéért. Két fiatalabb Szevit elküldesz, hogy szedje össze a 26x500 forintokat. (A többi már nem tud járni a gyengeségtől: napokig annak az egy fának a barackját ették. És hasmenésük van.) De a két Szepi hadd higgye, hogy túsznak maradtak ott.

Nemsokára hozzák a 13.000 Ft-ot. Gyorsan adsz a pilótának egy ezrest – beleváló, kemény kiskún gyerek – Te pedig söpörsz hozzám a hatezerrel. Mert kétfelé vágjuk a dinnyét, ha eddig nem jöttél volna rá. Így is keresel másfél óra alatt hatezer forintot, az én eszem után – és képes leszel otthon az erkölcsi sikert és egyebet learatni! De hát mit csináljak? Nem irigykedhetem a jókomámra.

Egyszóval: ha gazdálkodni akarsz, velem szövetkezz. Hajladoznom nem szabad, mert csont van a derekamban, de bármikor megmondom, mit hogyan kell csinálni.

Lacikám, a múltkor küldtem neked egy pergamentet, melyet szükség esetén meglobogtathatsz némely akadémikusok egyének orra előtt. (A múltkor hallgattam a kötettről a rádióban egy tízperces ismertetést. 33.3%-a idézet volt, 33.3%-a ugyancsak idézet a „Varázslat kertje” fülszövegéből, a fennmaradó 33.3% pedig a legnyomorúságosabb közhelyek bűnhalmazata. Egy Mátyás István nevű illető követte el. Így kell tíz perc alatt nyolcszáz forintot keresni. Kipróbálnám rajta, suttyog-e még a biciklilánc?)

Nóde miért bosszantom én magamat? Más dolgom van.

Bereczky úr, ha újabban nem tekintené át az újságok sportrovatát, úgy közölhetem, hogy a ZETE a 8. helyen vetette meg a lábát. Egyetértés, ETO-verés aztán jön a többi. Viszont a 4:4-ért pipa voltam, ilyet nem szabad csinálni!

Évit csókolom; nehogy kizsákmányold a női munkaerőt! Én feminista vagyok és pártoló tagja minden hölgyemmozdulásnak.

Baráti szeretettel

Pista

Solymáron – Bereczky a Solymárhoz tartozó Kerekhegyen vett telket. A nyírségi Nagykallóról származó barátnak szóló utalások humorának megértéséhez: Bereczky parasztcsaládból származott; apját az oroszok vallatás közben puskatussal olyan súlyosan megverték, hogy nemsokára meghalt; özvegy édesanyját kuláklístára tették, és beszolgáltatás elmaradása miatt bebörtönözték. Az akkor érettségiző fiatalember gyári munkásnak állt, hogy két kiskorú testvérének nevelésében anyjának segítsen. Így mint „munkáskáder” tudott bejutni az egyetemre. A „műszerész” utalás vélhetően Kádár János eredeti szakmájára vonatkozik.

egy pergamentet – 1973. március 12-én kelt egy humoros, archaikus nyelven írt kézirat (*Bizalomlevél*), amely Szabó „sajtófőnökévé” nevezi ki Bereczkyt.

Bereczky Lászlónak

(1973. április-május)

Derék, Hűséges Sajtóöröm és Fő-Titoknokom!

Alighogy lóra ültettem becsületes nyargoncomat (bár helyesebb lenne, ha nyergencnek nevezném, hiszen családi paripánk nyergében kelt útra Neked szóló levelemmel), amikor közeledett felém a Te szegényesen felruházott gyalog-küldöncöd, egy hatalmas kopertával. A finoman cizellált és kiművelt címzésről azonnal ráismertem kézírásodra. Milyen kár, gondoltam, hogy ez a fiú nem vágott neki a negyedik általánosnak! Egy kicsit elbeszélgettem az agg hírhezóval, majd forrón kezét szorítottam vele. „Legalább ezt nem ihatom el” szólt meghatottan, de elfordultában motyogott valamit Istenről, meg arról, amivel az Isten pisálni szokott. Őszintén elcsodálkoztam, hogy az én kézfogásomra nem adnak neki blokkot a Hétvezérben. Node én mihamar megfedkeztem róla; nekiestem a borítéknak.

Köszönöm, Laci testvér; a küldeményt. Noha Domokos Matyi ismertetése, már korlátok közé szabott terjedelme miatt sem bocsátkozhatott elemzésbe, néhány mondatával mégis a lényegre üt rá. Ő értő és érzékeny olvasó, nem csak „lektor”. Nem úgy a másik, az az elszabadult orrszarvú. Vagy egy szerencsétlen gimnazista, aki eldadogja a kötelező olvasmány tartalmát, hozzácsap némi kezdetleges ideológiát, amit a történelemórákon szedett fel? Keserűt röhögtem a „vörös talajú szőlőhegyeken”; „gondolom, maga Cserszegtomaj, az író szülőfaluja”. Lángész ez az ember, lángész. Valóban Cserszegtomajon születtem és nőttem fel, de világeletemben Lesencetomaj után vágyódtam, ott akarok meghalni. Tizenkét kilométerre van mitőlünk, de sajnos, ott sem „vörös talajú szőlőhegyek” vannak. Laci, Te láttad Cserszeget. Ezt a hülyét a címlap tévesztette meg, bár azon is a sárga színek dominálnak. Ifjuncunk Alsóörs, Csopak, Kővágóörs vidékére gondol, a bauxit bordó nyomaira. De mi keresnivalója, milyen funkciója van mindennek egy kritikában! És micsoda balsors! Nem bauxitba temetnek! (Egyébként nem Ti sínylődtetek Lesencetomajon? Úgy emlékszem, ott is katonáskodtak – nyári táborban – egyetemi hallgatók.)

Laci, borzalmas a butaság, de sajnos, csak annak, aki érzékeli. Kritikusunk nevét nem említtem. Tisztelem azt az országrészt, mert újonc koromban a fél Alföldet felmosatta velem egy rohadt tizedes. Viszont emlékeztetek arra, hogy van egy Faluvégi Lajos nevű miniszterelnökünk és egy Somlyapataki Béla névre hallgató tanácsvezető bíránk. Baden-Württemberg, Bajorország! Rokonaink csenik a Te epreDET, málnádat, barackodat. Lerontják kerítésedet. Eladnak töröknek, németnek, oroszoknak. Szamosvölgyi, Hegytetey, Szerелеmhegyi, Várszegi, Szegvári.

1962-ben Baján voltunk, irodalmi esten. A helyi költőt Felvidéki Istvánnak hívták, piros haja volt. Verébtójasnyi szeplők. Már jó részegen ült oda az első sorba. Engem összetévesztett Simon Istvánnal – Simon, Szabó, összekeveredtem benne. (Simon nem volt velünk.) Az est után gratulált, hogy a prózám is nagyszerű, hiába, egy nagy költő nem tud rosszat írni. Én csak néztem, mint Kati a moziban, ha odanyúl nekik. Akkor világosodott meg az elmém, amikor már egy dossziét szorongattam a hónom alatt. Igen? Jött a bajai éjszakai élet. Halászlé, halpaprikás, rántott hal, rostos sült hal. Búnyevác-hal, hirtelen-hal betyár módra. Jóasszony-hal. És jobbnál jobb borok, villányi, szekszárdi palackok tömege. Lehet, hogy közben kurva-halat is ettünk, talán van ilyen. Én kétszer is megnyaloztam az ujjamat, szerettem volna meggyőződni, igazán piros-e a Felvidéki haja. Most már tudom, hogy egészen mást akartam. Azt akartam megkérdezni tőle, honnan szedte azt a hülye nevet. És miért nem a becsületes német nevet használja. Csakhogy Sipos Gyula igazi szép somogyi népdalokat énekelt, az ő hangja volt a diadalmas. Így maradt el a kérdés, talán örökre. Felvidéki!

Alföldy Jenő – lám, mégis le kell írnom a nevét – kritikája azért rettenetes, mert jóindulatú. Ilyesmi ellen bajos védekezni, noha szándéka ellenére belémtipor. Nincs benne egyetlen sanda célzatú mondat. Ám, ha én nem tudom, hogy nem szabad embert ölni s mégis gyilkolok, felelősségre vonnak és megbüntetnek. A törvény nem ismerete nem mentő körülmény. A butaság, ha tömegkommunikációs eszközök révén terjedhet, társadalomellenes, mert sok ezer embert félrevezethet, megtéveszthet. A butaság tehát: bűnözés. Közösségellenes volta miatt éppen úgy üldözendő, mint az erőszakos nemi közösülés, a közbotránnyokozás, a kiskorúak megrontása. Alföldy egy sok ezer példányszámú (és monopollhelyzetet élvező) hetilap hasábjain tette közzé primitív, félremagyarázó és félremagyarázható, nevetségessé dolgozatát. Az én első, bemutatkozó novellám, „A lázadó” 1954 februárjában jelent meg, Jankovich Ferenc szép bevezetőjével. 1949-ben az alsópáhoki, egeregyi, nemesbüki kulákok elhagyott földjeit szántottam, új G 35-ösömmel, napi 12 órát. (Viszont ezek a kulák elvtársak – máig sem értem, miért – mind egy szál elmentek Sztálinvárosba kubikolni. Mintha csak erre vártak volna.) Tényvaló, hogy akkoriban is írogattam kisdud történeteket, ha egész napos eső köszöntött ránk, vagy a kezemre ütöttek, amikor félreérthetetlenül pinához nyúltam. Ilyenkor mit tehet egy iskolázott legényember? Ír. Transzformálja a felgyülemlött energiákat. De a heregyulladástól ez sem mentett meg. Mit tudja azt az Alföldy, milyen szenvedésekkel jár a novellám. Ó, dehog. Jó atyám, még 1930-ban, előrelátóan (A. J.-re gondolva) megköpte a markát s így szólt anyámhoz, aki dödöllét szaggatott vacsorára: – Gyere, Anna, csináljunk egy novellistát. – Így történt. Meg úgy, hogy 1955 végén, amikor Képes Géza volt a Magvető (első) igazgatója, szólt nekem, hogy vigyem be készülő kötetemhez ifjúkori írásaimat is. Majd ők kiválogatják. Így került be „A lázadó”-ba a „Fecskék”, a „Három tojás”, a „Cserebogarak”. Lapban, folyóiratban, antológiában sohasem jelentek meg. A. J. már első mondatában téved: „Szabó István kész íróként kezdte pályáját, tizennyolc évesen, amikor Fecskék című novellája 1949-ben megjelent.” Az anyja keserves kínja. Szántottam, égett a tököm és vár-

tam az amerikaiakat. Ez az igazság. Bár ha időm engedte, bőszen olvastam a klasszikus orosz elvtársakat. Tévelygő angolszászokat, franciákat is. Valamennyinek pocsek volt a káderlapja. Nem úgy az enyém.

Alföldy felületes, primitív és műveletlen (bár nincs ott mit megművelni), nem gondolatszegény, mert egyszerűen nincs is gondolata. Rádadásul: színvak. Hozassak neki talajmintát? A cserszegi (keszthelyi) tangazdaság szőlésze iskolatársam volt, küld egy kétméteres csőben rétegmutatót. (Bár a jelszó: Lesencetomaj. Írásaim is arról a titokzatos községről szólnak. Ott akarom kiadni a páramat. Azt se bánom, ha vasvillával vernek agyon, mint egy kapcabetyárt.) És öregem, a butaság halálkomoly. Halálos komolyan tekinti önmagát. Szól az orákulum! Gondoljunk csak a jó öreg Schöpflin Aladár-ra. Fele akkora helyen, egy könyv ürügyén, mini-filozófiát tudott teremteni. És még ironiával is megfűszerezte kicsinyke művét. Haj-haj!

No de végül: jön az obligát VÁRJUK. Hogy „hogyan ítéli meg a múltat az író a hetvenes évek tudatával? Várom a választ az egyik legilletékesebb tanútól, Szabó Istvántól”. Ötszázhusz magyar kritikus áll lábhoz tett fegyverrel, ugyanennyi magyar író perdöntő feleletére. Sohasem a kezükben tartott művel foglalkoznak, nem, az fásasztó, vesződséges – és persze némely fogyatékoságokra is fény derülhet. Ők várnak. Helyes. A. J. addig ne menjen szükségét végezni, se kicsit, se nagyot, míg a választ meg nem kapja tőlem. Álljon a szoba közepén és várjon. Becsületemre fogadom, hogy másfél-két év múlva megfelelek neki. Családja majd kitrágyáz alóla, addig is. Most csak távirati stílusban: az amik már nem érdekelnek, lejárták magukat, momentán a szovjetek ideiglenes tartózkodási (itt-tartózkodási) engedélye foglalkoztat. Érvényes, vagy lejárt és megújították? Hatóságaink (szerveink) ennek is utánanézhethének, ahelyett, hogy idős bácsikat sanyargatnának, akik rossz helyen keltek át az úttesten. (Születési helye? – Nagy-Britannia. – Kuss, nem az anyja nevét kérdeztem.)

Apropó: sto eto „műves egyszerűség”? Van ilyen, testvérem az Úrban? Cserszegen imígyen kiáltana egy földhözragadt realista: Álljon meg a menet, tüke van a menyasszonynak. Ámde Király hált vala Szabolcsival, vagy Szabolcsi Királlyal és petézték vala Jenőket és terjede szép vastagon a butaság, akár tavon a béka nyála... Node elég ebből, és Jenőkéből. Egy bizonyos: nem akart rosszat nekem. De időtlen írományával majdnem neveltségessé tett engem is – és ezért még megmarkolom az ingét, a bőrével együtt.

Ezek után pedig magázódni fogunk Mr. Bereczky.

Levelének második részében olyan rútt, alávaló anyagiasságról, sőt kapzsiságról tett tanúbizonyságot, hogy nemes, bolsevik felháborodásom nem ismer határt. (Most is alig-alig tudom mederben tartani.) Én, aki kezét-lábát, szakállát áldozta a kommunizmusért, nekem, engem... Ez, ez... Jó, hogy nem vadászott egy bázarekettyei retúrjegyet a Déli pályaudvaron és nem mellékelte a leveléhez, útiköltség címén. Hogy ott vásárolta azt a szennyes, revizionista ÉS-t. Sőt, másfél napot utazott, kiszállási díj, szálloda, ez-az, közben húzta a normál fizetését is. Aztán a börberi ruhájához hozzáért egy derék, pufajkás olajbányász – 46 Ft tisztítási díj. Hát ebből elég.

Ön nagyon tudja jól, hogy régi, szilárd, sőt egyre szilárdabb albán kapcsolataim vannak. Mr. Bereczky tájékozott ember. Talán a szükségesnél is tájékozottabb. Tud róla, hogy az idők méhében érik, érlelődik a revizionista szocialimperialista rendszer bukása, bár momentán csak a lassú hanyatlás szemtanúi vagyunk. Annyira, hogy a kerületi Hazafias Népfrent az idén már engem szemelt ki Téalapónak. (Eddig teljesen mellőztek.) De milyen az én formám? Egy lapát, egy evőkanál havat nem tudtam összeszedni. Hogyan néztek a kis srácok szeme közé? Nem tehetek róla, nagyon kedvelem őket. Elmentem a Hunniába, elől-hátul egy puttonnyal, és addig szívóskodtam a mű-

szakiakkal, míg végre gyártottak nekem műhivat, noha először azt kérdezték, hány teherautóval jöttem. Furcsán kezdtek nézegetni, voltam én „szédült ürge”, „buggyant”, „dinka” meg minden, de egy igazi bolseviknek, aki még látta Sztálint méltó helyén, a Mauzóleumban, sokat, nagyon sokat kell túrnie. Ezek már nem is revizionisták, ezek senkik, semmik. Fejükhöz akartam vágni, hogy magukhoz képest Willy Brandt betonkemény kommunista – de minek? Egy bolsevik nem Szent Ferenc, hogy állatoknak prédikáljon. Nem szabad neveltségessé válnunk. Ez lényeges!

Így is megbírságotok két puttonyomért a villamoson. Nem műhó, valódi hó, mindjárt folyni, csöpögni kezd, összepiszkolom az utasok ruháját! Hogy sipákolta a BKV-s nő a karszalaggal, s bár fizetnem kellett ötven forintot, én magamban helyeseltém nagyszerű helytállását. Igen, ilyen kérlelhetetlennek kell lennünk. De az utasok mind hogy' elhúzódtak tőlem! Mintha ragályos beteg lennék, vagy mint fiatal segéd koromban, amikor munkaruhámban egy megjavított varrógépet szállítottam haza a félkapitalista kisembertől, ahol együtt dolgoztam Fock Jenővel, ezzel a szolgálalkú puhánnyal, aki persze akkor is előmunkásnak tolakodott fölénk, most pedig teljesen a régi polgárság uszályába került. Ilyeneket mondogatott nekem: „Szabó szaki, ne mindig a világforradalomról ábrándozzon. Próbáljon meg legalább egyszer jól bevágni egy menetet. A munkásnak legyen becsülete a munkáltatója előtt.” Ilyeneket mondott nekem ez a, ez a... Nem kell magyaráznom, kivé-mivé fajult ez a ... Fock úr. Az Ön gazdája. Úgy hallottam, most is elfogadja a borralalót.

Én viszont zokszó nélkül kifizettem az ötvenest, de a nyugtát nem mutattam fel a Tanácsnál. Nem. Ott vannak a kis srácok, akiknek a havat viszem – ők még ártatlanok, belőlük is bolsevikot faragok. Ez lesz az én fizetségem. Mindent előlről kell kezdenünk.

Kellene, ha... Ha nem jönnének segítségünkre az albán elvtársak. De jönnek, a tizenkettedik órában, mielőtt végképp elrohadnánk ebben a szociálimperialista, amerikai-bérenc csürhében. És itt következik az Ön személyes problémája, Mr. Berenczky.

Már nagyjából kész a listám, kit milyen pozícióra javaslok a felszabadító albán elvtársaknak. (Jómagam az egész magyar kulturális ügy-komplexumot veszem kézbe, de szükségem lesz hétpróbás elvtársakra és munkatársakra.) Önre igen jelentős szerep várt volna, mielőtt leleplezte volna magát szennyes levelében. Így?

1) A „Nuboszdmeg” c. központi napilap főszerkesztői posztja, amely automatikusan együtt jár a KB-n belüli PB-i tagsággal (micsoda információk!); 2) a hatalomátvételt nyomon követte volna a tisztogatás és felgöngyölítés; kulturális területen Ön lett volna ennek a kormánybiztosa (tudom, micsoda fájdalmat okozok ezzel, mert Mr. Berenczky világéletében szerette a tisztogatást, felgöngyölítést, kockázat nélkül torkon ragadhatott [volna] bárkit, de ennek most lótték); én mindenképpen fejest akartam csinálni Önből, mert nagyszerű, manipulálható agya van: ilyen káderekre van szükségünk most és mindörökké.

Nem. Ön csikket akar szedni a Múzeum-kertben, szeges bottal, egyensapkában, parkőrnek álcázva. Jóllehet, Mr. Berenczky momentán nem dohányzik, de vannak puhány, revizionista cimborái, akik egy húron pendülnek Önnel, ugyanakkor falják, zabálják a cigit, de még nem tudják, milyen sors vár rájuk. Ámbátor? Ez az ellenség tipikus harcmodora: eleve gondoskodik csikkzedőkről. Egyensapka? Jó, meglesz. Majd ott játssza meg a Csekonics bárót, szégyentáblával a nyakában, vörösnyakkendőspajtások előtt. Berenczky a la China.

Persze, még értekezgetünk, szerkesztgetünk, gyanútlanul. Ámde tudomásomra jutott, hogy Ön két héttel ezelőtt csak rossz minősítést volt hajlandó adni egy fiatal történész könyvére, aki a honfoglalás korával foglalkozik. Az „Új Könyvek” hamis, torz

ismertetést közölt az ifjú tudós művéről, csupán csak azért, mert az illető Molnár Erik tanítványának, követőjének vallja magát. „Honfoglalók?” szöveg kiáltott fel Ön, maró gúnyjal: „Kétszázézer lótolvaj, szajrézó huligánok! Ezek voltak a maga honfoglalói!” És még kevesellte a nemzetgyalázást – amiért ugyancsak megfizet – tovább folytatta: Éppen ezeknek volt ideje meg türelme csikótenyésztéssel foglalkozni!? Ló per sze kellett, de ők elkötötték a derék, szorgalmas szláv parasztok lovait s ha már ott jártak, megizélték a lányukat is. Ezt írja meg! Ne szédítsen minket!” És hogy a nemzeti viseletünk a pufajka volt. Kész.

Ez annál döbbenetesebb, mert hozzám írt levelében ilyen kitétel olvasható: „Vakulj, magyar, ne láss, tót!” Tehát nem átalja a szlovák elvtársakat tótoknak nevezni. Ez nyílt sovinizmus, egy baráti testvérnép becsmérése. Csupán azt nem értem, hogy fér össze a sovinizmus a hazafiatlansággal. Úgy, hogy Ön zavarosfejű. Előbb internacionalistává kellene válnia. Ez meghozná a hazafiságot is.

Volt egy albán forradalmár, Naim Frasheri, akinek feljegyzéseiben megtalálható a következő mondat: „Csak akkor létezem, ha vernek.” Javaslom Önnek, hogy magányos perceiben melázzon el e szavak mélységén. Frasheri kilenc évig sínylődött Zogu király várbörtöneiben, a Karem-különítmény emberei gyakran megkínozták, mondhatni, rendszeresen. Mégis vérbosszú áldozatául esett; egy 16 éves siheder szúrta le, amikor egyik börtönből a másikba kísérték – a kölyök csak arra várt, hogy elbírja a kést, mert Naim valamikor megerőszkolta a nővérét.

A Nagy Enver Hodza tanulmányozta forradalmár elődjének életét, elmerült feljegyzéseiben. (A záróakkord, a vérbosszú nem érdekelte, úgy siklott át fölötté, mint egy megszokott, jelentéktelen mozzanaton.) Ámde jó ideig tűnődött ezen a mondaton: Csak akkor létezem, ha vernek. – Enver a tőle megszokott, zseniális egyszerűséggel firkantotta oda a lap margójára: „Még jobban létezik, aki ver.” Hű belügyminisztere, Mehmed Shehu aznap sokáig beszélgetett telefonon a párt főtitkárával.

Kétségtelen, hogy a hatalomátvétel napjaiban, a megpróbáltatások idején szükség lesz a hétpróbás, azaz kipróbált és semmitől vissza nem rettenő, legendás Karem-brigád segítségére. Legendás? 1944–45-ben, amikor annyi huzavona volt az albán–jugoszláv határ megállapítása körül, a bürokratikus hercehurcának egy karemista ezredes Kocse Dodze vetett véget. A tárgyalásztalt felborította, levizelte az iratokat és a térképeket, önkénteseinek hatótája közepette, majd elkezdődött, nyomban, a halálsápadt jugoszláv bizottság likvidálása. A vértől megittasult katonákat többé nem lehetett megfékezni. (Mindezért az akadékoskodó jugoszláv szervek a felelősek.)

Néhány óra alatt Koszovo-Metohija szívében száguldoztak (Rigómező, a szerbek Mohácsa). Erősen kevert lakosságú tartomány, sőt helyenként tiszta albán. Elszabadult a pokol. Régi törökkori mordályok mellett előkerültek a legkorszerűbb német, olasz géppisztolyok, golyószórók. Rá a szerb falvakra. Mindegy volt, csetnikek, vagy titoisták, lényeg: szerbül beszéltek. A férfiak kezét összekötötték, meztelen hátukat mélyen felhasogatták. A nyílt sebekbe bőven hintették a sót. De hagytak sózatlan sebet is: abba, a tűző napon, mihamar beletelepedtek a döglegyek. Más férfiakat két napig éhezettek, aztán sózott heringet kaptak vacsorára. De ivóvizet nem. Egy szerb partizán – a népfelszabadító háború hőse – arra vetemedett, hogy átharapja társának nyaki ütőerét, és utolsó cseppig kiszívta a vérét. A fiatal szerb nők sorsáról nem is merek beszélni.

Ilyen brigadéros volt Kocse Dodze, ilyen remek harcosok voltak a keramisták. Ők ma sem puhábbak.

De amikor a jugoszláv hatóságok – a koszovo-metohijai események kivizsgálására – ENSZ-bizottságot akartak a helyszínre hívni – Dodze villámgyorsan cselekedett. Har-

cosaival megrohant jónéhány albán (!) falut, szerb módra lefejezte a férfilakosságot, éjnek évadján, és a fejekkel körberakatta a községi mecsetet, mert a szerbek is így csinálták már több évszázadon keresztül, ha tehették. Most aztán igazodjanak el a svéd, svájci, mexikói jövevények, ahogy tudnak.

Gyönyörűen sikerült minden; az ENSZ-csőcselék is bezsebelte a napdíjat. Dollárban. Legjobban a pravoszláv szerb lakosság gyűlölte őket. Szótlanul.

A mi Kocsénk nem itt rontotta el a dolgát. Valamivel később. Fejébe szállt a dicsőség és forradalmárhoz méltatlan módon kezdett viselkedni. Ahogy Önök mondanák: sokat hóbörgött. Nem fizette a tagdíjat, sőt a tagkönyvét sem váltotta ki. „Ez a tagsági könyvem” vágta oda a Központi Bizottságnak és rácsapott géppisztolyára, „útálok mindenféle papírt, de ez még sose csapott be.” Próbálták neki megmagyarázni, hogy már nincs háború és ő nem pártszerűen viselkedik. Meg hogy pártfegyelem, ez, az. Dodze röhögött. „Hol voltál, Enver, mikor az ég zengett? Kecskét b...tál.” És nagy bőbeszédűen ellocsopta, hogy az ő katonái szereztek fiatal kecskéket Enver Hodzsának, azok szállították őket a parancsnoki fedezékbe. „Ki szabadította fel Korcsát, Tepelent, Kurját? Én együtt voltam a brigáddal minden rosszban, én voltam az igazi parancsnok. Ti csak telefonálni tudtatok.”

Dodze sorsa megpecsételődött. Négy pártmunkásnak álcázott fiatalabb elvtárs mögéje sodródott. Megrohanták és nagynehezen lefegyverezték. Kocse zömök, edzett férfi volt, mind a harminckét foga villogott küzdelem közben, mint a farkasé. Átkokat szórt a Központi Bizottságra. Enver mosolygott. És néhány szót írt a jegyzetömbjébe.

Milyen a véletlenek összejátszása? Koszovo-Metohijából, ahol Kocse az albán falvakban is vérfürdőt rendezett, egyre-másra érkeztek az idős muzulmán vezető férfiak csoportjai, panasztételre. Enver Hodzsának alig jutott ideje munkára, pihenésre a küldöttségek miatt – de ő valamennyiüket meg akarta hallgatni. Mi derült ki? Az, amit Enver egyébként is tudott: Kocse albán ugyan, de nem mohamedán, hanem görögkeleti származású, a határvidékről. Nem oszlatta szét az öregek rögeszméjét, miszerint legjobb parancsnoka ezúttal aljas vallási bosszút hajtott végre. Nem. Az ENSZ-bizottság megtévesztéséről sem esett szó. Sőt Enver ügyesen beleszótta a válaszába, hogy Kocse Dodze, ha nem is tökéletesen, de elég jól tud szerbül. És annak a sötét, fasiszta fondorlatokat szövő Titonak egyik legközelebbi munkatársát Kocsának hívják. Kocsa Popopovicsnak.

Ennyi elég volt a hadsíknak, tehájáknak. Amerre mentek, mindenhol megállapodtak a falvak csansáiában (piacain), rengeteg kávé megittak a kafanákban és elmondták a helybeli parasztnak, hogy szörnyű baj fenyegette az albánságot és az igaz hitet, mert ennek a Kocse Dodzénak egy szerb kutya a névadó apja és ha Enver Hodzsa fényes esze nem... A vetés gyönyörűen kikelt. A teháják útja három napig tartott, szakálluk zsíros volt a birkahústól.

Közben Enver sem pihent. Azazhogy nem pihent az Elhárító Szolgálat. Meg kellett tudni mindenáron, kik voltak azok a katonák, akik ama bizonyos kecskéket szállították a főparancsnoknak. De a harcosok „nem emlékeztek” semmire. Oszlassák föl az egész Karem-brigád? Ez a legrosszabb. Annyi, mintha nyolcezer hírvívót küldenének szét Albánia minden zugába. Enver ismét zseninek bizonyult: megduplázta a katonák zsoldját. Ki nyert az üzletben? Mindenki. Csak hetvenvalahány katonát kellett gyorsan likvidálni, ők nem fogadták el a zsoldot és azt mondták: Kocse volt az igazi „fej”, a hős. Kivégzésükkor azt kiáltották törökül: éljen Kocse, a gházi! A „győző”!

Nagyobb baj volt, hogy Dodze nem volt hajlandó senkiről és semmiről sem beszélni. Hasztalan próbálták rajta végig mindazt, amit ő cselekedett a németekkel, olaszok-

kal, és albán kiszolgálóikkal főként – és amire ő tanította őket – Kocse nem szólalt meg. Illetve, ha megszólalt, abban nem volt köszönet. A legedzettebb elhárítós is lángvörös lett, mint egy szűzlány. Kocse ilyeneket mondott: „Téged nem geciből csinált az apád, hanem takonyból.” Nehéz ilyesmit elviselni. Egy ízben Enver Hodzsa is betoppant hozzá – a vallatótízt kérésére, hátha ő, a tekintélyével, meg tudná puhítani Dodzét. Bár ne tette volna. (Enver sohasem bánt meg semmit életében, de ezt a félórát nagyon.) Miket mondott Kocse? „Tisztáld meg, Enver, kecskeszaros a tököd. Így akarsz a Próféta elé állni? Még Plehanov se áll veled szóba.” Noha kiverték már minden fogát, de Kocse vigyorgott. Szörnyű volt a pofája.

A vallatótízt még aznap éjjel felakasztották a börtön udvarán, ostoba ötletéért. (No meg jelen volt a cellában.) Enver pedig – sebzett lélekkel – arab kecskékről szóló könyveket olvasgatott egész éjszaka; igyekezett elfelejteni az áruló Dodze ocsmány ábrázatát.

A levél egy része megjelent a *Kelet-Európa* 1992. 1. számában Bereczky László kísérelésére, a levél megszületését felidéző jegyzetével. Itt írja: „...május elején kaptam meg az író szokása ellenére dátumozatlan levelet. [...] Nagyon készült erre a levélre, hetekig ki se mozdult a [...] lakásából. Sok piszkozatot készített, míg aztán gyönyörű apró betűvel letisztázta kedvenc árkus papírjára. Sodrása van a levélnek, aztán egyszer csak félbeszakad. Alá sincs írva, pedig máskor nagyon is gondosan aláakáryarította a nevét levelei végére.”

Domokos Matyi ismertetése – az Új Könyvekben közölt recenzió.

bemutatózó novellám – az Új Hangban jelent meg.

Sípos Gyula – (1921–1976) költő.

Alföldy Jenő – (1939) kritikus, szerkesztő. Az 1960-as évek végétől az Élet és Irodalom munkatársa, 1975-től 1986-ig a lap rovatvezetője; 1989–1990-ben főszerkesztő-helyettese.

az amik – amerikaiak.

Szabolcsi Királyal – Szabolcsi Miklós és Király István irodalomtörténészek.

albán kapcsolataim vannak – Szabó István – Hárs Györggyel – 1956 őszén hivatalos íróküldöttként járt Albániában.

a Hunniába – az akkori Lumumba (ma: Róna) utcában működő filmgyár.

Fock Jenővel – akkoriban miniszterelnök.

az albán elvtársak – a 70-es években az albán rádió magyar nyelvű adása sugározta a szovjetellenes propagandát.

Pollágh Péter

NINCS KÖD

Mint gondolatjel,
vízszintes a Dédi.
Haragszom is rá:
hozzá kell még írni.

Szájához rakom a tükröt,
kimutatja a foga fehérjét,
de nem lesz ködös:
már csak egy tárgy.
Kilehelte a Dédit,
s a Dédi nem lehel már.

MESE, HABBAL

A Dédi nem jár ki,
de Grószkávét kap
dupla, téli habbal,
neki az a nektár.

Tükröm van, mondja,
ilyen ablakhoz minék
táj. Tisztába teszünk
minden ablakot, mondja,
s mossa a tükröt, a kicsit.
Ha felsír, el kell törni,
motyogja, és habzik
a mosolya.

AZ ÉG VELE

A Dédi öreg édesség. Baba.
Az égben játszanak vele,
ott nem számít a kor,
nem kell semmit kidobnia,
annyi téglát rak az ágyba,
amennyit akar. A Baba.
Házat épít. A takarók alatt.
Meg kocsit, s nem baj,
ha nem lesz ki mind
a négy kereke. Elgurul-
hat úgyis, mint sírról a név,
de nem kell szöknie.

A DÉDI VÉGEZNE

„Temetők napja van,
a sötét gyalog ma célba ér,
s varjú lesz a bábból.”

Kávézik, gyászszalag
van a szíve fölött.
Meg egy bross. Ezüst,
mint a haj és a fog.
Nem mártja meg a cukrot,
nem ad a számba semmit.

Ma nem mártunk
fehért feketébe, mondja,
s megigazítja a keresztet
a tükör mellett, vagy helyett.
Leveszi szalagját:
puhán áthurkolja
a tükör nyakán,
mintha bepólyálná,
vagy végezne vele.

Sopotnik Zoltán

FUTÓDÉDI

*Pollágh Péter A DÉDI VÉGEZNE
című versére*

A dédi már akkor itt lakott,
mikor a lakótelep helyén még
mocsár volt. – Ez a környék
hagyománya. A dédivel együtt.

Egy zord férfival szorongató
kapcsolatban. Hol nem volt
más. Csak a szellemekhez szólnia.
Tőlük tanult meg élni. Míg a
férfi az érzéseit világító üvegekbe
fújta. – Állítólag a háború miatt.

Ember nagyságú üvegkatonák
készültek így. Egy egész sereg.
Utána sebesültek, jajveszékélő
nők, halott gyerekek. Még egy
amputáló orvos is, ahogy vicsorog.

Napos időben szikrázott tőlük
a környék. Szív- és eszmélet-
szakadásig tükrözték a rosszat.
Még a szellemeknek is bántotta
a szemét. Még azok sem tudtak
vele mit kezdeni.

Egy nap a dédi arra ébredt, hogy
nem bírja tovább. A csendet és a
tüdő-sereget. Pizskavassal szétverte
az összes katonát. És a férjét, mikor
a csőrömpölésre megriadt. Azóta
lélegzik a környék. És majdnem szabad.

FUTÓTAVASZ

Kihordják a tóhoz a bútorokat.
Öreg házaspár, tele fájdalommal.
Látszólag öreg. Látszik az arcukon
az utolsó esély. Két fa között a
nappali, kicsit odébb a bokornál,
a konyha. Tavaszkezdéstől ezt
csinálják: reggel jönnek, este pedig
szedik a sátorfát. Mint a múltat.
A közöset. Amitől alig kapnak
levegőt. A világítótorony-őr és a
felesége. Visszafelé keresik az
az összefüggéseket. És a fiukat,
Robit, aki tizenöt éve tűnt el éppen
itt. Beugrott a vízbe az esküvő után,
hogy másik életet fog élni. Vitte az
asszonyt is magával. Az apa hiába
merült alá évekkal később, nincs
ott másik világ, jobb fajta város.

Csak sok ócska kacat a kéklő iszapba
fűrődva. Meg egy valamilyen okból
még működő tévé, ami ugye lehetetlen.
És a tévében egy fiatal házaspár,
amint a szokásos életüket élik éppen.
Nagyon hasonlít. De mégsem.

FUTÓHOMOK

Homokot perget át az
ujjai között. Gondolkodik,
mint egy színház. És
könnyű, áttetsző függöny
mögött látja a dédit.
Egy szárnyas férfival
táncolni. Az életmentő
gyilkosság után. Mikor
még azt hitte az asszony:
ezáltal már boldogok.

Tévedés volt. Hiába
feszült meg a szeretet.
Másik világban nem lehet.
Nem javul meg semmi.
Hiába üvöltés. Vagy lágym
fohász. A háború odaát is
kemény dió. És az ember is.
Ha volt benne egy kis gonosz.
Az erősödik.

Homokot perget át az
ujjai között. Jósol és
jövőbe lát, meg vissza is.
Teóriákat gyárt. És
emlékeket. Kívülről mindent.
Mint mikor átlapoz egy albumot.

Finy Petra

ANYABÖRTÖN

Minek meséljem el a testemet?
Kit érdekelnének a méh híg lucskai?
Vagy a sejtek zihálása, ugyan
Ahogy a csigolyák egymást nyelik el
Felemészttve bennem a csontot és meszet
A végén, majd figyeld meg
Úgy festek, mint egy túlfújtt guminő
A mellkasig érő daganat
Nevezzük hasnak
Mely egyre többet fal be tüdőmből
De tudom, hogy szívemre éhezik
És a végén az eszem is majd elveszi
A párában még néha a bőr felragyog
Ám egy sóhajtással szétmállik
És nem marad más
Belőle csak combom márványosra hasadt bőre
Ágyékom borostabokrai
És akkor még a vádlimon tekergő kék kígyókat nem is említettem
Mondhatnám rájuk, hogy visszer, de minek
Vegyem el tőled a kedvem
Így sem tudom, hogyan lesz majd ez
Egyszer csak kifúrod magad belőlem
Megjelensz
Én meg azonnal szeresselek
Azért ezt te sem gondolhatod komolyan
Hisz miattad torzulok el
Miattad haldoklom, hogy élhess
Már a fogaim is a levesbe hullajtom
Mert egy szép napon bennem sűrűsödtél önmagaddá
Itt gombolyítottad le gerincoszlopodat
Itt húztad vissza úszóhártáidat ujjaidba
Hányszor próbáltad már elharapni a köldökszínort
Nehogy azt hidd, hogy nem tudok róla
Mégiscsak az anyád vagyok
És hiába volt olyan csontkemény az ínyed
Mégsem szakadtál el tőlem
Az utolsó pillanatban mindig tátva maradt a szád
Magad sem érted miért
Talán megláttad a tekintetem
Az összes bőrretegen keresztül észrevetted, hogy nézlek, és ezért
Így lebegsz most véremlékben-vízben

Hónaljba fűrt karokkal, mint egy beragadt szárnyú sirály
Minden vágyad ellenére mégis
Bennem maradtál
Én pedig körülöttem
Hát jó, lesznek még a börtönöd
De azt tényleg nem értem, hogyan
Lehet neked olyan szűkös ott benn
Ha én ekkorára nőttem

Pósfai György

TULL ÚR EMLÉKEZIK

Egy malac visított fel a közelben. Itt a város közepén, teljesen váratlanul, és a hang, mint a hirtelen kinyíló ajtón beáramló huzat, megcsapta Tull urat.

Tull úrnak nemigen voltak emlékei. Régi dolgok nem foglalkoztatták, és igyekezett is gyorsan felejteni, hogy maradjon hely a friss eseményeknek. Ha nagy néha eszébe jutott is valami régi történet, abban sem volt biztos, hogy ő maga élte-e át, vagy csak úgy mesélték neki. Mégis, időnként megtörtént, hogy valami váratlan hang vagy illat, egy beléhasító fájdalom vagy akár csak egy semmiből érkező kóbor gondolat nyomán képpel, hanggal, illattal kompletten, egy csomagban, váratlan élességgel tört fel benne valami régi emlék. A malacvisítésre most hirtelen egy rég beporosodott emlékrekesz pattant fel:

Vépről malacot

A nagylány óvatosan kerülgette a hókásakupacokat. Körülötte sokan taposták a havat a hajnali sötétben, csupa fekete, arcát sálba bugyoláló, munkába igyekvő, szegényesen, de tisztességesen öltözött alak. Olajszagú buszok melegítették motorjukat, teherautók faroltak ki az úttestre, vezényszavak pattogtak. Nagy volt a forgalom, de délutánra minden elcsendesedik, ma csak egy műszak lesz. Sorban mindenki befordult a gyárkapukon. Lassan csak ő maradt az úton, túl a vasúton már alig volt letaposva a hó. Sok ideje nincs, két órán belül ki kell érnie Vépre, hogy időben visszaérjen.

A menyasszony nagyon szép lesz. Szerencséje volt hűgának azzal a kölcsönruhával – az alattuk lakók lánya tavaly esküdött, és neki saját ruhát varrattak. Anyjuk csak egy keveset igazított rajta, azt is úgy, hogy visszaalakítható legyen, mikor visszaadják. Bevonulnak a nagytemplom kápolnájába, elől a pap, aztán az ifjú pár: a húga a költőnek készülő fiatal, vékony jogásszal. Követik őket a szülők, majd a többiek. A kántor – régi ismerős – szép, zengő hangon énekel, a pap röviden beszél. Meglátszik a lehelete, a vastag falakból süt a hideg, fűtés persze nincsen, a bombázás nyomai még mindenhol látszanak.

Kezdett világosodni, a hó erre szép fehér volt, nem úgy, mint a füstös gyártelepen. Felvette egy paraszt a szekereire, adott egy pokrócot, abba bugyolálta magát jó mele-

gen. Bizakodóan nézett előre: ha egyszer megígérte, hogy szerez malacot, akkor az úgy is lesz.

A pirosposztság szakácsnő, akit – lesz, ami lesz – anyja fogadott fel, energikusan lát munkához a nagy konyhában. Késeket fen a vándling szélén, vizet melegít, telerakja a nagy asztalt edényekkel. Anyjuk segít neki, a kisebb testvérek a lábuk alatt sündörögnek. A nyershús-szagot lassan felváltja a fűszerektől terhes meleg pára, a malacsült illata.

Vépen balra indult, végig a kastélypark kerítése mellett – úgy emlékezett, erre kell menni. Egyszer járt elemista osztálytársánál, annak már sok éve, nem is látta azóta, csak üzengettek néha egymásnak. Remélte, hogy a legutóbbi üzenet – a malacról – is célba ért. A házából lefelé szállt a kályhafüst, az út szélén reménykeltően tyúkok kapirgáltak.

A legnagyobb szobában ülnek asztalhoz. Hosszú asztal lekerekített végekkel. A teríték szép: régi, mintás tányérok, ezüstösen csillogó étkezészetek. A két, velük lakó nagynéni közül csak az egyik van velük, a másik nagybeteg, tulajdonképpen haldoklik a szomszéd szobában. Apjukat is ki kell szolgálni, ő félig tehetetlenül ül az asztalfőn: a gerincét ért lövésbe rokkant bele a háborúban. De legalább kap egy kevés nyugdíjat – a családban senkinek nincs munkája, ez az egyetlen jövedelem. Az egyik kisebbik húgnak is segíteni kell: ő gyerekparalízist kapott, élete végéig félig béna lesz. Leves van meg malacsült, ehhez van párolt káposzta és krumpli is. Halkan csörögnek az evőeszközök, a férfiak egy kis fehérbort isznak, amit üvegkancsóból töltögetnek.

Kiért a falu szélére, de itt emlékezete cserbenhagyta. Többször is kérdezősködni kellett, ijesztően morgó, sovány kutyák mellett elhaladva házakhoz bekopogni. Az idő vészesen fogyott, de végül egy tántorgó férfi megmutatta a házat.

Este hétre végeznek a vacsorával, leszednék az asztalt, az ifjú férj rokonai indulnak az állomásra, csak a sógora hangoskodik. Sokat ivott, és mulatni akar. Szilveszter napja van, és ő nagy lakodalomra, egész éjszakás dorbézolásra számított. Mindenki fáradt. A sógor elhallgat, összekapja magát, és dühösen elmegy, ki az állomásra, hazautazik, itt hagyva feleségét és kicsi gyerekét.

Nem is látott állatokat a ház körül. Bekopogott, de nem a várt régi osztálytárs nyitott ajtót, hanem nagy sokára egy öregember, aki nehezen értette, miről van szó, rosszul is hallott. A többiek elutaztak. Malac? Nem tud semmit. Kezdte reményét vesztetni, de makacsul ismételte: megüzente, hogy jön egy malacért, hozta a pénzt is, nem lehet, hogy malac nélkül menjen haza. Az öregembernek végre derengeni kezdett valami. Az unokája hagyott valami csomagot a konyhában, hogy majd jönnek érte a városból. Boldogan vette fel a csomagot a konyhaasztalról, meg sem nézte, mi van benne, úgy is érzi a hússzagot. Valamennyi pénzt hagyott az asztalon, és erőlködve vállára lódtította a szatyrot, úgy indult hazafelé. Nehéz volt a csomag, de most alig érezte a súlyát, boldog volt, hogy megvan a malac, és talán visszafelé is felveszi egy szekér.

Elcsitul minden, összecukják a nagy asztalt, áttojják a másik szobába. A kisebb testvéreket az anyjuk kitereli, a nagynéni visszavonul haldokló testvére mellé, a nagyapa a fűtetlen előszobában karosszékbe ül, és pipára gyújt. Az ifjú páré a nagyszoba – tartósan megkapták –, örülnek, hogy lepihenhetnek, malacsültet ettek, van hol lakniuk. Csak egészen halkan szűrődik be valami távoli, szilveszteri mulatozás zaja, a szobán csend ül el. Holnap új év kezdődik.

A nagynéni hamarosan eltemetik. A nagylány, aki a malacot szerezte Vépről, beteg lesz, de még senki nem sejtí, hogy néhány éven belül tüdőbajban ő is meghal. A központi térre néző, szép nagy lakást valaki az esküvő után két héttel *kiügényli*, a család-

nak kis szükséglakásba kell költöznie, az ifjú párnak albérlet után kell néznie, állásuk nincs.

Szerencséje volt, ismét felvette egy szekér, nem kell átázott cipőjében a havat taposnia, és délre haza is ér. Kisütött a nap, a fehér határban csillogó fekete varjak civakodtak. A tél abban az évben hosszú volt, de szép.

Három-négy férfi

Egy régi magnószalag akadt Tull úr kezébe. Kíváncsian forgatta, vajon mi lehet rajta? A padláson volt még egy hozzá való készülék, egy kis bütykölés után még működött is. Belehallgatott:

*Szóóó-ke hajú kis-lány, ha hűűű maradna hoz-zám,
Én eel sohase hagy-náám magáát...*

Három férfi énekel szép, egységes bariton hangon, tisztán, érzelmesen. Három fiatal férfi, tele jókedvvel, egy-két pohár bor után eljátszott mérsékelt duhajkodással. Egyikük zongorán kísér. Fiatal családapák, mindegyiküknél több apró gyerek, dolgos feleség. Vasárnaponként mindig összejönnek anyjuknál-anyósuknál a sógorok-testvérek.

Most különleges az alkalom: egyiküknek sikerült egy magnetofont szereznie a munkahelyéről, és hangfelvétel készül a családból külföldre szakadt lánynak. Már négy éve, hogy kiszökött a határon, személyesen lehetetlen találkozni, a leveleket is ellenőrzik. Amerika messze van.

A kórus megerősödik: csatlakozik a negyedik férfi, aki most ért ide. A város focicsapatában bajnoki meccsen játszott, nyert a csapat, ezt az öltözőben néhány üveg borral rögtön meg is ünnepelték. Emelkedik a hangerő:

*Min-den nap friss virág dí-szít-se ab-lakát,
És ha feljőő a hoold-világ...*

A háttérben az asszonyok és gyerekek beszéde hallatszik, rájuk is sor kerül, sorban, elfogódott hangon üzennek a távoli testvérnek-nagynéninek. A nők jobbára a család és a barátok életének eseményeit sorolják – „képzeld, felújítják a lakást, homokban járunk a szobában, a bejárati ajtó zárja a nedvességtől berozsdásodott, nem tudtam kinyitni, a gyerekekkel az ablakon másztunk ki, kalapban, nagykabátban; nemsokára kapunk bojlert a fürdőszobába; emlékszel Pistáékra, sokat emlegetnek, kérdezik, mi van veletek; ez nem a gyerekek fülének való, csak halkán mondom, hogy kistestvére lesz a Katikának, nagyon boldogok vagyunk...” –, aztán a gyerekeket unszolja, mondjanak valamit. A nagyobb gyerekek fejhangon, mintha szavalnának, iskolás mondatokban, lámpalázasan mesélnek: „felújítják a házunkat, sokat játszottunk az állványon, felhúzhattuk a malteros vödört is; édesanyámmal voltunk a téeszben, láttunk hat citromfát és tizenyolc tehenet, nagyon érdekes volt; sokat sportolok, nagyon várom a nyarat, mert úszni tudok a legjobban, százötven métert tudok egyfolytában úszni; sokat olvasok, most a *Kettesben az óceánon* című könyvet olvasom”. A kisebbek némelyike nem hajlandó megszólalni. Aztán az egyik iskolás előáll, és csengő, tiszta hangon, apja zongorakíséretével énekelni kezd:

Különös ééj-szaka voolt, csak miééénk volt a Sziget...

Aztán felfigyel Tull úr: egy kisebb gyerek következik, és ez ő maga. Rekedtes, kópés hangon érdeklődik: mi ez a szerkezet, és hogyan megy a hang Amerikába? Aztán határozottan, lendületesen belevág:

*Er-dő mel-lett nem jó lak-ni,
Mert sok fát kell ha-so-gat-ni...*

További tudósítások következnek, majd a férfiak visszaveszik a szót, és enyhe pátoszzal, feltűnően tiszta artikulációval, hibátlan mondatokban mesélnek munkáról, barátságáról, testi-lelki gyarapodásokról, szerény sikerekről. Egyikük hosszan zongorázik egy emlékezetes dalt a távollevőnek. Aztán újra énekel a négy férfi. Jókedvűen, a jövőbe vetett hittel, őszinte bizakodással – és vékonyan, fiatalon, sokat kibíróan:

*Eem-léék-szem mééég,
Jut még eszeed-be a múúl-tuunk,
Széép volt, de széép...*

Lejár a szalag, a készülék kikapcsol, csönd lesz.

Hol vannak most ezek a férfiak? Tull úr tudja: van, aki a temetőben, mások még otthon; redőnyös szobákban ülnek, nem mennek sehová, a család szanaszét, alig pislákol bennük az élet. Nem jut el hozzájuk jóformán semmi üzenet.

Luszház

Tull úr kissé riadtan kezdte kihúzogatni emlékezetrekeszeit. Hát nincs itt semmi, ami-be könnyű szívvel merülhetne bele? Azért talált valamit:

Valami belső sürgetésre, éppen jókor ébredt. Pár lusta pillanatig csak az orrát dugta ki a takaró alól, beleszagolt a hideg, enyhén füstszagú levegőbe, aztán kicsit megemelkedve az ablak felé pislantott: hajnali derengés, ideje felkelni. Lendületesen kilépett az ágyból, és nem törődve a dermesztő hideggel, kibújt trikójából, és félmeztelenül kilépett a konyhá elé. Huhogva, tipródva lecsutakolta magát néhány marok hóval; egy fél perc, és már nem is fázott. Szemben, a völgy irányában kelőben volt a napkorong, vörös fénye tükröződött a fagyott havon. Teljes volt a csend, semmi nem mozdult.

Visszalépett a luszházba (errefelé így mondták – félig németesen, félig magyarul), pár mozdulattal felöltözött, és a gyarapodó fényben nekilátott a tűzgyújtásnak. Először összegyűrt újságpapírt égetett a vaskályhában, majd mikor már felmelegedett a kéménycső, s benne a huzat dorombolni kezdett, rakott rá aprófát. Pattogva kapott erőre a tűz. Kilépett a konyhá mellé, és a tegnap szépen felhasogatott és egymásra pakolt tűzifából néhány nyalábnit behordott a kályha mellé. A tűzre most már csak néha kell pakolni, ez rendben van.

Körbetekintett a konyhón. Egy ágy, egy asztal két székkal a kis ablak előtt, vaskályha, lavór, kerti szerszámok, ennyi az egész, nincs sok gond a rendrakásra. Megigazított ezt-azt, kevés holmiját elrendezte: behajtogatta az ágy végébe támasztott háti-szákjába.

Az ablak melletti polcra leemelt egy lábost, kilépett a szabadba, és kicsit odébb vonulva, ahol nem járta össze a havat, teletömködte tiszta hóval. Bent feltette a duruzsoló kályhára – a hó hamar elolvadt, meglepően kevés vizet eredményezve. Adott hozzá

még pár hógolyót, aztán felöntötte egy palack vörösborral. Szórt bele egy kevés szegfűszeget, fahéjat, cukrot. Fedőt rá, és hamarosan kész lesz a forralt bor.

Most seprút ragadott, kitárta az ajtót, és az elhullajtott kéregdarabokat, leszórt hamut lendületesen kisöpörte az ajtón. Pár perc alatt végzett, az órájára pillantott: éppen időben van. Elégedetten lépett ki az ajtó elé.

Amíg ő térült-fordult, a nap már a szemközti domb fölé emelkedett, színe már sárgásfehérre váltott, a hókristályok vakítóan csillogtak. A kunyhó fölött kezdődött a hóba merült erdő, valahonnan arról messze hangzó, tavaszt váró harkálydobolás hallatszott. Mellette a diófára fekete kalapos, sárga mellényű cinke szállott, cin-cin-cserecsere, sürgött-forgott, mozdulataira az ágakról hópamacsok hullottak alá.

A domboldali szőlőben három-négy másik lusztház is állt, de sehol nem látott mozgást, füstölő kéményt; vastag hólepel borította a kunyhótetőket. Egyedül volt a hegyen.

Most már jól lehetett érezni a nap melegét a kunyhó előtt, háta mögül pedig a nyitott ajtón az elkészült forralt bor illata áradt kifelé.

A völgy felé nézett. Mindjárt itt az idő, M. apró alakja fog feltűnni a szőlőhegy aljában, lassan jön a mély hóban, felkanyarodik erre a szőlősorok között, feljön a keskeny, kitaposott csapán.

Kicsit bizonytalan volt, mit tegyen: várjon itt a kunyhó előtt, vagy húzódjon be, tegyen úgy, mintha el lenne foglalva, és mutasson meglepetést?

Visszalépett a forralt bortól illatozó kunyhóba, nyitva hagyta az ajtót, és miközben feleslegesen tett-vett, ki-kipislantott. Egy egész cinkecsapat érkezett cserregve a diófára.

Végül is M. nem jött el. Nem is találkoztak többet. Mégis, Tull úr legszebb emlékei közé tartozott ez a pár órás várakozás azon a havas, tiszta téli reggelen.

Turi Tímea

FEKETE-FEHÉR

Talán azért kezdtem mindezzel foglalkozni, mert volt az a film, az a francia, egy hegyes fogú öngyilkos kislány meg egy szomorú tekintetű késdobáló szerelméről. A romantikának ugyanis van egy cinikus fajtája, amit bárhogy próbál, nem tud kicselezni az ember. S talán a korai időkben azért kezdtem el én is cirkusszal foglalkozni, mert nem tudtam kicselezni magam e film hatása alól. Érezni, létezni, látni, akár az efféle emberek, mindig ez volt a vágyam: lenni lágyan szűrt fekete-fehér képek között. A baj csak az, hogy mindennapjaim közé úgymint betolakszanak a nem kért, nem hívott, nem várt, erőszakos színek, helyet kérnek az életemben, az elém táruló látványokban, a ruhám anyagában, a bőröm pigmentjeiben. És nem tudok ellene mit tenni.

Nem tudom, ha az életről kell mesélni, miért mindnyájan a gyerekekkel kezdjük, miféle törvénynek vagy unalmas szabálynak engedelmessékedünk. De lehetséges, hogy nem is mások kívánják ezt meg tőlünk, hanem mi magunk akarjuk ezzel megkönnyí-

teni a dolgunkat. Hogy ne kelljen elvesznünk a szavak irdatlan rengetegében. Hogy a látszat ellenére mégse váljunk puha húsú és sérülékeny közhelyekké. Hogy elbeszélésünk mézbe mártott madzaghoz legyen hasonló, amelyre az okság édes rendjében tapadnak a mondatok. Hogy az idő kölcsönvázára aggassuk hálózóvívű életünk. Hogy páncélban lehessünk gyávák. Ha nem lenne mire emlékezni, én is elvesznék önmagamban, mint a tengerbe öntött víz, mint a híg hasonlatok.

Én mesélek, s maguknak nem lesz más választásuk, mint hogy végighallgassanak, mivel önszántukból vállalták, hogy ide jönnék.

Hogy mire vagyok képes emlékezni a legkorábbi időkből – nem emberre, nem szülőre, még csak nem is saját magamra, csupán tárgyakra. Ágyam rácsaira. Pókhálóra a plafonon. Az egymástól megkülönböztethetetlen tárgyak rendtelenségére. Amióta az eszemet tudom, magányos szemlélője voltam csupán a külvilágnak, amely, úgy hittem, nem is enged közelebb magához – ahogy a filmet sem ránthatod le a mozivászorról, ahogy a színházban sem szólíthatod meg a szerepet, legfeljebb a színészt. Világéletemben metaforákban és közhelyekben gondolkoztam, olyan metaforákat gyártottam, amelyekből, reméltem, egyszer közhely lehet. Biztonságos, ismert és átlátható terület, akár egy reménytelen szerelem nyugalmas távolsága.

Mondom, rendetlen házban nőttem fel, és rendetlen gyerekké nőttem. Nem is hittem, hogy lehet másképpen élni, mint rendszer nélküli összevisszaságban, épp ezért szavaim sem léteztek, hogy megnevezhettem volna a tárgyak dús tömegét, hogy kifejezhettem volna fullasztó közelségüket. Nem mindig látjuk ugyanis azt, ami túl közel kerül hozzánk. Csak amikor már iskolába jártam, és megfordultam más gyerekek lakásában, vettem rémülten észre, hogy így is lehet élni, haladni biztonságosan üres útvonalakon, mozogni széles tereken. A kiszámíthatóság unalmas mómora éppúgy taszított, ahogy vonzott is. S bármikor értem haza az ismerős, de mindig szeszélyes káoszba, az értelem szenvedélyével sosem próbáltam olyan hideg, szögletes és idegen rendet teremteni magam körül, amelyet bárki belakhat, akár még én is. Sejtettem ugyanis: a valamiből semmi újra nem lehet.

És nem maradt más, mint hogy másokat figyeljek. Élet helyett szemléljem mások életét. És ahogy növekedtem, látnom kellett, hogyan találja meg mindenki önmagát körülöttem, hogyan rendeznek be biztonságos mindennapokat, akár egy otthonos szobát. De én nem találtam a helyem, míg magamba zárva vártam, akár a történetbe zárt költészet, amit nem pattanthat fel olvasás; ám lassan mégiscsak megszületett a döntésnek álcázott ötlet – talán épp annak a filmnek a hatására –, hogy cirkuszos leszek. Igaz, cirkuszi társulat nélkül, egyedül. Úgy választottam a magányt, hogy közben elhitttem magammal, akár más választásom is lehetett volna.

Vágytam feltűnő radírfolt lenni fehér papíron.

Kocsmákat, állókálokat és füstös talponállókat kerestem meg első cirkuszi mutatványnyommal, a szégyenlős bolhák cirkuszával, ám ezzel a produkcióval – talán nem csoda – kidobtak mindenhol. Egy fekete lepellel takart dobozt helyeztem magam elé, miközben ígértem: az idomított bolhák a lehető legváltozatosabb mutatványaikat fogják rövidesen bemutatni – csak szégyenlősek még kicsit, ezért kell őket eltakarni. Magam sem emlékszem, hazudtam-e. A fontos az volt, vajon hisznek-e. De nem az, hogy nekem hisznek-e, hanem annak, amit megmutatni nem, csupán elmondani vagyok képes. A szavakból akartam mutatványt csinálni, láthatatlan és épp ezért tökéletes látványosságra vágytam, amely mindenkinek mást jelenthet. Vágytam az elme diadalát a kihasznált érzékek felett. Ám a kocsmák, állókálok és füstös talponállók tulajdonosait

nem sikerült meggyőződnöm igazamról. A helyeket, ahol jártam, vastag por és vékony neonfény fedte. Utolsó utamat is alig tudom megkülönböztetni az előzőektől. Álltam zárás után egy piszkos, kiürült teremben, velem szemben a testes tulaj álmosan könyökölt a pultra. A sötét ablakon nem szűrődött be semmi. Magunkra maradtunk: én, a tulaj és a szégyenlős bolhák cirkusza. És mikor elmeséltem az összes cselet, ugrást, bohócmutatványt és artistatrükköt, a tulaj csak fáradtan emelte rám a szemét, és azt mondta, tüntessem el ezt a kócerájt.

Sose felejttem el. Mint egy kimerült és elnémult próféta rogytam le otthonos káoszom közepén. Még soha olyan erősen nem tört rám a vágy, mint akkor, hogy kiszámítható szögletek között éljek, úgy, ahogy a többiek. Éjjel volt, sötét ablakom előtt porosra szürkült függöny, padlómon koszos tárgyak. Emlékeim, amelyeket nem engedtem elfelejtődni. Dühös voltam és tehetetlen: eldöntöttem, hogy renddé semmisítek mindent. És ahogy pakolni kezdtem életem átláthatatlanul és tehetségtelenül dús romjain, végre és véletlenül fölfedeztem azt a képességemet, amellyel a mai napig élek, és élnék még tovább is, ha nem tenném meg azt, amit majd hamarosan megteszek... Szóval miközben ott ültem a szobámban, és a rendrakás vágyával érintettem meg a dolgokat, azok úgy tűntek el, úgy váltak semmivé, mintha csak én akartam volna így. És ki tudja, talán tényleg én akartam. S mivel az ember csak azt választhatja, amit választani képes, úgy döntöttem, választott célom lesz egyetlen képességem: eltüntetni a tárgyakat – az elfeledetteket, a becseseket, a lopottakat és az ajándékokat. Elfakítani a színes hétköznapiakat, amelyekhez úgyszem lehet közöm. Vágytam visszavonni minden visszavonható.

Másnap visszamentem az utolsó helyre, ahol jártam, s a késő délutáni szűrt fények között arra kértem a testes tulajt, figyeljen jól. Magam elé tettem a kócerájt, amelyet amúgy is eltüntetni kívántam, és lassan elhúztam előtte a tenyerem. Ahol hozzáértem a dobozhoz, és lassan az egészhez hozzáértem, az valóban eltűnt, semmivé foszlott. A tulaj megdörzsölte a szemét, közelebb lépett hozzám. Egész érdekes, mondta, majd hosszú, várakozó szünetet tartott. Szinte zavartan álltam már vele szemben, mégis ő szólalt meg újra: és? Nem értem, fordultam el pirulva. És? Fejezze be, amit elkezdett, amit eltüntetett, hozza is vissza! Türelmetlenül hadart, mire bizonytalanul megvontam a vállam. Csak ennyit tudok, suttogtam szinte magamnak. De hát hova tűnik...? Indulatában majdnem meg is rázott a tulaj, de az utolsó pillanatban mégiscsak megriadt attól, hogy megérintsen. Mindegy, fölveszem, legyintette, és éreztem, milyen erősen próbál könnyelműnek látszani.

Szívesen mondanám, hogy soha nem fogom elfelejteni első fellépésemet, de hazudnék, talán már másnap sem emlékeztem rá igazán. Az élet egybefüggő láncot alkotó napjai ugyanis a megkülönböztethetlenségig folynak egymásba, akvarellfoltok víz áztatta papíron. Persze picit boldog is lettem, hogy van munkám, amely formát ad napjaimnak, s különös képességemnek hála még rend is lett otthonomban; igaz, csöppet sem otthonos. Első fellépésem előtt azonban mégis egy egész napot töltöttem a tükör előtt, akár egy alattomosan ártatlan nárcisz, hogy a feladatomhoz megfelelően feltűnő, ámde – a látszat ellenére sem ellentmondás – észrevehetetlen ruhát találjak hivatásomhoz. Az elegancia mint munkaruha. És miközben ezen a napon – és majd az összes későbbi fellépésem előtt is – a hatás kedvéért megpróbáltam kifesteni magam, nagyon kellett ügyelnem arra, hogy ne érjek hozzá a saját arcomhoz. Hiszen a festés, vonásaink ráncba szedése is rendrakás: és mivel a kérlelhetetlenül alattomos vágy a rend után s a dolgok eltüntetése a legtisztább összefüggést mutatta életemben, mun-

kámban egyaránt, nem kockáztathattam. Őrjítő hála: ujjaddal nem érintheted meg érintő ujjad.

Így lettem eltüntetőművész. A kocsmában, ahol állást kaptam, az asztalok között felállíthattam egy pódiumot. Estéről estére jöttek az emberek, én pedig megérintettem mindent, amit kértek vagy amit hitetlenkedve kérni se mertek. Az unalomig felcserélhető párok érkeztek, velük csak játszottam, eltüntettem egy szalvétát, egy tollat, hajtűt, olcsó kitűzőt, csupa fájdalommentes kacatot, amelyek eltüntetésével kellően meglepett sikert arattam, de amelyeket úgylis elfelejtettek visszakérni. Az éj közeledtével azonban magányos utazók is betértek, akik nemegyszer kétségbeesett szomorúsággal kértek arra, hogy tüntessek el vastag fényképalbumokat, naplókat, ládákat, könyveket.

Lassan megértettem a cirkuszi lét örök ellentmondását, még ha társulat, sőt cirkusz nélkül éltem is: ami nekem hétköznapot jelentő munka, az önöknek ünnepi pihenés. Készülődésem a magam robotjára: készülődés az önök ünnepére. Profán mártír vagyok, ám, kérem, ne bámulják sebeim. Most is azon a kis színpadon állok, amelyen hónapok óta, sőt, várjanak csak, évek óta – épp csak most beszélek először, ám higgyék el, utoljára. Ugyanis senki sem azért beszél, mert van története, ellenkezőleg: azért beszél, mert nincs neki, és kiirthatatlan a remény, hogy az elbeszélés – mint evés az étvágyat, csók a szerelmet – megteremtheti a mesét, akár különös, szabad szövéssű rendet a lazán egymáshoz kapcsolódó események és érzékelések kuszaságában. Ahogy én se teszek most mást a szavaimmal, mint hogy az értelem lámpafényénél veszem leltárba közheles és eseménytelen életemet. De ugye már említettem, a rend nálam mit jelent?

Aki nem készít gondos feljegyzést napjairól, magára vethet, ha elfelejti őket. Én is csak magamat okolhatom. Már elég rég dolgoztam eltüntetőművészként, elég régen ahhoz, hogy ezt az egészet szinte a felejtésig unjam. Ha a holnap a tegnaphoz hasonló, minek megjegyezni a mát. És megtanultam nem belegondolni abba, hová tűnhetnek a kezem alatt semmivé foszló apróbb tárgyak. De miközben termék voltam a szórakoztatás piacán, azzal is számolnom kellett, hogy szavatosságom lejár előbb-utóbb. Nem lepődhettem meg, amikor egyszer zárás után, míg a tulaj kiszámolta nekem egyre csökkenő béremet, halk nehezteléssel morogta: produkcióm egyre unalmasabb. Ha nem vagyok képes normális bűvészként az eltüntetett tárgyakat elővarázsolni és visszaadni, legalább dobjam fel valami látványossággal a műsorom; és lehetőleg vegyek fel valami dekoratív – igen, pont ezt a szót használta: dekoratív – segítő. Némaságotam megilletődöttségnek vehette, mivel atyainak szánt, ám mégiscsak zavart jó tanácsként hozzátette: na, legfeljebb megfelelze vele a pénzét.

Három pincér dolgozott rajtam kívül a kocsmában, egy lelkiismeretes és szinte már zavaróan közvetlen testvérpár meg egy fiatal siheder, aki ritkán járt be, többnyire csak hétvégenként. Miközben a testvérek már csak hivatalból is barátságosak voltak, és némaságom dacára még nekem is egész kellemes társaságot jelentettek, addig harmadik társukat feltűnően kerülték. Én azonban mindig szerettem lopva elidőzni a siheder magas homlokán és gögös tekintetén, amely, mit tagadjam, mintha önnön idegenségében tetszelgett volna. Megfigyeltem azt is, milyen óvatosan lépdél, hogy még véletlenül se érjen senkihez, és őt se érintse senki. Lassan már én is kezdtem érezni produkcióm sorozatának biztosan közelgő végét, mikor esténként nemigen kértek már meg, hogy eltüntessek egy-egy mandzsettagombot, jegyzetfüzetet, biciklipumpát vagy bármi mást. Hétvége volt, mindhárom pincér műszakban, mikor apró emelvényemen állva hangosan megkértem a gögöst, menjen már oda ahhoz a zöld zakós úrhoz, és kérje el tőle a gomblyukába tűzött margarétát. Akkor szóltam először hozzá. Hirtelen

állt meg, ám gyanakvás és meglepettség nélkül mért végig. Majd lassú, kiszámított és hideg mozdulatokkal odalépett a zöld zakós férfihoz. Szabad? S ahogy kérdezte, már ki is húzta a vendég gomblyukából a szerencsétlen virágot. A zöld zakós nemhogy nem tiltakozott, de még megszólalni se tudott, olyan megbabonázva figyelte a magas homlokú pincért, aki hozzám lépett, hogy átnyújtsa a kókadt margarétát, amit gyors és lendületes mozdulatokkal tüntettem el. A taps már nekem szólt.

Míg a pultot törölgette éjjel, odahúztam mellé a székemet. Dolgozzunk együtt, mondtam. Ő csak törölgetett tovább. Tudna nekem segíteni, mondtam. Kifordította a rongyot, és tovább takarított. A magam módján én is magának, mondtam. A pult távolabbi részét kezdte tisztogatni. A bér fele a magáé lehet. Kezében egy pillanatig megállt a rongy, rám nézett, lassan, de határozottan bölintott, és aztán dolgozott tovább.

Ezután történt, hogy elkészítettem ezt az ember nagyságú dobozt, amelyet most önök is láthatnak, itt, a hátam mögött. Nem mintha bárminek az eltüntetéséhez szükségem lenne erre a ládára, a hatás kedvéért azonban mégsem ártott, hogy legyen valami, amibe beletarthatom a kezem, és semmivé változtathatom a dolgokat. Önök is szívesebben hisznek a trükkökben, mint a csodákban, ugye? Az előbb-utóbb felfejthető manipulációban, mint a megmagyarázhatatlanság végső okában?

A gőgös pincérfiú is sokkal inkább hitt az átverés hideg ésszerűségében. Már hetek óta dolgoztunk együtt, úgy-ahogy, a hiányzó összhang felületes látszatával: ő segített eltüntetendő tárgyakat találni, miközben megközelíthetetlen és lehengerlő módon tartotta a kapcsolatot a közönséggel, én pedig tettem a dolgom, eltüntettem, amit el kellett. Egyszer azonban hamarabb érkeztem a munkahelyemre, így észrevettem, a gőgös szokatlan türelmetlenséggel kopogtatja dobozom falát. Nem kérdeztem semmit, de hosszú pillanatokig álltam döbrent némasággal. Mikor észrevette, hogy nézem, szinte rajtakapom, mégis ő tett egy halk szemrehányást. Az együtt végzett munka, mint mondta, igazán feljogosítja arra, hogy részese legyen a titoknak. Milyen titoknak, kérdeztem lassan. Hát hogy hova tűnnek a tárgyak. Hova – igen, így kérdezte – tüntetem el őket. Miközben zavart határozatlansággal elkezdtem pakolni a székeket, csak hogy csináljak valamit, és ne kelljen ránézniem, mikor válaszolok neki, azt dűnnyögtem, igazán felhagyhatna ezzel a számársággal. Már a doboz nélkül is mutatványos voltam, de ami még fontosabb, ugyanúgy nem tudhatom, hova tűnhetnek ezek a dolgok, ahogy ő sem tudja. És ha tudnám, próbáltam folytatni, akkor vissza is hoznám őket, elhíheti.

De honnan? Mohón kérdezett. Megállt a kezemben egy szék, de hirtelen hangos vendégek érkeztek, nem kellett válaszolnom.

Talán akármeddig eltarthatott volna ez a parttalanul unalmas és piszlicsáré mutatvány, ha egy hete nem döntök úgy, ahogy. De mindig is vágytam lágyan szűrt fekete-fehér képek között lenni. Nem tehettem róla, hogy a mindennapjaim közé betolakodtak a nem kért, nem hívott, nem várt, erőszakos színek, nem tehettem róla; de ellene igen. A színek apró foltjait észrevehetetlen és eredménytelen lassúsággal próbáltam kiradírozni, ahonnan lehetett; ez lett a célom, mert csak ehhez értettem igazán. Mégsem tudom, miért tettem azt, amit. Miért mondtam egy hete azt a gőgösnek, hogy ha valóban kíváncsi a trükkökre, fölfedhetem neki. S miért ajánlottam ennek egyetlen módjával azt, hogy az esti műsorban ő maga menjen be a nagy fekete dobozba. Hosszan nézett, mielőtt válaszolt volna. Nem szólalt meg, csak bölintott.

Egész este egy szót se szólt hozzám. A beleegyezése ellenére is gonosznak tarthatott.

Mindennek már egy hete. Talán önök között is ülnek olyanok, akik itt voltak azon az estén, emlékeznek még az eltüntetett fiút visszaváró csöndre, amely lassan az elé-

gedetlenség, majd a feledés morájába csapott át. S ha azt kérdeznék, hova tüntettem el őt, éppúgy nem tudnék válaszolni, ahogy neki se tudtam volna a majdnem végső mutatvány előtt. Lehet, hogy romantikus alkatnak tartanak, de én csak a felemelő végekben hiszek. A romantikának amúgy is van egy cinikus fajtája, amit bárhogy próbál, nem tud kicselezni az ember. Én pedig hiszek abban, hogy a valamiből semmi újra nem lehet. Ott van a gőgös valahol, bárhol, akárhol, és épp rendet rak a tárgyak között, amelyeket itt mind eltüntettem. Otthont épít a visszahozhatatlan tárgyakból, ő, a visszahozhatatlan. Most, miután átlépek dobozom falát, ne jöjjenek utánam, ne keressenek, ne kopogtassák a fekete falakat. Emlékezzenek rám, akár egy közhelyre: sose gondolkodjanak felőlem, de bármelyik pillanatban adják meg az esélyt, hogy az eszükbe jussak. Amit elmondhatunk, az úgylis önmagunk hasonlata. Mégsem tudom, ha az életünkről kell beszélni, miért nem tudja egyikünk sem kellő pontossággal befejezni a mesét. Ahogy én sem fogom maguknak elmesélni, mi történhet majd velem. Csak annyit mondhatok, hogy maguk mindig túl színesek voltak nekem, míg én mindig lágyan szűrt fekete-fehér képek között vágytam lenni. Profán mártír vagyok, és indulok. Kérem, ne nyissák föl a szemem.

Váradí Péter

SZERTARTÁSRENDEK

Gyerekként éjszakákon át álltam
dermedten nagyapám tizedik emeleti
panellakásának ablakában: hogyhogy
nem alszik mindenki? Hogy valaki
mindig éber? Hogyhogy a város
erősebb, mint a kezdet és a vég?

Az éjjeli folyó fölött állva
mesélem feleségemnek azt a borzongást.

Egy órával hajnal előtt, a kiürült hídon
egyszerre ér bennünket újra a látvány.
A város körkörös zuhanás,
az idő lezáratlan ív.

Hazafelé beszélgetünk. Halkan,
mintha nem emberi figyelem kísérne
a sötétben. A kapunál tompa pattanással
megáll a körző a végtelen íven,
amíg állunk a kiegészített lámpa alatt,
váratlanul összeölelkezve.

A hátsó lépcsőn azután újra megcsókolom.
Eközben vakon és megingathatatlanul
bírom benne, hogy láthatatlanok vagyunk.

Hajnalodik, mire lefekszünk, nyitott szemmel,
egymás mellett. Mozdulatlanul figyeljük
a faágak árnyékának mozgását a mennyezeten.
De nem merem megkérdezni, vajon
meddig hagyhatjuk még figyelmen kívül,
ahogy az öregedés türelmesen újra és újra bemutatja
egy mind pontosabb arányérző liturgiáját?

IONA A VIHARBAN

Évekig minden nyáron Vecsés régi
temetőjében focizunk, a város közepén.
Gyerekek vagyunk, senki sem szól.
A temető szélcsendben is kiszámíthatatlan,
mint a tenger. Nem lépek a lesüppedt sírokra,
ha a letaposott területről közéjük rúgjuk a labdát.
Kerülgetem őket, pedig mindet
félméteres fű fedí. A szélén,
ahol biciklivel száguldozva rajzoljuk
kanyargósra a földutat, az orosz katonatemető
van. Alsóként még én is voltam
hadisírt gondozni. De egyszer csak,
talán egyetlen év alatt porladni kezdtek
a beton fedlapok, a vaskorlát eltűnt,
azok az emberek hirtelen nem odavalók.
Pedig hol vannak még a kilencvenes évek.
Nem érdekel, hogy miért orosz katonák
fekszenek ott. És anyám nagybátyjáiért
két-három ezer kilométerrel keletebbre.

Még zsemlefejú, fürdőgatyás gyerekként
hallgatom otthon nagyapámat kegyeletügyben.
Megpróbál lebeszélni a temetői sportról, de hiába.
Nem rajta múlik, és nem is rajtam.

*

Kétezer-három nyarán, miközben átvitt
Iona szigetére, félúton majdnem
a viharos hullámokba fordult a komp.

Nappal nem láttam még olyan sötét eget.

A kikötőből az elpusztult zárda mellett
felmentem az apátság melletti temetőig.
Beláttam a vizet, miközben a lábam előtt,
az egyik sír alatti legmélyebb rétegben
Macbeth, mellette Duncan hevert.
Visszamentem a partra, egyre tovább
erősödött a szél, mintha odakint
két őrült vénember ordított volna egymással
soha jelentőségüket nem vesztett dolgokról.
Töröltem az arcomon csorgó vizet.

Később minden elcsöndesedett.
Mégis, az volt a legfélelmetesebb,
hogy a levonuló vihar után
a nyugtalan tengernek hirtelen
ismerős hangja lett, mint amikor
otthon beállt az ebéd utáni csend,
és egy öregedő kézben
egyszer csak megcsörrentek
a leszedett asztal terítékei.

Loschitz Ferenc

KÖLTÖZÉS ELŐTT

Vasúthoz költözöm, még nem lakom.
De már nézhetek ki az ablakon,
és érezhetem remegni a földet,
mikor a vonatok eldübörögnek.
Vasúthoz költözöm? Igen, oda.
Átépül a ház, néhány ablaka
új irányból mutatja majd, mit eddig
mutatott és szélei kimeresztik
a látványt, ami, mint légsúlyos görgeteg,
szobánkba tolja a közeli kerteket.
S a tervek. A változtatások öröme,
gondja túl sok, nem hagy hamar nyugodni se:
ez a diófa nem ott lesz, a bodza
apró gyümölcsét szintén máshol hozza,
és kivágjuk azt a száraz barackot...
Milyen megfontolt az ember, ha alkot!

Falakat bont, terek határa terjed,
eredeti alakot visszanyernek
régí zugok, konyhasarkok, teljes szobák.
Mint aki előző múltját viszi tovább.
Vasúthoz költözöm. De mi a „költözés”?
Hogy máshol vagy, amikor hazaérsz?
Máshova viszed át az életed
részét képező cselekményeket?
Másik térbe lépsz át és más szobákban
mondod magadban sokszor: „Ez a házam!”?
Vasúthoz költözöm. Az állomás
percre sincs, mindenhez közel a ház,
s meghallom, ahogy a rekedt géphang bemondja
egy érkező vonat nevét a mikrofonba.
De az tova fut... Hány ablak sötéten fut tova!
Mint szálló füttyjelet, most csak minket hozott haza.

AMI ELTŰNIK

Mi a szemhatárból eltűnik
ha egy szó nem látod betűit
ha test min elaggott a szépség
már nem is hiszed létezését

ha képzet mit magadnak gyártott
kedved vagy csak viselt magányod
hamar felejtet mintha végre
rádöbbennél egy tévedésre

ha felhő ami eltakarta
hogy igazán hol érsz a partra
a májusi szél merre húz s tol
kénye szerint vagy irgalomból

nehogy a saját magad által
kitervelt kelepccével házalj
és elhiteds hogy azt szeressék
ki maga okozta a vesztét

ha álom ami most kipukkan
hát nyugodjanak önmagukban
szavak s felhők minden akárhol
mi eltűnik a szemhatárból

Benedek István Gábor

LAJOS FÜLÖP HUSZONKÉT ARANYA

1

A gépek észak felől repültek Tuba fölé. Hat éhes sas. Szabályos mértani alakzatban jöttek, alacsonyan, fegyelmezetten. A szirénák hallgattak, megszólalni sem volt idejük. Két perc az egész, aztán újra csönd. Errefelé valamiért „kék hajnalnak” hívják ezt a rövid időt, lehet, hogy a Koránból. Azokat a perceket nevezik így, amikor az éjszaka éppen megtörik, de a nap még csak távoli ígéret. A tengeren ilyenkor mozdulatlan a sötétség, mert nem a szem, inkább a lélek jelzi a változást.

Az F16-osok hangjától, magas frekvenciájú zajától itt rövid időre megváltozott a levegő sűrűsége. És csak amikor már messze jártak, hallatszottak a robbanások. A jelzés: Izrael itt járt.

Az elsőként becsapódott rakéta romba döntötte a zsidó épületek felét, és megromgálta a zsinagógát. A másik találat a piacot érte és a piacot övező házakat. Itt volt a legnagyobb a pusztítás.

A zsidók – szorongatott helyzetük miatt – meglehetősen fegyelmezetten fogadták a csapást. Nem jajongtak, sőt éppen a támadók miatt tartózkodtak a hisztérikus kitörésektől. Később is csak ide-oda rohángáltak, hogy felmérjék a károkat; észleléseiket ugyan kiabálva közölték egymással, de rendben bekötötték a sebesülteket, róluk tüntetően maguk gondoskodtak. Még csak virradt, amikor már mindenki tudta: a zsinagóga egyik oldalát erős találat érte, a keleti fal megroggyant, a légnyomás a tető egy részét elsodorta, s itt a földem beomlott.

A zsidó védelmi csoport tagjai Kfar Tuba távolabbi pontjairól is idesiettek. Útközben látták, hogy a piacon nagy volt a rombolás. A mentők, a tűzoltók késve, lassan érkeztek, de az arabok mégsem szórtak átkot a hatóságokra, hanem kizárólag az itteni zsidókat szidalmazták. Akik – így mondták – idehívták az izraelieket ölni, gyilkolni.

A zsidók féltek. Tapasztalatból tudták: az arabok, a gyászolók, a károsultak és azok, akik bármilyen hasznot, élvezetet remélnek a zúzavarból, rövidesen megjelennek itt, a templomuk közelében. Vérben forgó szemmel, az öklüket rázva átkozódnak, s fenyegetően követelnek pusztulást ellenségeiknek. És mert mindig előlép valaki, aki valahonnan fegyvert szerzett magának, könnyen eldördülhet az a lövés, amely után már nincs megállás.

A tubai zsidók között él Jona Dúad. Tizenkilenc éves múlt. Jó alkatú, stramm fiatalember, a jisájita nemzetség tagja. Öntudatos kiválasztottja övéinek, hiszen úgy tartja: Dávid király leszármazottja. És akárcsak felmenőit, őt is fűti a tudat: nem csupán a zsidó nép két ősi nagy királyával köti össze az azonos vér, hanem övéiből származik majd a Messiás is. Hatalmas, sodró erejű a legenda, ez adott tartást évszázadokon át azoknak, akik hisznek a büntelen világ eljövételében. Ugyanis kizárólag erről az örökölt törzsi földről – miként írva vagyon – indulhat útjára a Megváltás. Mára itt és a környéken negyven-negyvenöt zsidó család maradt. Féltékenyen vigyázták az örökséget, a különleges tudatot és az elhivatottságot. Számon tartották egymást, név szerint és a családi elágazások szerint, s ha valaki elköltözött, azok is várták a hívó s elvárták a tájékoztató szót. Hogy ha az élet olyképpen hozza, betöltsék, amire rendeltettek.

Az biztos, a történelem kegyetlen volt ezen a tájon. Nem tudtak sohasem annyira okosak, óvatosak, taktikusak, netán rafináltak lenni, amennyi szükséges lett volna a hosszú, békés élethez, a szerencséhez, a nyugalomhoz. Izrael létrejötte pedig csak új megpróbáltatásokat hozott a számukra. Az egyetlen ésszerű megoldás az lett volna, ha elmennek. Ha „hazaköltöznek”. De ezt a szót ki nem ejtették volna a szájukon, a tukaiak semmiképpen. Jisáj nemzetsége, legalábbis a maradék maradéka, ellenállt a délről érkező szerető szónak. És kitarítottak.

Nekik ugyanis küldetésük volt, elhivatásuk, isteni parancsuk. Helytállni és őrizni. Nem a földet, nem valami tárgyat, hanem a láthatatlan Eszmét. A Jihuszt. Mégpedig itt, csakis itt, a számukra kijelölt vidéken.

Sokan elmentek, letelepedtek, munkát vállaltak Jeruzsálemben, Beer Séván, C'fátban vagy Cipruson, netalán – persze inkább régen – Damaszkuszban, Bagdadban. Főleg fiatalok, akik aztán visszajöttek, akár életveszélyre is. Betölteni az esküt, amelyet az apáknak tettek.

Véres csatamező volt ez a föld, csak hát olyan csodaszép, hogy a sebekre sohasem emlékeztek.

A zsidó közösség irányítói a biztos maradás érdekében megpróbálták hazájuk kormányától, a politikai pártoktól, a katonai vezetőkől biztosítékokat vásárolni, nemzetközi garanciákért kilincseltek, hadurakat korrumpáltak, de aztán mindig visszatértek a legegyszerűbb megoldáshoz. Mert mégiscsak a közvetlen szomszédok barátsága jelentette számukra a viszonylagos biztonságot.

Így aztán soha nem vették igénybe azt a titkos ajánlatot, hogy ha nagyon nagy lenne a baj, elég egyetlen értesítés, és a védelem gépei egy órán belül megérkeznek délről. Hiszen ettől a perctől fogva végük volna, az ő szerény életterüket rögtön elfoglalnák, és még az emléküik fáját is kivágnák.

Am ez a hajnali nagy erejű támadás – hat géppel – más volt; a bevetés okára nem is tudtak magyarázatot. Bizonyára válasz valami támadásra, merényletre, öngyilkos robbantásra, amely felelt valamire; az okok és okozatok kezdetei a régmúltba vezettek.

Jona Dúad emlékezett persze a helybeliek korábbi indulataira. Mert azért nem akadt egyetlen izraeli katonai akció sem, amelyet a muszlimok a maguk módján itt ne akartak volna megtorolni. És érezte, nagyon hangos és durva lesz ez a mai válasz, hiszen a piacnál és a környező házakban halottak is voltak.

Amikor valakitől megtudta, hogy Eliezer Cadok előljáró tanácskozássra hívja a családfejeket, ő nem az apjához fordult a részvételi lehetőségért, még csak nem is Gideon Párdes vallási vezetőt kérte támogatásra, hanem Ábrahám Biszmithez, kehilájuk önvédelmi parancsnokához fordult. Biszmit szerette tanítványát.

Vele együtt vett részt a tanácskozáson. Jelen volt, amikor Cadok fölfedte, hogy az izraeli rakétatámadás során tönkrement az Áron há-Kádos, a szekrény, ahol a gyülekezet Tóráját, Megilláját, Menóráját tartották.

A zsidók nem akarták elhinni a lesújtó hírt. Szájáról szájra adták a történeteket, míg nem az udvar legtávolabbi pontjára is eljutott a döbbenetes mondat. Mert a zsinagóga megrongálódott fala és a tető egy dolog. De hogy a Tóra és vele a szent tárgyak szentsége elveszett, az már végzetes.

A férfiak tülekedve, kíváncsiságuktól hajtva, gyászos arccal vették szemügyre a két sérült tekercest, a tönkrement díszes tokot. A megrongálódott, deformálódott korona láttán úgy érezték, elárvultak.

A vallás dolgaiban járatosak pontosan tudták: ebből más bajok is származnak. Közelednek az őszi nagy ünnepek, az Új év, aztán a Kol Nidré estéje, majd a Félelmetes

Nap, a Jom Kippur. És ha ekkor nincs Tóra, összeomlik a Rend. A közösséget egybefűző felmutatás, a tekercs testvériséget szimbolizáló körbehordozása, a hangosan elmondott áldás az Áldott Betűk előtt és maga a csodálatos leborulás! Végzettség esetén persze lehet Tórát olvasni a Humásból, azaz a nyomtatott könyvből, de ez olyan, mintha az alma homokba rajzolt kontúrjából kínálna valaki gyümölcsöt a szomjas, éhes embernek.

És Kfar Tuba közösségének csupán egyetlen Tórája van. Nagyobb, gazdagabb zsinagógáknak lehet persze több Tórájuk is – kisebb és díszesebb, ősbibb, újabb és tetszetősebb –, ám itt csak ez az egyetlen Tóra-tekercs állt a díszes tartójában. Az már merőben más vonatkozás, hogy a sérült, használhatatlan Tórát úgy illik eltemetni, mint gazdag élete után a halottat, akárcsak Isten emberi teremtményét.

A súlyos teendők láttán rögtön szenvedélyes vita kezdődött, túl akarták egymást kiabálni. Hogy mit ír elő a hagyomány, miféle megszorítások vonatkoznak rájuk, mi történt itt vagy ott hasonló esetben, melyik Rangos Szerző mit mondott erről vagy valami egészen másról.

Egyetlen biztos pont bontakozott ki: mielőbb, sürgősen, tehát azonnal be kell szerezni az új Tórát. Össze kell gyűjteni annyi pénzt, amiből megvehető, kiállítható a közösség új büszkesége. Csakhogy hol találhatnának ebben a megtépázott országban, kivért zsidó közösségi világukban, a szétvert, megszüntetett kehilákban, iskolákban, a lerombolt zsinagógákban egy, akár egyetlen tekercset? Hol találni Szófért, aki most ír, netán befejez egy korábban megkezdett könyvet, vagy hol, merre élhet az a rabbi, aki rájuk hagyományozhatná régi Tóráját?

És egyáltalán mennyibe kerül most egy megáldott, tökéletes Tóra, egy Eszter királynőről szóló Megilla? Illetve – hol van ennyi pénz? Hiszen Kfar Tubában csakis szegény zsidók élnek – a háború, az örökös háborúskodás miatt jóformán megszűnt a közlekedés, a kereskedelem, az ipar, az érintkezés, a tanítás.

Igen, országos gyűjtésbe kell kezdeni, méghozzá titokban, a többségi lakosság tudtán kívül. Vagyis utazzon el a falvakba, városokba egy most megválasztandó küldöttség, és keressen meg olyan zsidókat, akik valaha Tubában laktak – avagy egyszerűen csak adakozásra kész, együtt érző hitsorsosokat, akik felfogják ezt a méltatlan helyzetet, és hajlandók segíteni a dávidi törzs leszármazottainak.

A kérdés megvitatását be kellett rekeszteniük, mert a piac felől megérkezett a zsinagóga elé a gyászoló, a bosszúért kiáltó, a dzsihádot követelő felbőszült tömeg. Minden az ősi képlet szerint folyt. Botokkal fenyegető, üvöltő férfiak, rikácsoló asszonyok, rozant kerekesszékeken idáig tolt aggastyánok, visító kisgyerekek, halott családtagok képét mutogató hozzátartozók, hamarjában összetoborzott hivatásos siratóasszonyok, akiket szemmel láthatóan az ájulás környékezett. És jelen voltak persze az efféle jeleket kedvelő alakok, akik egyetlen zsidóverést ki nem hagynának. Ordibáló – félig civilbe, félig szedett-vetett uniformisba öltözött – fegyveresek is fel-feltűntek, csak azért, hogy lövöldözésükkel fenntartsák a harci szellemet.

Cadok közösségvezető is az errefelé hagyományosnak nevezhető eljárásnak tett eleget, amikor tűzcsöndet jelző zászlóval a kezében kilépett a zsinagóga előtti kis térre. Önerzetéhez azért hozzájárult, hogy önvédő kis csapata ott állt láthatatlanul a fal mögött, elszántan.

Cadok, miként minden zsidó Kfar Tubában, kitűnően tudott arabul, ráadásul jól ismerte az itteni tájszólásokat is.

– Ki a főnök? – kérdezte erős hangon, és meglengette a lobogót.

A tömeg elcsendesedett; várták a folytatást.

Egy fehér dzsellabát viselő, nagydarab, szakállas férfi lépett elő európai zakóban.
– Abu Khaled vagyok – mondta ő is hangosan.

– Abu Khaled! Én, Eliezer Cadok szeretném elmondani neked és mindenkinek itt, hogy azok a repülőgépek a mi templomunkat bombázták először. Megrongálták a tetőt, a falakat, használhatatlanná tették a Szent Tóránkat. Csak Istennek köszönhető, hogy ezen a korai órán senki nem tartózkodott itt. Viszont mélyen sajnáljuk a ti halottaitokat. Abu Khaled! Mi régóta élünk itt, több száz éve, tudod. Minket is sújt ez a mostani hosszú háború. Ha imádkozunk, akár csak ti, a jó életért könyörgünk. Amely – reméljük – úgy borul ránk mielőbb, mint a béke sátora.

Itt egy kis csöndet tartott.

– Abu Khaled! Jöjj be a mi szent hajlékunkba! És nézd meg saját szemeddel, milyen pusztítást végeztek a repülőgépek.

Eliezer Cadok előreengedte az arab vezetőt. Az valóban megnézte a pusztítást, a megsérült Tórárt és a szent tárgyakat, majd kijött, megfordult, és arab testvéreinek hátát kissé meghajolt, fejet hajtott a zsinagóga előtt. És két kezét a mellén összefűzve tiszteleggett Eliezer Cadok előtt. Aztán méltóságteljesen távozott. Emberei pedig rendben mentek utána.

A csatát Cadok megnyerte. Ezt a csatát. Mert a zsidókkal való vita még hátravolt.

2

A kérdések így hangzottak:

Ki legyen a gyűjtés vezetője? Hány településre terjedjen ki? Szabad-e kölcsönt fölvenni – ha egyáltalán akad még valahol jómódú tubai zsidó, aki nélkülözni képes ennyi pénz? Továbbá legyen-e útja során a sliahnak kísérelője, hogy megvédje őt a veszélyektől, s hogy a pénzek átvételénél tanúskodjon? Ezenkívül szükséges egy mobiltelefon, és meg kell állapodni a rejtjelezett üzenetváltásokban – tekintettel az arab titkosszolgálatokra, amelyek figyelik őket.

– Csak talmudi idézetekkel váltsunk híreket; azt kívülálló nem érti meg – hangzott a verdikt.

Aztán eldöntötték, hogy a közösséget ki képviselje – illetve kik. Tudták, hogy választásuk sorsdöntő, hisz voltaképpen szellemi és lelki fennmaradásukról van szó.

– A képviselőknek méltóknak kell lenniük a Messiáshoz is, gondoljunk erre.

Hát gondoltak. Smuel ben Ábrahám-Cvit választották, a műbútorasztalost, őmellé pedig Jona Dúadot. Jona erős volt, fáradhatatlan, kreatív és ötletes, ismerte továbbá a modern elektronika eszközeit.

A következő órák azzal teltek, hogy mindenki bediktálta rokonainak, barátainak és ismerőseinek a címét, a valaha volt tubaiakét – lakjanak most bárhol. Az adományozóknak csak egyet ígérhettek, akár előre is: nevüket a helyreállított zsinagóga falán kőbe fogják vésní.

Amikor az előjáráságon átvették a névsort, Jona Smuélhoz fordult:

– Helyesnek tartod-e, hogy mi most ezzel a tettünkkel lényegében itteni utódaink küzdelmeit is meghosszabbítjuk?

Smuél zavarba jött. Most mit mondjon? Idézza az ősokeket, akik nemzedékről nemzedékre megújították szeretetüket e föld iránt? Akik vállalták a sok kínlódást, hogy közösséget teremtsenek, dolgozzanak és tanuljanak – állhatatos igyekvésükkel pedig pél-

dát mutassanak szomszédaiknak? Emlékeztessen azokra, akik elviselték a megalázta-
tást, az értetlenséget, a hálátlanságot és a kirekesztés keservét?

Smuél őshonosnak érezte magát e földön, hiszen szívvel-lélekkel idevalósi volt, az itteni dombok és fák gyermeke, azaz nem érezte bőrén az idegenség savanyú szagát. Büszke volt őseire, és arra törekedett, hogy ne csak jelen legyen a világban, hanem lát-
ható, fogható, értékes nyomot is hagyjon maga után. Ezért örült, ha azt mondták rá:
Ábrahám-Cvi szorgalmas, Smuél fáradhatatlan, ez az ember jó fából van faragva.

Mit felelhetne hát Jona Dúad kérdésére? Miért is volna jobb innen elmenni, föld-
ni az esküt, a kötődést? Másutt talán boldogabb lehetne, hasznosabb, szebb, jobb vagy
tehetségesebb? Mindenütt van gyűlölködés – de van szeretet is, amely segít alkotni, te-
remteni, Messiássá lenni. S ezzel nem a beolvadást dicsérik, hanem a létezés egyik
formáját vesszük tudomásul. Azzal átölelte Jona vállát, és ezt mondta:

– Igen. Nekünk az a dolgunk, hogy itt maradjunk, hogy fenntartsuk Dávid király és
az Eljövétel eszméjét. Ez ad végtelen erőt a nemzedékeinknek, s kedvet nekünk a hol-
napokhoz.

Elérkezett az indulás órája. A reggeli imára összejöttek a családok férfi tagjai, és
mindenkinek volt még egy jó tanácsa.

Körülbelül huszonöt név gyűlt össze. Köztük olyan zsidóké is, akik ezért vagy azért
– többnyire biztonságuk érdekében – arabnak, arab-kereszténynek, esetleg drúznak,
töröknek vagy perzsának adták ki magukat.

Persze nem könnyű ezen a tájon másnak látszani. Az emberek itt évszázadok óta erős
családi kötelékekkel vannak összefűzve, és hibátlanul fel kell tudni mondani a beháza-
sodások adatait, a szomszédságok megannyi történetét, a rokonságok, a barátságok
útvesztőit. Az időpontokat olykor gyilkosságok határozzák meg, családi botrányok,
vérbosszúk. Elég öt-hat ellenőrző kérdés, hogy a beszélgetőtárs már mindent tudjon.
És akkor jönnek a tágabb körből merített nevek. Az iskolatársaké, a börtönöké, a me-
cset eseményei, a háborúk. És persze a Korán, a hagyomány, a babonák és hiedelmek.
Ráadásul hiába vagy muszlim, sőt arab anyanyelvű – hiszen minden egyéb egészen más-
képpen van a síitáknál, a szunnitáknál vagy a törököknél, no meg a szaúd-arábiaiak-
nál és az egyiptomiaknál, hogy a perzsákról és az afgánokról ne is beszéljünk. És jaj
annak, akit hazugságon érnek.

Vándoraink eleve eldöntötték, hogy megmaradnak vallási kereteik között, legfel-
jebb nem fognak kérkedni vele, hogy zsidók. A felületes érintkezés során talán elke-
rülhetik a bajt, hiszen tudják a nyelvet, ismerik a politikai, társadalmi viszonyokat, az
élet dolgait. Tudnak útbaigazítást kérni, öltöztékük, mozgásuk és testbeszédük megfe-
lel a normáknak.

Smuél ben Ábrahám-Cvi negyvenéves múlt. Az itteni szokásoktól kissé eltérően har-
mincévesen nősült – feleségével együtt négy gyerekről és egy öreg szülőről is gondos-
kodott. Zokszó nélkül viselte megpróbáltatásait, törekedett a belső békére, s kedvét lel-
te szakmájában – műbútorasztalos volt. Amennyit lehetett, tanult is: Tórát, talmudot,
imákat, szent magyarázatokat. Most azt remélte, hogy övéi még inkább megbecsülik
majd őt, ha helytáll. Jonáról sokat nem tudott, de látta: készséges, alkalmazkodó fia-
talember. Vagyis jól meglesznek, segítik és kiegészítik majd egymást.

Eliezer Cadok úgy vélekedett, hogy az előjárók helyesen döntöttek, amikor Smuél
választották ki az útra. Komoly, megállapodott embernek tartotta, akire lehet számí-
tani – sikerében biztos volt. Jona Dúadban pedig kedves, lelkes, derék ifjút látott.

– Jó páros – jelentette ki, amikor a kilátások felől faggatták.

Smuél az idősebb testvér gondoskodásával fordult Jona felé. A kellenél bőbeszédűbben magyarázta a feladatukat, s megkérdezte a fiú véleményét. Sőt nem szégyellte őt érzelmeibe is beavatni – és nemcsak pedagógiai szenvedélyből, hanem szórakozásból is. Élvezte a diskurzust ifjú falubelijével. Rá kellett jönnie, hogy kissé nyomasztja a családja, egyhangú élete, hiszen számára a mindennapok nem kínálnak semmi színes, derűs változatosságot. Persze a maguk közösségi élete is jócskán megváltozott a háború miatt. Az örökös feszültség mindenki lelkét, szellemét és idegeit megterhelte – s el is torzította.

A nagyvárosba a busz délben érkezett. Elemőzsiát otthonról hoztak; a kikötő parkjában ülve fogyasztották el. Tudták, sok bajuk lesz a kosztal a hosszú út során – a rituális étkezés szigora bizony nem könnyíti meg a vándorok helyzetét.

3

Aztán elővették a címlistájukat. Ezt Rási – középkori franciaországi talmudtudós – írott betűivel jegyezték fel, ami a tubai jesiva falain kívül nem volt és nem lehetett senki számára érthető.

Azon tanakodtak, kihez mehetnének először. Személyesen senkit nem ismernek, így csak a véletlenben bízhatnak – de hinniük kell önmagukban. Mindketten hagyományhű családból származnak, imáikkal naponta átéli a hit gyönyörűségét, és a bizalom szívük szerves részévé, a remény életük meghatározó közegévé lett.

Jona megkérdezte valakitől, merre kell menniük az általuk kiválasztott címre. Elinultak, legföljebb pihentek még egy kicsit a kikötőt övező – valaha bizonyára szép – ligetben, amely ma siralmas képet mutatott. Még a pálmafák is sérülten, sebzetten álltak. Szeméthalmok mindenütt, kidobott ócskaságok, vedlett bútorok, mocskok. Amikor pedig át akartak végre kelni a teret keresztező főúton, meg kellett torpanniuk. Olyan kíméletlenül erősnek és gyorsnak látták a déli forgalmat, hogy féltek belebocsátkozni a közlekedésbe. Smuél azon medítált, vajon az évek óta pusztító háború ellenére miként maradhatott itt ennyi jármű, a javításukhoz ennyi alkatrész, és főleg miként kerül ide ez a sok benzin és olaj? Egy ország, amely csupa rejtély...

Ekkor dördültek el az első lövések. Voltaképpen ők nem is hallottak semmit, a motorzaj, a forgalom dübörgése minden más hangot elnyelt. Sokáig persze nem maradhatott észrevétlen a lövöldözés, a háború túl régóta tart, és túlon túl beivódott az idegekbe ahhoz, hogy az ember föl ne kapja reflexszerűen a fejét. De még mindig nem tudták, honnan és kik lőnek – és kire? Ezzel sokan voltak így ott, mellettük, a járdán. Sőt nemcsak az emberek torpantak meg, hanem az autók is fékeztek, összekocantak. Őrült dudálások, ordítózasok kezdődtek – a káosz első jelei.

Ekkor látták meg, hogy szakasznyi egyenruhás, sisakos fegyveres igyekszik csatlakozni azokhoz a kommandósokhoz, akik már ott vannak a téren, és kézfegyverekkel veszettül lőnek egy négyemeletes irodaházat. Ez a célépület a parkkal szemben állt. Semmi különös nem látszott rajta, most is csak annyi, hogy néhány ablakát már belőték. A támadó katonák kilétéről egyelőre semmi jel, zászló, felirat nem jelzi kilétüket, hovatartozásukat.

Benyomultak a kapun. Kis tülekedés volt megfigyelhető a bejáratnál, de Smuél hiába várta, hogy tűzharc bontakozzék ki, erre nem került sor. Újabb teherautók érkez-

tek, talán kéttucatnyi friss harcossal. A főúton nem szűnt meg a dudálás; a kocsik összetorlódtak, miközben mindkét oldalról ideges, veszélyes roham indult az áthaladásért.

A háztetőkön ekkor szólaltak meg a szírenák. Éles, vijjogó hangjuk betöltötte a tereket. A járókelők, a báméskodók futni kezdtek, két-három folyamban kerestek menekülőutat maguknak. A megtámadott házból robbanások hallatszottak, néhány ablakból lángnyelvek csaptak ki az utca felőli oldalra.

Smuél és Jona döbbsen állt. A televízióból jól ismerték a háború képeit, s bár a kis Tubát, legalábbis eddig, elkerülte a totális pusztítás, pontosan tudták, miről van szó, hogyan zajlik az öldöklő háború – lövöldözés, vér, halál, hisztéria és folyamatos pánik. Amikor aztán megjelentek a Vörös Félhold mentőautói, Smuél rákiáltott Jonára:

– Gyerünk!

Nem akart vért, sebesülteket, halottakat látni. Felvették az egyik rohanó csoport ritmusát, és igyekeztek a város központja felé. Rémuló emberek kérdezték egymástól, vajon mi történt, de választ senki nem tudott adni. Aztán egy nyugalmasabb terepen a Fahdi utca felől érdeklődtek, de akikkel összeakadtak, nem tudtak segíteni. Távollab valaki eligazította őket. Itt lakott listájuk első embere.

Juszuf Muszaf Kfar Tubában született, apja egy régi családi veszekedés miatt költözött el. Fiának itt lett drága, elegáns ruhaüzlete. Készletét – ezt már a portálon, a kirakat üvegén tudtul adta – Teheránból hozatja.

Muszaf kérésére a két tubai elmesélte, mi történt otthon, a falujukban. Hogy a pár napja berepült izraeli gépek éppen az ő templomukat s benne a szent tárgyaikat lőtték szét. Amiért most koldulóútra kellett jönniük: új Tórárt muszaj hazavinniük az ünnepekre. Hogy közösségük ne tudjon áldást mondani, azt ők, Dávid törzsének egyenes, vérségi leszármazottai, egyszerűen nem engedhetik meg maguknak.

A drámai elbeszélés hatásos volt, ám mégsem annyira, hogy Juszuf Muszaf mélyen nyúljon a zsebébe. Panaszkodott az örökös harcok miatt elűzött vevőkre, az adókra, perzsa partnerének pénzhűségére, az itteni gengszterek egyre kíméletlenebb zsarolására. Végül annyit adott csak, amennyibe egy nyakkendő kerül – ezt olvashatták le a kirakat árcédulájáról.

Jona legszívesebben át se vette volna a könyöradományt. De mert már korábban elhatározták, hogy nem önérzeteskednek, hiszen aki kérni jön, sem magát, sem a segítőjét ne hozza kínos helyzetbe, vagyis mindenki annyit ad, amennyit gondol, és azért köszönet jár.

Juszuf Muszaf gyerekei most jöttek haza a város által fenntartott iskolából. Apjuk vesztére ők is pénzt kértek, valami új játékot akartak venni. Persze nem kaptak – már csak a jó példa végett sem.

– Ha holnap belépünk a Haddzs ezredébe, tőlük nemcsak zsebpénzt kapunk, hanem fegyvert is. Pisztolyt, puskát, automatát!

– Mit csináltok? – döbbsen meg Juszuf Muszaf.

– A Haddzs ma is toborzott az iskolában ifjú harcosokat.

– Miket beszéltek? És az iskola beengedte őket a gyerekek közé?

– Sokan máris jelentkeztek – közölte az egyik Muszaf fiú. – A tanárok előre kiadják nekik a bizonyítványt.

– Hát ez örület! – fogta meg a fejét a rémuló apa. – Nem mentek ti sehova, nemhogy a Haddzs ezredébe. Tizenéves gyerekek?! Majd anyátok kipofozza belőletek ezt a buzgalmat.

– Értsetek meg valamit – mondta Muszaf a tubai vendégeknek –, nagyon nehéz itt zsidónak lenni. Még ha én ízig-vérig keleti, mizrahi zsidó vagyok is, de csak zsidó! Ugyan kifelé persze inkább mutatom magam iráninak. Sajnos ezt a perzsa társam is tudja, és megalázó módon éppen ezt a helyzetemet használja ki. Nekem meg erre az üzleti védelemre szükségem van. Valaha, még amikor idejöttem, mi zsidók majdnem többen voltunk itt, mint az arabok. Ömlött ide az áru, a szállodák, a mulatók zsúfolva voltak, a strandon nem lehetett mozdulni a szép lányoktól. Ez az új világ meg maga a borzalom. Gyerekkatonákkal!

– Miért nem mégy külföldre? – kérdezte Smuél. – Bizonyára megtehetnéd.

– Mi itt születünk. És ha titkolom is a vallásomat – sem én nem viselem az Istent tanúsító rojtokat, sem a gyerekek –, azért vallom, amit vallok. Mert különben mi lesz a fogadalmunkkal? – kérdezett vissza Muszaf. – Értitek, ugye? Hátha épp az én *magom* fogja adni majd a Messiást? Erre nem gondoltok?

De bonyolult a zsidó lélek! – Jona most kezdte csak megérteni.

Megkérdezték még, hogy a divatáru-kereskedő segít-e nekik szállást keríteni, s erre Juszuftól kaptak néhány ötletet – a legfontosabb mégis az volt, hogy ha nem találnak nyugóhelyet, visszajöhetnek, a boltban a textilárubálákon elalhatnak. Ő különben is egészen sokáig tart nyitva. Lényegében csak pénteken és szombaton zárja be a boltot.

A második tubai lakos, akit címlistájuk alapján felkerestek, idős özvegyasszony volt. Férje valamikor az Égei-tengeren hajózott. Csempészett mindent, amire kereslet mutatkozott, jól éltek ebből. De az asszony tartalékai mára elfogytak, a szüntelen háború az utolsó filléréjét is felemészti. Éjszakai szállást tudna adni nagyon olcsón, de az Imaszekrény pótlására egyetlen fillérje nincs. Különben is nem ő, hanem a férje lakott Tubában valaha.

– A fiam tűzoltó – mondta. – Éjjel-nappal szolgálatban van, de a városi tanács két hónapja nem tud fizetést adni, még túlórárt sem. És éppen most nincs egyetlen dinár sem, amikor végre jelentkezett a férjem egyik régi partnere. Csakhogy az általa kínált áruba be kellene fektetnem egymilliót. Hát honnan vegyek ennyi tőkét? Pedig tudom, a sokszorosát kereshetném az üzleten. Hitelt meg senkitől nem kapok. Ha ti adtok nekem, nyolc százalék kamatot fizetnék. Gondoljátok meg, európai percentet!

Azért mégiscsak kaptak tőle új címet. Oda igyekeztek, amikor egy rendőrségi járőr-be ütköztek – az állam szolgálatában álltak, ezt a tubaiak az egyenruhájukról látták. Ez persze semmit nem jelent, baj esetén a mindenkori parancsnok dönti el, hogy az ő csapata milyen politikai irányzatot követ. Ez nem volt mindig így, de mostanában már csak így van.

Bekísérték őket egy viszonylag rendezett épületbe.

– Pénzt, iratokat az asztalra! – hangzott a parancs. Még egy ujjal sem nyúltak hozzájuk, ám a hangvétel durvasága, a légkör semmi jót nem ígért.

Az ellenőrző motozás után kérdőívkitöltés következett, ennek során hangzott el, hogy kik is ők tulajdonképpen. Amikor elhangzott az a szó, hogy zsidó, minden megváltozott. Durva üvöltés, pofonok, rúgások következtek; a vér látványa ráadásul megvadította őket, egy ragacsos hajú kamasz különösen kedvét lelte az izraeli kémek bántalmazásában. Jona orra betört, ajka fölrepedt, Smuél szeme alatt elkékült és megduzzadt a bőr.

Viszonylag összefüggően elmondták, miért utaztak Tubából ide, mit akarnak ebben a városban, ahol kéregető küldetésüknek még csak az elején tartanak. Igen, ezzel in-

dokolták, hogy miért van náluk ilyen kevés pénz. Egy kutyaól nagyságú helyiségbe tuskolták őket, amíg úgymond utánuk érdeklődnek.

Kis idő múltával közölték, hogy átviszik mindkettejüket a város börtönébe. Amíg az őrszoba előtt, az utcán a rabszállító teherautóra várakoztak, vijjogó hangú szirénájával légiriadó okozott ijedséget. A gyorsan átvonuló izraeli helikopterek néhány kilótt rakétája pánikot keltett, a rendőrök is visszaugráltak bázisuk védelmébe, ők pedig azonnal kihasználták a lehetőséget, és eliszkoltak. Ott maradt az összes iratuk, pénzük, az órájuk és egy-két kisebb tárgyuk – de mit számított ez, hiszen éltek!

A helyi szokások szerint fegyvernagyvadás idején – de olykor még háborúban is – éj-jel ugyanúgy nyitva tartottak a kereskedők, a szolgáltatók, az irodák és a pénzváltók, mint nappal. Emlékeztek az özvegyasszonytól kapott címre, siettek hát oda. Szerencsájuk volt, Bin Buni ugyanis nagy forgalmú belvárosi fodrászsüzlet borbélyja volt, aki valamelyest a sebeiket is ellátta. Irataikról nem szóltak – attól félték, ezzel gyengítik küldetésük sikerét.

– Pénz, pénz?! – zohorászott a mester suttogva. Hatan dolgoztak az üzletben, attól félt, mások is meghallják, mit mond. – Tőlem mindenki csak pénzt kér. De leginkább követel. A gőgös izraeliek is jobban tennék, ha csöndben otthon maradnának, és nem titeket, szegény szerencsétleneket bombáznának. Az én kontómra!

Aztán magába szállhatott, mert ezt mondta:

– Na jó! A mai napi bevételtem odaadom Tubának. Rég voltam otthon. Mindig tervezem, de aztán nem mozdulok. Pedig nincs messze, csak öreg vagyok az utazáshoz.

Ekkor lépett be két fiatalember. Az egyik durván rákiáltott a fodrászfőnökre:

– Latif azt üzeni, mi vigyük el a részét! – És hogy nagyobb nyomatékot adjon a szavának, elővett egy 38-ast. – Most, rögtön, még ma este.

Smuél észre sem vette, hogy az egyik vendég, aki a sorára várt, fölállt, és a várakozók riadalmával mit sem törődve tüzelni kezdett. Latif megbízottja felüvöltött, és kezet oldott. A másik követte.

Smuél látta, hogy a szalon közönsége nem ijedt meg túlságosan. Amiből arra következett, hogy az ilyen jelenetek errefelé mindennaposak. A vendégek gratuláltak a hősnek, még ha lövése nem talált is. Csak ezt követően értesítették a rendőrséget, noha tudták, ma már úgysem jönnek ki.

– Havi több száz dirhamot fizetek a védelemért, de most láttátok, milyen remekül működik – magyarázta a képtelen helyzetet a borbély. – Szóval én nem jótékony célra költök, hanem életbiztosításra.

A pénzt itt sokféle néven hívták.

A vendégek nevettek. Valaki Umm Kulszúm egyiptomi énekesnő műsorára kapcsolta át a rádiót, amely éppen az egyik szomszédos ország vezérének a szokásos heti nagy beszédét közvetítette.

A következő cím egy éjszakai lokál volt – Dodi papa királysága, a „Kancsal orosz-lán”. De már évek óta csak nappal működött. A jelekből arra következtek, hogy valaha csillogó szórakozóhely lehetett – zenével, tánccal, alkohollal, lányokkal. Az iszlám kurzus azonban az üzletet bezáratta, átalakította, negyedére kicsinyítette. A pultnál ma már csak limonádé és kávé rendelhető.

A lányok azért – több-kevesebb módosítással – megmaradtak, közölte Dodi papa. A szomszédos házakban bérelnek szobát maguknak, persze méregdrágán, de a bárban is nyújtanak némi kéjelgési szolgáltatást – például keleti táncot mutatnak be, és egyetlen vendégre komponálják. Alkohollal viszont nem kísérleteznek, az túl veszélyes. Így

hát a whiskyt egyszerű droggal pótolják: hasissal, gyógyszerekkel. Ezt nem tiltja a törvény. Micsoda képmutatás!

Tuba nevének pusztá említése is jókedvre hangolta Dodi papát. Smuélnek pontosan, utcák és házak szerint fel kellett sorolnia, kik élnek, kik költöztek el.

– Fiúk – magyarázta a saját életét vendégeinek –, amióta elkergették innen a zsidókat, nincs itt se pénz, se vidámság. Én kussolok, az életemet félttem, és semmi olyat nem csinállok, amiért elkaphatnak. Még a nyilatkozatot is aláírtam, hogy elítélem a bűnös cionizmust. Fúj, cionizmus! Még csak az kell, hogy kitelepítsenek, elüldözzenek emiatt!

Tóramásolóról, régi, eladó szent iratokról nem tudott. Nem is tanácsolta, hogy ilyesmiről kérdezősködjének. Viszonylag sok pénzt nyomott Smuél markába, de Jonához is volt egy jó szava.

– Figyelj tubai, látom, beleváló fiú vagy. Volna egy remek állásom neked. Szépen kereshetnél. A lányok, akik megszokták errefelé ezt a munkát, állandóan masszöréért rimázkodnak nálam. A régi testdoktor nemrég lelőtték, valami nézeteltérése volt valakivel. De a hercegnők panaszkodnak, hogy begörccsöl a lábuk, merevek az izmaik, göbök jelentkeznek a derekukon, zsigbad a seggük. Ha elvállalod, hogy rendszeresen gyúrod őket, remek pénzt fizetnek. Árukapcsolás persze nincs, én ellenőrzöm a rendet. Az élet viszont garantáltan vidám ömellettük – legföljebb néha zűrös kicsit. Két év itt felér egy egyetemi diplomával.

– És a hatóságok? – kérdezte Jona.

– Nézd, kölyök, itt négyezer éve veszélyes, zavaros az élet. Az emberek mégis megvannak, s talán még jól is vannak. Erre gondolj, sohase a hatóságokra.

Dodi papa Jonával végül is nem kötött üzletet, de azt azért elmagyarázta vendégeinek, hogy merre találják meg André Rias otthonát.

4

A gabonakereskedő bonyolult helyen lakott. Amíg hozzá igyekeztek, Smuél a nevét ízelgette.

– Nem különös, hogy ezt az embert André Riasnak hívják?

– Nem – felelte Jona.

– Ugyan már! A nevekre mindig vigyázz! Nagyon figyelj, kit hogyan hívnak. Mert abból sok mindenre következtethetsz. André Rias például nyilván a francia kurzus idején született. És az apja akkor ahhoz a világhoz akart tartozni. Ugyanígy megvannak a törökkor névemlékei. Most már az arab orientáció vonzó – ezen belül persze jelentős különbség van a síita és a szunnita névválasztás között. Ebből csak az a fontos, hogy mi igen alkalmazkodók vagyunk. Askenáz nevek például nincsenek Tubában. Vagyis a nevünkben hordozzuk a történelmünket.

Amikor a két tubai fölment a verandán, és bezörgetett a házba, az ablakon egy valaha szép, de mára ellomposodott, keleti vonású zsidó asszony nézett ki. Mögötte az épület nagy volt és elhanyagolt. A lakás messziről még jelzett némi módot, de a közeli pillantás már mást mutatott. A hiányos bútorok, az eladott szőnyegek, a falakról leemelt műtárgyak már nehéz sorsról beszéltek – a régi jó életet itt lassan ennévalóra váltották.

Az asszony hangsúlyosan úgy nyitott ajtót, hogy az érkező lássa a férjét, aki toloszékben ült, és a meleg ellenére plédekbe volt burkolva.

– A férjemet agyvérzés érte – közölte drámai hangon. – Mint látják, küzdök az életért. Mit óhajtának?

Smuél elmondta a legfontosabb tudnivalókat. Főképp Tubát hangsúlyozta, látogatásuk alapját.

– Jöjjenek később – javasolta madame Rias. – Vagy várják meg az unokahúgomat. Nálunk Dina intéz mindent – hála az égnek, ő a mi angyalunk. Mellettünk áll, gondoskodik rólunk, főz ránk, ellátja a férjemet. Itt ő örököl mindent. André nagyon jó ember, megérdemli a törődést.

A látogatók csöndben váraoztak. Már mint hogy ők voltak csöndben, mert a madame szája be nem állt. Kihasználta a nem gyakori alkalmat, hogy érdeklődők vannak mellette, hát mesélt. Rias gyógyszereiről, a régi dolgokról, hajdani olaszországi utazásukról, egy éppen tegnap eladott faragott bútorról (Smuélt ez még érdekelte volna is, hiszen ez a szakmája), aztán persze Dináról, aki nélkül ők már nem volnának.

Dina megérkezett, és valóban tüneményes ifjú hölgynek tűnt föl. Mint aki élvezi, hogy éppen mostanában múlt el a kamaszkora, és immáron önálló akarattal bíró felnőttként vesz részt a világ ügyeinek intézésében. Forrt körülötte a levegő, vidám lény betöltötte a teret, amely éppen tőle már nem is volt ódon, poros illatú, hanem nyugtalan, reményteljes és energikus.

– Szóval Tuba? – kérdezte a vendégeket. Hangja üde volt, évődő. – Ami drága André bácsink dicső és sokat emlegetett szülőfaluja?! No és igaz-e, hogy ott csak elvarázsolt fiúbabák születnek, akik ha pénzcörgést hallanak, még a pincéből, a padlásról is előbújnak, az éjszakából is előjönnek, hogy száz piaszterből ezret csináljanak? Mert ő mindig ezt mesélte nekem kiskoromban, és lelkemre kötötte, hogy csak tubai férjet válasszak magamnak, mert vele nemcsak gazdag leszek, hanem boldog is.

Smuél átvette Dina évődő jókedvét (ami Jonát igencsak meglepte, már mint hogy erre is képes), és úgy mutatta be ifjú társát, mint aki, lám, akár rögtön beteljesíti a jóslatot. Sőt feldíszíti azt, mert nemcsak remek fickó, okos és törekvő, hanem Dávid király messiási örökségének egyenes vérvonalú hordozója.

Smuél tudta, hogy ezzel talán kincses kalászu gabonamagvakat vet el a fiatalok szívében. De azt is tudta, hogy így kell ezt csinálni. Az ilyen különleges, csodás vándorútnak ne csak az új Tóra legyen a koronája, hanem a ráadás is, az ék gyémántja, a menyasszony! Kivált, ha az olyan csillogó, mint Dina.

Miután a tubai vándorok ragaszkodtak a maguk kóser kosztjához, elfogyasztották vacsorára szánt szegényes falatjaikat. Persze közben meghallgatták madame Rias emlékeit egy európai körutazásról, amikor is Svájcban, Bécsben, Budapesten csak Mozart muzsikáját hallgatták.

– Tudják, hány ruhát, kalapot, bolerót, blúzt és prémet vittem magammal? Nyolc bőröndre való! Nálunk akkor valóságos párizsi kínálat volt. Pedig már háborús idők jártak... De nekünk jól ment, talán éppen a készülő háború miatt ment olyan jól...

– Miért nem maradtak Svájcban? – kérdezte Jona. – Hallottam, innen akkor az volt a menekülési úti cél.

– Hová gondol, fiatalember?! – intette le Riasné. – Nekünk akkor itt sikerünk volt! André nem kártyázott, de tudta, nyerő lapnál soha nem illik felállni. És a tubai jóslat?! Hogy Dávid parancsa miatt sose hagy el a szülőföldedet?!

– Igaza van a nagynénémnek – mondta Dina. – Mi bízunk Istenben. És 1967-ig igazán nem is volt semmi baj. Gondolják meg, 1967-ig! Délen az erőszakos fellépés afféle askenáz következmény. Mi, akik itt élünk és élünk, egészen más úton mentünk vol-

na. Cordóva, Toledó, a szefárd Granada fényes példa erre. Mára máshová is értünk volna, és ma is máshová érnénk, ha erre a történelemben egyáltalán kapnánk esélyt. Az erősek azonban nem a keleti, az iszlám világban felnőtt zsidóságra hallgatnak. Vélünk Amerikának, Európának nincs közös nyelve.

Dina ezekről a kérdésekről másokkal már sokszor vitatkozott. De látta, hogy Jonát ez vagy nem is érdekli, vagy éppen most más érdekli. Csakhogy folytatni akarta, ezért hívta ki a fiút a verandára.

Jona azonban elkanyarodott.

– Tudod, Dina – kezdte mondani –, ha sikerül megszereznünk a Tórárt, én otthon, az új tekercs alatt új életet akarok kezdeni. Arra gondolok, hogy megházasodnék. Sőt vágyom arra is, hogy mihamarabb gyermekem szülessen – fiú, az ősi parancs szerint. Úgy értem, a Messiás miatt. Ugye nem nevelsz ki ezért? Hiszen nekem közöm van ehhez a Tórához!

– Nem, miért nevetnélek ki, ez az élet legszebb képlete – mondta Dina. Kicsit fölnyenes volt. – De ha házasodni akarsz, miért nem beszélsz a szerelemről?

– Hiszen én szeretlek! – bizonygatta Jona. – Öt éve, de lehet, hogy már tíz éve szeretlek. Nem tudtad? Ugye megvágtd tavaly az ujjadat.

– Lehet, nem emlékszem.

– Hát azt a sebet én gyógyítottam meg a szerelmemmel. Távolról. Ehhez mit szólsz? És ezt te elfelejtetted?

– Tudom – mondta Dina egyszerűen. – Persze hogy tudom. A sebek a szerelemtől szoktak begyógyulni. Ez mindig így volt.

Jona mást is akart mondani.

– Nekem nagyon fontos, hogy ebben az egész dologban én benne vagyok. Mert ez fölemel. Nem tudom, érted-e, büszkévé tesz.

– Fontosabb, hogy erőssé tegyen – felelte Dina. – Hogy meg tudd védeni azokat, akik hozzád tartoznak. A feleséged, a gyerekeid életét ettől az örült háborútól. Ami itt történik, az még sokáig fog tartani: a háború már lassan fontosabb, mint az élet.

– És a szerelem? – kérdezett vissza Jona. – A szerelemről miért nem te beszélsz? Mert a házassághoz szerelem kell – vagy nem jól mondom?

– Nem – felelte Dina –, a házassághoz odaadás kell. Felelősség. Hogy jól tudd ápolni a feleségedet, ha megsebesülne, vagy hogy be tudd kötözni a gyereked sebeit. És tudj élelmet lopni a katonai bázisról.

Jona elhűlt. Ilyet még nem tapasztalt – hogy két lélek lakjon egyetlen emberben. És ráadásul két milyen lélek?! Lenyűgözve nézte a lányt.

– Dina – mondta egyszerűen –, jöjj el velem haza, Tubába.

Valamiért mégsem merte megvárni a lány válaszát. Ment vissza Riasékhoz, Smuélhoz.

Dina később mindenkitől elbúcsúzott, korán haza akart érní, mert az utcák nyugtalanok voltak.

André bácsit persze lefektették, a felesége pedig a régi gabonarakar irodájában ágyazott meg az idősebb és a fiatalabb vándornak.

– Ne haragudjanak, de nem kívánok adni senkinek semmiféle adományt – mondta ágyazás közben. – Tudják, a férjem betegsége szörnyű álmatlanságot hozott rám. Hónapokig nem aludtam, örökös szorongás gyötört, a végén leestem a lábamról, mindenféle betegséget elkaptam, pedig szegény André egyre több erőt követelt tőlem. És

akkor jött egy sivatagi rabbi. Azt mondta, ha – miként őseink parancsolták – pénzt adok a betegeinek és a szegényeinek, az Örökkévaló megsegít, és elküldi rám a gyógyító álmot. Aztán egyre több pénzt küldtem neki, míg egy véletlen találkozás kinyitotta a szememet. Összeakadtam a rabbi egy másik áldozatával, aki elmondta, hogy az általam küldött dirhamokból a szegények egyetlen fillért sem kaptak. Ez az állítólagos szent életű férfi mindent felélt és magára költött. Ekkor a vallási döntnökökhöz fordultam, akik titokban összeültek. Titokban, a háború miatt.

– Aludtál az elmúlt hetekben? – kérdezték.

– Igen – feleltem.

– Hát akkor érd be ennyivel. Rád ebből a dologból a nyugodt alvás tartozott. A tőle ellopott pénzért majd a rabbi felel Isten előtt.

– Hát jó – mondtam én. De megfogadtam, nincs többé jótékonyosság. Ez rátok is vonatkozik.

A tubaiak csalódottan búcsúztak madame Riastól.

Később – talán a rossz világítás tette, talán a Jonában felhalmozódott sokféle feszültség, de tény – a fiatal tubai figyelmetlenül és ügyetlenül támaszkodott a raktár irodájában kiképzett alkív falához. A téglák előregedett, szétporladt kötőanyaga pedig Jona súlyától hirtelen elernyed, a tartóoszlop pedig összeroppant. Jona előbb hátraugrott, aztán mert látta, nincs nagyobb baj, rendezgetni kezdte a leomlott sített. És a törmelék kupacban, a porban, ráakadt egy zacskóra. Ócska bőrzacskó volt, összeaszott anyagát a hozzátapadt régi malter is keményítette, száját zsinór húzta össze.

– Gyere csak ide! – mondta Smuélnek remegő hangon. Smuél a gyatra fényben Jona mellé kuporodott.

Huszonkét vert érmét ügyeskedtek ki a régi borjúbendőből.

Jona hangosan felnyögött. Kabátujjával tisztogatta a pénzdarabokat – negyvenfrankos aranytallérok voltak, egyenként 26 milliméter átmérővel. A köznyelv ezeket Nápolesonnak nevezi, jóllehet címerük nem Bonaparté, hanem I. Lajos Fülöp királyt ábrázolja. Ezen a vidéken, a mediterrán világban ez a pénz (de még a Mária Terézia által veretett címlet is) sokáig lényegében hivatalos fizetőeszköznek számított (a fekete üzleti világban mindenképpen), s különös rangjától csak a hatnapos arab–izraeli háború fosztotta meg, mert aztán a pénzpiacról kiszorította a dollár.

A két tubai utazó percekig nem tudott megszólalni. Az Örökkévaló angyala lebegett felettük. Érezték, küldetésük első fejezete itt és most lezárult. Csak nézték egymást a falmaradványok között ülve a porban, és könnyeztek. Jona arra gondolt, amit nem sokkal előbb a Messiásról mondott Dinának. Hogy ő bizony kijelöltetett, meg lett nevezve erre az útra. És lám, most itt az igazi csoda, az igazolás.

– Aludjunk nyugodtan – mondta Smuél –, és korán reggel induljunk el a zsinagógába. A továbbiakra nézve a hitközségi vezetők biztosan segítenek.

Persze nem tudtak elaludni. Ahogy sejthető volt, fáradtan, elgyötörten kezdték a napot.

Madame Rias útbaigazította őket. A nagymecset közelében, mondta, megismerik a zsinagóga épületét. Ezt a szent házat a zsidók még akkor építették, amikor a tengerparton béke volt az itt élők között.

– Ibrahim Durand a hitközség polgári vezetője, a vallási ügyintéző pedig Mose Fajjud. Aztán ha találkoztak velük, jöjjenek vissza. Várom magukat. És ha visszajön Dina, talán kóser ebédet is főz majd. Vagy legalább félkóser...

Fajjud nem rabbi volt, inkább amolyan templomi főadminisztrátor. Madárcsontú, idős férfiú, hosszú, fehér, tekintélyes szakállal.

– Az öreg emberek nyugtalanok – kezdte –, ezért én már korán itt vagyok.

Smuélnek kétszer kellett elmesélnie tubai történetüket, mert időközben Ibrahim Durand is megérkezett. Durand élete teljében lévő üzletembernek látszott, ilyen piknikus alakú, sima arcú férfiakat jócskán termett a mediterráneum. Smuél látta: ő az, aki segít rajtuk.

– Itt a francia pénz? – kérdezte izgatottan Durand. Azonnal látni akarta.

Darabonként számolta át a huszonkét aranyat. Mindet megsimogatta.

– Erős kísérettel átküldelek benneteket a zöld vonalon – mondta. – Így hívják az árkot, amely az arab várostól elválasztja a külföldiek negyedét. Csak az úgynevezett bárati diplomaták, üzletemberek és társaságok kapnak ott helyet. Szigorúan őrizettel. Ne lepődjete meg semmin, amit láttok, tapasztaltok. Felkeresitek az Arab Liga országainak egyik konzulját, egy bizonyos al-Kuraisi urat. Rangja szerint tanácsos. Rögtön átszólok neki, hogy várjon benneteket, talán ma működik a telefon. Neki adjátok át az aranyakat, erről ő nyugtát ad. A papírral rögtön felkeresitek Nani Kaált, ő a negyed egy másik épületében található. Nani Kaál valamennyiünk bizalmi embere. Mindent tud, mindenki a lekenyerezettje, ismeri a dolgok színét és visszáját. Zsidó és arab, ha kell, török vagy görög, amerikai, és csak azért nem afrikai, mert fehér. Ő egyszerre libanoni és szíriai, perzsa vagy iraki, izraeli, netán egyiptomi, olykor még orosz is, vagy legalábbis kaukázusi. Tíz év múlva filmet fognak forgatni róla. Most nektek Tórát szerezz, és bárminemű zsinagógai kegytárgyat. Bízattok benne. Az átváltásból származó pénzt meg még vissza is adja.

Mikor Smuél rábólintott a tervre, Durand félrevonult, és telefonált. Kisvártatva előjött, dörzsölte a kezét.

– Minden rendben – mondta. – És papírokat is szerezz – ígérte –, hiszen ez az egyik fő hivatása. – Aztán Urit hívta.

Ez az Uri az itteni zsidó védelmi csoportot irányította. Izmos és vagány fiatalok fölött diszponált, akik japán és kínai harci önvédelmet tanultak, gyakoroltak a templomban.

– Amíg nem kell fegyvert fogni – magyarázta Durand –, verhetetlenek. Fegyvert az utcán használni viszont életveszélyes. Vagyis az itteni háborúban nehezen boldogulunk. De azért tudjuk a trükköket.

És a fiataloknak – az őrzés-védés új üzletág errefelé – kiadta a parancsot: Smuél és Jonát Uri vezetésével kísérjék át a zöld vonalon túlra.

– Ha pénz van – bölcsekedett Durand –, minden van. – És még mondott valamit, ami fontos tanácsnak bizonyult. – Itt ne keressétek semminek az igazi árát. Itt az élet és a halál szabja meg a kurzust. Ha nektek Újévre, Hosszúnapra Tóra kell, akkor annak ennyi az ára.

Így búcsúztak. És a kommandó csendben kivonult a zsinagógából.

Smuél és Jonát a fiúk közrefogták, szorosan és szakszerűen. Átmentek a téren – és minden másodpercben arra készültek, hogy ha lőnek, ők hasra vetik magukat. Szerencséjük volt. Csak a szögesdrót kerítés ellenőrző kapujánál akadt valamelyes zavar. Aztán megjelent a konzulátusról két férfi fehér dzsellabába öltözve, s ettől kezdve felgyorsultak az események.

A diplomáciai hivatalban szertartásos teázással kezdődött a program. Al-Kuraisi elegáns, finom európai férfi benyomását keltette. Átvette a tallérokot, nyugtát adott, és átkísértette a küldötteket egy másik épületbe, ahol Nani Kaál várta őket.

Kaál éppen ellentéte volt az előző úrnak. Hirtelen nem is értették, miért hangsúlyozta Durand, hogy bírja valamennyiük bizalmát. Talán mert erre a feldicsérésre szüksége is volt. Az volt a benyomásuk, Kaál rémületes gengszter. Kalóz és rablóvárparancsnok, éjszakai falafelsütő a piacon. Nem álcázta magát semmivel; legföljebb elegáns volt. Arca hírhedt börtönök, szörnyűséges karavánutak nyomait viselte, s talán csak azért nem csapták le lopásért a kézfejét, mert ez a büntetésmód – meg a vaskampó – már kiveszett a törvénykönyvekből. Előzékenyen fogadta a két tubait, átvette a szomszédból hozott aláírt és lepecsételt iratot, szívélyesen mosolygott. Ez a mosoly egy cápa vigyorát idézte.

Kaál mindennek ellenére gondosan feljegyezte a Smuél által elmondott igényeket, beleértve az új, használható iratok beszerzését. Majd ezt mondta:

– Van egy Romániából származó Tóránk és egy litvániai Megillánk. Garantáltan nagy tiszteletű szöférok másolták mindkettőt. A Hanukijjánk ezüst, elég szép munka, de iraki gyártmány. Ez ugye nem baj? A két európai szent irat igazolópecsétje a Bné bráki szakértőktől legalább harmincéves. Higgyék el, jól járnak, ha elfogadják. Most beszéltem az eladókkal telefonon; azt mondták: a mai viszonyok között ennél nem tudnak jobbat ajánlani.

Született zsidó ember sem mondhatta volna hibátlanabbul.

Ezzel az üzleti szimfónia nyitánya elhangzott.

– A papírokat, az igazolványokat meg majd küldöm – mondta. – Időben a kezükben lesz. Bár itt ötpercenként ellenőrzik az embert, miközben a fél ország hamis papírokkal jár.

Smuél és Jona felállt. Kaál még visszaültette őket. Automata fotókat készített róluk, nyomtatványokat töltött ki töredezett, használt papíron. Aztán belenyúlt a fiókjába. Egy gyönyörű automata pisztolyt tett a tubaiak elé.

– Az utca zűrzavaros – mondta. – És hogy ne legyenek kiszolgáltatva, vegyék ezt magukhoz.

A fegyverre mutatott.

– Vallási okokból nem fogadhatjuk el – közölte Smuél, és a pisztolyt visszatolta Kaál elé. Vigyázott a hangsúlyára; a világért sem akarta megbántani a férfit.

– Ne adja vissza – mondta Kaál. – Ez ma a világ legkiválóbb ilyen fegyvere. Mondhatnám, remekmű. Nálam ez a jó üzlet pecsétje.

Aztán még hozzátette:

– Úgy látom – és csúnya grimaszt vágott –, maga más törzsből való, mint odalent a rokonai.

– Pedig egy az istenünk – felelte Smuél csöndesen.

– Akkor legalább a kíséretünket fogadják el a zsidó irodáig – toldotta meg Kaál.

Nos, ez a megjelölés – zsidó iroda – kissé túlzásnak bizonyult. Romos házak, szétlőtt lakások, ideiglenesen összetákoltt kalyibák közé értek. Egy tizenéves kamasz jött eléjük.

– A tudós Cár fáti kérdezteti, kik maguk, és miért jöttek.

– Tubai vevők vagyunk – felelt Smuél. – Telefonáltak rólunk.

Átverekedték magukat a romokon, a szemétdombokon, a sitten, s igyekeztek az irodába. Csakhogy az lent volt a föld alatt, kétemeletnyi mélységben, egy valaha működött garázs kamrájában. Érdekesnek találták, hogy a villany égett, az áramszolgáltatás működött.

Megkötötték az üzletet. Cárfa körűl egy csomó iskolás fiú téblábolt, a tanítványai. Ők segítették előhozni a tekerceket, a Hanukijját. Néhány kamasz valahonnan koszos, sárga színű bőrkoffert kerített; ebbe tették el a már az ő tulajdonukba került szent tárgyakat.

– Nézzék meg az írást, a betűk minőségét – kérte őket a rabbi. – A pergamen csodás minőségét.

– Gyönyörű – mondta Smuél.

– Áldás volt a szófér munkáján – igazolta a meglátást a rabbi. – És kiváló iskola, ez is látszik.

Aztán megkérdezte, hogy innen hová mennek.

Smuél André Rias házát jelölte meg. A rabbi a gyerekekkel taxit hívatott. Útközben Smuél ezt mondta Jonának:

– Szeretném elmondani neked az álmodat. Amikor már meglesz minden, amiért útra keltünk, összehívom Tuba valamennyi zsidóját. És mindenki esküt mond, hogy ezentúl mi igazi, valóságos testvérei vagyunk egymásnak. A közös falu, az azonos múlt, a mi Tóránk immáron vérségi kapcsolat is közöttünk. Nos, mit szólsz hozzá? Ugye szép gondolat?

– Gyönyörű – mondta Jona. – És köszönöm, hogy az álmodban én is benne voltam. Ez nagyon jólesik nekem.

A tanítványok elkísérték őket.

– Nem árt itt az óvatosság – mondták. – Nálunk ugyanis még a bérautós utazás sem biztonságos. Előfordul, hogy a sofőr rabolja ki az utast.

6

Jona javaslatára a főúton megálltak egy bolt előtt, és kóser szempontból is rendben lévő élelmiszereket vásároltak abból a pénzből, ami a Tóra-üzletből megmaradt. Közben Smuél régi témáját hozta elő.

– Mi az arabokkal, a drúzokkal, a törökökkel, a keresztényekkel, a beduinokkal évszázadokon át együtt éltünk. Nem keveredtünk, nem házasodtunk. Külön imádkoztunk, és szigorúan megtartottuk a magunk ősi rendjét. Ettől függetlenül jól megvoltunk, segítettük és kisegítettük egymást. Olykor harcoltunk is, sőt még az sem volt ritka, hogy közösen és egymás mellett. De mindig megvolt bennünk a képesség és az akarat, hogy az igazi szakadékok előtt visszaforduljunk. Talán tényleg tudnánk együtt élni. Én hiszek ebben. Előhim és Allah a megmondható, valóban unokatestvérek vagyunk.

Miután bevásároltak, jól felpakolva bekopogtattak Riasék ajtaján.

– Meghoztuk a kosztot! – kiáltották jókedvűen.

Szegény André bácsi állapota változatlan volt, de a madame most is szívélyesen fogadta őket.

– Két házzal odébb lakik egy beteg zsidó asszony – mondta –, mi szoktunk gondoskodni róla. De két napja rá se nézhettem. Látja, mi van itt velünk, szegény Andréval. Segítsenek, vigyenek át neki egy kis tejet, kenyeret.

Jona maradt, Smuél pedig nagy igyekezetében elindult. Menet közben eszébe jutott, hogy vesz még valamit; egy kis cukrot, az öreg zsidó asszonyok édesszájúak. A sarkon látott egy arab asszonyt, tőle kérdezte meg, merre talál itt valami kisebb boltot, bodegát.

– Jöjjön, átkísérem Alihoz – mondta a nő. – Húsz lépés mindössze.

Együtt mentek tovább. A háborúról beszélgettek.

– Borzasztó ez az egész. A próféta igazán meghozhatná már a békét. Én hétszer imádkozom ezért minden nap. A gyerekeim miatt böjtölök is, amikor kell.

A kis boltot megtalálták, Smuél néhány tasak cukrot vett, egyet adott a kísérőjének. Amikor visszafelé tartottak, az utcában lóni kezdtek. Előbb lehasaltak, aztán görnyedten átsiettek a túloldalra. A nőt ekkor találták el. Nem véletlen lövés volt, pontos, szak-szerű, elég közlelől; rögtön meghalt.

Smuél megdermedt. Még csak megérinteni sem tudta ismeretlen arab kalauzát. Ha visszamegy hozzá, őt is lelövik. Így aztán a maga öregasszonyához igyekezett, a madame támogatótjához. Megtalálta – kis lyukban lakott, rettenetesen koszos ágyneműben, elhanyagoltan.

– Riasné küldte – mondta.

A szomszédasszony bizalmatlanul vizsgálgatta az ajándékot, köztük Smuélét, a cukrot. A férfi nem akarta megemlíteni az arab asszonyt, akit lelöttek, pedig csak rá gondolt.

– Mondja, fiatalember – hallotta a nő rekedt hangját a szennyes párnák közül –, egy kis nesz-kávét nem hozott?

Riaséknál a desszert előtt Jona tisztelte, hogy átadja a háziaknak azt a vastag borítéknyi pénzt, amely az arany átváltásából a templomi kincsek kifizetése után megmaradt.

– Asszonyom, ön nagyon jó volt hozzánk, tubai vándorokhoz – mondta Smuél. – És most, hogy dolgunkat elvégeztük, búcsúzunk. Miután férjével azonos a szülőhelyünk, közösségünk köszönetét szeretnénk tolmácsolni. És engedélyt kérünk, hogy a tóralepelre felhímezhesük mindkettejük nevét. Mert önök lesznek a mi új Tóránk névadói.

Smuél jó érzéssel mondta el ezeket a szavakat, bár mégis maradt a lelkében valami nyugtalanító mozzanat. Nem a Napóleon-aranyak eltulajdonítása miatt izgatta magát; az efféle kópéság az ösatyákat, sőt Mózeset sem zavarta. A Tóra kisugárzásában ugyanis nem hallgathatta el a titkot. Miszerint ez a küldetés nem végződhetett volna ilyen jól, ha a fal a raktár irodájában le nem dől. És persze ha ők nem veszik magukhoz Lajos Fülöp huszonkét aranyát. De elvették!

A madame igazán csak most értette meg, miről van szó. Először elsápadt, aztán levegő után kapkodott. Majdnem elájult. Képtelen volt megszólalni.

– Tehát maguk... Maguk megtalálták... És nem nekünk szóltak... Az a férjem eldugott vagyona... Az agyvérzés kitorölte belőle a rejtekhelyet... Tolvajokat, rablókat engedtem be a házamba... Kifosztottak, meglóptak... Nézzék ezt a nyomort! Évek óta így élünk, Dina adogatja el az átmentett bútorokat a háborúskodás kellős közepén... Legálább gyógyszereket vettem volna ennek a drága embernek...

Sírt, jajveszékelt. Hiába hozott vizet Jona az asszonymnak, alig tudta megnyugtatni.

– A sors hozta így – dadogta Smuél. – Isten előtt Tuba erősebbnek bizonyult nálunk. Erősebbnek az önök érdekénél és a mi erkölcsi érzékünkénél. De ha már így történt, nézzük a dolgok jó oldalát. Tekintsük a fejleményeket Dávid király áldásának. A Tóra takaróján mindenki látni fogja az önök nevét. Az idők végezetéig.

– Vagy amíg nem jön egy másik légitámadás – mondta a madame, és újra felsírt.

Smuél és Jona a borítékot mindenesetre ott hagyták az asztalon.

– Asszonyom – kérték –, legalább nézze meg a Tórárt, vessen egy pillantást a Megilára. A Hanukijja is gyönyörű...

– Nem érdekel. Maguk megraboltak minket... Maguk nem gentlemanek.

Uri mentette ki őket kétségbeesett helyzetükből. Értük jött: a zsinagógába vinné őket. A rabbi áldást akar mondani rájuk és a Tóra-akcióra, Tubára. A hit erejére – mert őszerinte ez a legfontosabb.

– Áldást kérünk a Rias családra és Dinára is – mondta Smuél, és azt ígérte, hogy az igazi búcsúra még visszajönnek.

Végül csak Smuél ment el – Jona még maradt, azzal, hogy ő akarja elmondani Dinának a történeteket, a regénybe illő fordulatokat, és megmutatni az elköltött pénz maradékát.

7

Smuélt ugyanúgy Uri hozta vissza. Közben beugrott Kaálhoz az iratokért. Uri kihasználta a városban uralkodó pillanatnyi csöndet, és végigszáguldott az utcákon. Felajánlotta, hogy miután elbúcsúztak, kiviszi őket az állomásra is. Nemcsak udvarias volt, hanem barátságos is.

A házban döbbenetes látványban volt részük. André Rias és a madame-ot az ebédlőben vérbe fagyva találták meg. Dinára az utcai szobában bukkantak rá. Ruhája szét tépve, megerőszakolták és felkoncolták. Smuél dermedten állt, aztán tébolyultan rohant át a raktárba, hálópályákra, ahol a tallérokat megtalálták. Jonát kereste.

A fiatalembert egy ajtófélfához kötözve találta meg, gyilkos golyók sebei borították – holtában is nyitott szemmel, merev tekintettel kísérteties látványt nyújtott. Véres mellkasa fölszaglatva – egészen közéről végezhetek vele.

Smuél nehezen tudott megmozdulni. Aztán a sárga bőröndöt kezdte keresni, a koffert, amelybe a Tórát, a Megillát és a gyertyatartót helyezték. Kapkodva kutatott, míg végül megtalálta. Isten csodával gondoskodott tulajdonáról. A táská ott állt egy ajtó mögött, annak kitért szárnya eltakarta a martalócok elől. Mintha csak kiáltana – ugyan, kapjál már föl, és gyéj!

Remegő kézzel nyitotta ki a két zárat. Minden megvolt, nem is lehetett másképp. Dávid király szelleme újra ott lebegett felette.

– Szegény Jona – nyögte. – Talán nem szenvedett sokat.

Uri némán megszorította a kezét. Aztán magukban elmondták a hagyományos héber búcsúszavakat.

– Menjünk – mondta Uri, és kivezette Smuélt a házból.

Az autó eszeveszett gyorsasággal száguldott át a városon. Az utcák veszteglő tankokkal, teherautókkal voltak tele. Még nem mozdultak, akárcsak a katonák, akik egyelőre pihenőállásban várták a parancsot. De sejtethető volt, hamarosan elhangzik a vezényszó.

Az emberek szabad mozgását persze akadályok, igazoltatási pontok nehezítették. Az úton egy ízben durván leszállították őket az autóról, a járdán várakoztatták mindkettejüket a többi elfogottal együtt. Smuél arcán kiütött a félelem hideg verítéke. Szíve összeszorult, majd hevesen vert, levegővételkor pedig öklendezett. Ilyen cudar állapotban még sohasem volt.

Továbbmehettek, de a vasútállomáson kezdődött minden előlről. Az épületből mint-ha laktanyát csinált volna a hadsereg. Hogy melyik is, ez Smuélt már nem érdekelte. A bőröndöt párszor megtapogatták, megrugdosták ugyan, de hála az égnek, a tartalma nem érdekelte őket.

Smuél szerencsésen elérte az észak felé induló szerelvényt. Uritól csak ekkor köszönt el. A biztonsági vezető még az autóban megkérdezte:

– Mondd, miért nem akarsz inkább átmenni? A Tórával, a családdal? – Nem tette hozzá, hová, gondolta, ez egyértelmű.

Smuél hallgatott egy kicsit. Ez a fiatalember félig-meddig gyerek még, de a zsidó srácok gyakran koravének, néha meglepően tapasztaltak, és roppant praktikusak – gondolta, és azt latolgatta, mennyire vegye komolyan a kérdést.

– A szívemmel ide vagyok szögezve – mondta a tubaiak sztereotip választát.

– Pedig ott szükség van az olyan emberekre, mint te vagy. Bevallom, én kötelességből maradok. Felesküdtem, hogy védem az itteni zsidókat. Ez veszélyesebb, mintha átmennék.

– Miért kérdezed? – érdeklődött Smuél.

– Én is itt születtem, jól ismerem az arabokat. Ők ma még csak ötször vannak többen, holnap viszont már nyolcszor annyian lesznek. És az lesz a kritikus határ. Nem tudom, miért, de úgy érzem – egy a nyolchoz, ez a nagy robbanás arányértéke. Húsz-huszonöt év múlva már minden késő lesz.

– Gondolod, ilyen mechanikusan működik a világ?

– Hát hogyan másképp? Hacsak addig nem találunk magunknak egy másik zugot, ahol élhetünk. Nyugodt helyet a nagyvilágban.

– Van ilyen?

– Valaha Madagaszkárt emlegették. Napóleon Szardínia szigetét akarta odaadni. Sztálin Birobidzsánt az Altájban. De Mózes földje menthetetlenül arab lesz, láthatod.

– Ne temesd Izraelt – mondta Smuél. – A zsidó állam eddig egészen jól föntartotta magát, erősen, sikeresen. Húsz év alatt pedig átalakul a világ, a technika is, a társadalom is fejlődik.

– Remélem, az arab atomra is gondolsz – mondta Uri.

– Az atommal azok is elpusztulnak, akik ledobják.

– Tehát ne keressünk másik otthont magunknak, és maradjon minden úgy, ahogy eddig? Várjuk csupán, hogy zsidó testvéreink fejlesszék a technikát, az arabok pedig sokasodjanak, és forralják a szívükben a haragot a zsidók ellen.

– Nézd, ha a zsidó Jeruzsálem elpusztul, már a világnak is vége. Ezt Amerikában éppúgy tudják, mint Európában, vagy itt, a muszlimok körében. Mi Tubában sok katasztrófát megéltünk már, és biztos, hogy nem ért még ez véget. Én így látom, de közben teszem a dolgomat, azt, ami a nagyból énrám jut. Például azon vagyok, hogy a zsidók beilleszkedjenek a közel-keleti népek családjába – épp azért, hogy megmaradjanak.

Uri búcsúzott. – A zsidók kiválasztottak – mondta –, és lehet, hogy ti, tubaiak a zsidókon belül is kiválasztottak vagytok.

– Igen, mi hiszünk ebben – nyújtotta Smuél a kezét.

– Tudod, sok út van, de reméljük, hogy mindegyik Istenhez vezet.

Megölelték egymást.

8

Smuél a szerelvény egyik kupéjában talált ülőhelyet. Összehúzta magát, testes csomagját a lába közé tette.

A szerelvény épp elhagyta a város térségét, már a nyílt mezőn haladt, amikor hirtelen fékezett. A sínnel párhuzamosan futó országúton, kissé távolabb katonai járműveket látott. A megállásnak nem volt látható oka. De ami történt, arra Smuél nem készült, aligha készülhetett volna. A vagonokba katonák törtek be. Kemény és sietős lép-

tekkel járták végig a folyosókat, a kupékat, az ülőhelyek közti szűk sorokat. Mindenkinnek belenéztek az arcába, állítólag amerikai kémeket kerestek. Akciójukat még csak nem is kísérték durva ordítózással, a gyanúsakat egyszerűen lelőtték. Tompa dörrenés – és kész. Smuél közvetlen közelében nem végeztek ki senkit, de nem messze tőle szíven lőttek egy testes, bajuszos, sötét bőrű, izzadt férfit. Igazolványt nem kértek tőle, beszélni nem beszéltek vele, csak lőttek. Smuél később úgy számolta, hogy a szerelvényen tizenkét-tizenöt utast gyilkoltak meg.

A halálosztók aztán hirtelen leugráltak. A vonat pár rövid perc után nagyot lódult, és továbbindult. A döbbszent utasokból később önkéntes csoportok alakultak, és a halottakat kivonszolták az előtérbe. A halálnak a muszlim hit és hagyomány szerint kötelező rítusa hangos imával, az asszonyok jajongásával jár – ez most a vonaton is megkezdődött. Előkerültek a kis imaszőnyegek, s felhangzott a Korán-szúrák első mondata, annak jellegzetes hanghordozása.

Zsidó ember számára mindig kényes ez a pillanat. Semmilyen körülmények között nem mutathat azonosságot Allah elfogadásával – ez bálványimádás volna –, ugyanakkor ebben a helyzetben rögtön lelepleződhet. Smuél igyekezett semmivé, láthatatlanná válni. Miután mindig muszlimok között élt, tudta, hogy az arabok általában szelídek, megértők, de a kívülállókkal, például a zsidókkal és a keresztényekkel többnyire kíméletlenek. És ha a helyzet úgy hozza, kegyetlenek. A gyász ráadásul hiszterizálja az embereket, s ez a mostani helyzet, a megrendülés, az érthetetlen gyilkosságok, a fel fokozott háborús helyzet kiszámíthatatlan indulatokat gerjeszthet. Az utasok összezarodottan imádkoztak, hiszen itt arabok öltek arabokat. Senki nem tudta, mi történik a következő öt percben.

– Ez az ördög vonata – jegyezte meg egy öreg palesztin. Közvetlenül Smuél mögött ült. Nyilván érzekelte, hogy szomszédja nem vesz részt a szertartásban, de nem tette szóvá. Smuél szólította meg:

– Az előbb összeszámoltam. Nem egészen két nap alatt tizennyolc halált láttam. Közvetlen közletről. Borzasztó, nem gondolod?

– Miért él az ember? – kérdezett vissza az öreg. – Ezért biztos nem. Allah sem tudja, mert akkor ezt a földi kínt nem engedné.

– Tudod, mi a Tóra? – kérdezte váratlanul Smuél a palesztintól. A férfi elég öreg és tapasztalt volt ahhoz, hogy Smuél joggal gyaníthassa, jó választ fog kapni.

– Tudom – mondta a szomszéd. – Bét Risonban laktam, amíg el nem úztek onnan. A Tóra hívei.

Ennyi elég volt ahhoz, hogy tisztázzák a frontvonalakat.

– Palesztin barátom – mondta Smuél, és hangsúlyosan így fejezte ki magát –, hadd mondjak el neked valamit. A gyülekezetemnek a városban vettem egy új Tórárt. Régi Tóra, de nálunk, otthon újnak fog számítani, mert a mi tubai templomunkat tíz nappal ezelőtt lebombázták – és éppen az izraeli repülőgépek –, s odaveszett a mi régi Tórárnak. Látod, a háború nem válogat. És most azért viszem haza ezt az új tekercset, hogy az őszi zsidó ünnepeken rendben elmondhassuk az áldást. Érted?

– Igen – felelte a palesztin.

– Sok megpróbáltatást éltem át, és sok halottat láttam ezen az úton – mondta újra Smuél. – Ha nem érek haza, szenvedéseim hiábavalóvá lesznek, és az a temérdek kiadás pocskba megy. A testvéreim pedig csalódnak bennem. Kérlek, ha ezen az ördögi vonaton nem jutnék el a tubai zsinagógába, de te megteheded, akkor halott kezemből vedd ki a Tórárt, és vidd haza az enyéimnek. Arra gondolj, ez az Isten könyve. És

mondd el nekik a kívánságomat. Őrizzék Dávid király eszméjét, és vigyázzanak a családomra. Négy gyerekem van.

A palesztin hallgatott kicsit, átszűrhetette lelkén a látottakat és hallottakat. Persze, hiszen néhány perce arabok lőttek le arabokat. Majd a kezét nyújtotta:

– Él sokáig, testvér! – Így mondta. Pontosan így.

Pár perc múlva újra megállt a vonat, és megint ugyanúgy fegyveresek ugrottak fel, éppúgy terepszínű uniformisban, de nem lehetett kideríteni hovatartozásukat.

A durva kiáltásokból csak annyi volt érthető, hogy a húsz és ötven év közötti férfiak azonnal szálljanak le.

– Hát eljött az idő – mondta Smuél a palesztin öregnek. És a kezébe adta a sárga bőrröndöt.

– Ne feledd: Tuba. És a jó tetteredért legyen áldás rajtad.

Leszállt. Nem számított semmi jóra. Újabb válogatás kezdődött, ezt követően eltereltek. Kisvártatva teherautók érkeztek, platójukon lapátokat és ásókat hoztak. A katonák félkörívű mély gödröt ásattak velük, széles földperemmel, igen gyors tempóban és örökösen üvöltő parancsszóra. A hajcsárok – többnyire gyerekek – fonott szíjajkából készített korbácsokkal ütötték a hátukat; Smuélon is többször végigvágta. Rövidesen megjelent két tank, és ezek aztán bekormányozták magukat a földperem mögé, a kiásott mélyedésbe. A munka összességében hevenyészett volt, Smuél az elgondolást sem tartotta sokra. A harcokocsiknak alighanem a síneket kellett védeniük, némi fedezéssel s adott esetben a támadás lehetőségét kínálva.

Már alig álltak a lábukon, amikor parancsot kaptak: további tank érkezik, tehát a munkát folytatják. Amikor az egyik arab utastárs túlságosan sértőnek érezte a durva noszogatót, megütötte az őrt. Egy perc sem kellett, és parázs veszekedés keletkezett. Újabb katonák érkeztek, és ezek további munkásokat vezényeltek le a szerelvényről.

Aki látott és hallott már arab tömeget idegesen összeverődni és sivítani, az talán tudja, mi történt itt a vagonok mellett. Különösen a nők alkottak hátborzongató kórust. A katonák végül már nemcsak a férfiakat ütlegették, hanem az asszonyokat is rugdosták, fegyverük csövével, tusával ütötték őket.

Smuél fejéből, arcából újra folyt a vér, a veséje sajgott.

– Menjen! – kiáltott rá mellette valaki. – A vonatról az a férfi integet magának. Ugorjon vissza!

Smuél jó pillanatot használt ki. Szökését nem vették észre, már nagy volt a káosz, a zűrzavar.

A vagonkerekek alatt átmászott a szerelvény túoldalára, és a másik oldalról az ásója segítségével feltornázta magát a kocsiba. Aztán megkereste a helyét. Az öreg palesztin melegen megveregette a vállát.

– Szépen harcoltál az ördöggel – dicsérte meg.

– Ezek nem a te testvéreid – mondta Smuél a szomszédjának.

Egy nő a termoszából teával mosta le a sebeit. Ő pedig megsimogatta a sárga kofert. Benne a maga szent tárgyaival.

A mozdony hirtelen nagyot sípolt. Valakik alighanem megelégtettek már a tankcsapdát, a szerelvény körüli csetepatét, a zűrzavart, a vért. A pánik folytatódott, de a vonat még nem indult meg. Pedig a sínek lefoglalása, eltorlaszolása már alighanem zavart okozhatott az egész pályaszakaszon.

Csakhogy az egyik tank ébernek mutatkozott. A figyelmeztető próbálkozás után ágyúcsövéből rögtön élessel tüzelt, és el is találta a mozdonyt.

Smuél hasra vágódott a vagonban, hogy a Tórárt védje.

– Gyere! – mondta az öreg palesztin, s kézbe vette a csomagot. – Induljunk el gyalog. Ez a vonat egyhamar nem fog innen sehová se menni.

Smuél belátta, hogy társának igaza van. Jonára gondolt – szeretett és már halott barátjára. És a túloldalon lekászálódott erről az ördögi, számára immáron jelképes vonatról.

Ekkor tűnt fel a katoná. A vagonok alatt mászott át ő is, s ahogy fölegyenesedett, azonnal kibiztosította a fegyverét. Már ráfogta a palesztin öregre, amikor Smuélnek nem lehetett más választása, mint hogy a nála levő szerszám élével teljes erejéből fejbe vágja. Sisak nem volt a katonán, az ütéstől jóformán kettévált a koponyája.

– Köszönöm – mondta a palesztin egyszerűen.

Smuél a hányinger kerülgette. Aztán összeszedte magát, kivette a sárga bőröndöt a palesztin kezéből, és elindult vele a Tuba felé vezető úton. Úgy érezte, az Isten magasba emeli a lelkét.

Kilencvennégy kilométert gyalogoltak. Néha felvette őket egy bivaly vagy ló vontatta szekér, egyszer a Hezbollah katonai teherautója is, de nagyjából gyalogosan tették meg az óriási távolságot. Az első éjszakát a szabadban, valami fészker védelmében töltötték, a következőt egy romos téglafal árnyékában. Reggelente komoly erőfeszítéseket tettek, hogy valamiként megmosakodjanak, aztán imádkoztak, ki-ki a saját hagyományai szerint. Irgalmatlanul éhesek voltak, de ezen nem tudtak segíteni, az embereket tudatosan elkerülték. Megszállott örültekként mentek északi, tengerparti céljuk felé, ahonnan Smuélnek még tovább kellett buszoznia Tubába.

Az utakon mindenfelé katonákat, gépesített alakulatokat láttak átvonulni, elég gyakran lövéseket hallottak, néha egy-egy helikopter is átrepült az égen.

9

Az öreg palesztin végül is jó társa lett Smuélnek. Olykor át-átvette tőle a koffert, derekasan cipelte, s közben a családjáról beszélt. A lányunokájáról, aki végre egy kórházban dolgozik, talán ápolónő lesz, most tanul valamilyen iskolában, várja, hogy levizgázzon. A fia kőműves, nemrég megsebesült, de most már jól van. Nehezen élnek. A béke biztosan jobb lesz. De nem lesz béke.

Mintha ezt a megjegyzést akarná igazolni a sors.

Egy kisebb települést kerültek el éppen nagy óvatosan, amikor az úton érte őket valamelyik katonaság teherautója. Már messziről dudáltak, integettek. A kocsit két fiatal egyenruhás fegyveres irányította. Fékeztek, és fölparancsolták őket. A platón hat megölt gyerek feküdt, tíz-tizenkét éves fiúk, akiket alighanem az iskola előtt lőttek le. Még csak ponyvát vagy újságpapírt sem terítettek rájuk. Így mintha pucérok lettek volna. Egyikük-másikuk nyakában még a táska is ott lógott.

– Temetni visszük őket! – kiáltotta a sofőr, és nagyobb sebességre kapcsolt. – Ti fogtok segíteni nekünk.

Egy domb felé kanyarodtak. A sírkert előtt kis csoportosulás várta őket. Már kiásták a gödröket. Valaki lepedőket hozott. Smuélnek az tűnt föl, hogy senki nem sír, jajgat. Talán csak öreg palesztin útitársa könnyezett kissé. A fiatal katonák máris mentek tovább, az idősebb férfiak idegen, merev arccal álltak, értetlenül. Nem hangzott el egy szó sem – se kérdés, se magyarázat. A mecsetet, a temető imaházát nem értesítették, így ami történt, az Allah ellen való véték volt. Pogány bűn.

– Menjenek – mondták Smuélnek és az öreg palesztinnak.

Ők pedig indultak vissza a maguk útjára, észak felé – megalázottan, gyalázattal a szívében, reménytelenül, lelkükben meghalt az irgalom, a gyeelem.

Mielőtt elváltak, elérzékenyülten cseréltek címet, és fogadtak egymásnak barátságot.

Smuél a városban buszra szállt, ugyanarra a vonalra, amelyik Tubából idehozta őket Jonával. Ez volt az utolsó járat ezen a napon. Maga körül viszonylagos nyugalmat látott, de inkább úgy vélte, hogy az erőszak nagy hulláma nem ért még ide. A szülőfalujába a busszal egyórányi az utazási idő.

Megnyugtatta, hogy a Tóra, a Megilla és a Hanukijja ott van a sárga bőröndben, ennek fogantyúja pedig az ő kezében. Legszívesebben rögtön a zsinagógába sietett volna, de tudta, nincs ott ilyenkor senki. A házába igyekezett tehát, hogy megcsókolja a gyerekeit, a feleségét, de be kellett vallania, nemcsak rájuk gondolt, hanem a gyülekezetre is, Tuba öreg és fiatal zsidóira. Reb Gasera, a tóraolvasóra, Eliezer Cadok előljáróra, barátjára, Éli Szidurra és a szemben lakó Daniel Tamilra, a gumisra. Azt találta ki, hogy majd a gyerekeit fogja szétküldeni a zsidókhoz, hogy vigyék hírül, megjött a papa, és hazahozta az imaszekrény minden kellékét, amely rábízott. Itt a Tóra, itt a Megilla! És majd lesz ünnep és gyertyagyújtás, fény és öröm. Jonáról a gyerekekkel nem üzen, róla szólni az ő feladata lesz.

Ismerte családi életük minden mozzanatát. Másodpercre föl tudta sorolni az otthoni feladatokat, a beosztást, a ritmust. A felesége a gyerekekkel már befejezte a vacsorát, most kezdődik az esti fürdetés, alvás előtt még egy utolsó pillantás a leckére, hogy kiki ezzel az útravalóval lépje át az álom szép határát.

Most tehát a gyerekeit fogja megkérni, menjenek el a zsidókhoz, járják körbe a házakat az üzenettel, hogy még ma este jöjjenek a Bét hákneszetbe, és nézzék meg a hazahozott iratokat, no meg a Hanukát köszöntő ezüst gyertyatartót. A gyerekek pedig büszkék lesznek az apjukra, és átérzik majd, milyen dolog élvezni az egész kehila szeretetét, tiszteletét.

Bekopogott tehát. Asszonya megrémült, amikor meglátta, mennyire nyúzott, törődött, mosdatlan, de a gyerekek lelkendezve máris a nyakába csimpaszkodtak.

– Várj, várj – csillapította kedvét a felesége. Hangja sötét volt, nem sok jót ígért, Smuél meg is ijesztette. – Drágám – mondta az asszony –, ma kora este a Delfin sziklánál kikötött egy nagy hajó. *Onnan*. Néhány rombolóval. – Nem mondta ki a nevet, nem mondta, hogy a hajók honnan jöttek. De azt közölte, hogy elviszik a tubai zsidókat. – Itt kell hagyni mindent, bútort, edényt, ruhát. Csak a gyógyszer, az ékszerszert és a pénzt vihetik el. Az országot keletről ma hajnaltól megszállják. Megbuktatják a parlamentet, a kormányt, eltörlik a hatóságokat. A zsidókat nyilván felkoncolják. Itt marad a templom, az iskola, a temető, a házak. Könyörgés, rimánkodás nem használ, kivétel nincs.

– És mi? – kérdezte Smuél. Körbemutatott a házon, és észrevette, nincs hangja.

– Mi vagyunk a legutolsó. Zokogtam, hogy amíg lehet, várlak. Várlak a gyerekekkel. Éjfélre kaptunk haladékat. Már csak egy utóvéd jön értünk. És lám, az Isten és Dávid király megsegített. Megjöttél, és mi indulhatunk.

Smuél átölelte asszonyát. Folytak a könnyei.

– A Tórát vihetem? – kérdezte. – Nézd meg, milyen szép!

– Próbáljuk meg – mondta Sáhár. – Árje őrnagy nyilván elnéző lesz.

– Papa, mehetünk? – kérdezte Ron, az ő aranyos, legkisebb fia. Türelmetlen volt, izgatott.

A hajó fedélzetén a fiatalok énekeltek, hóráltak. Az idősebb férfiak összekapaszkodva imádkoztak. Smuél az álmára gondolt. De még sírni sem tudott.

Bokody Péter

AZ ARC ELŐTT ÉS UTÁN

Lévinas bölcseletének folytathatóságáról¹

Lévinas határozottan tiltakozott az ellen, hogy a filozófiának szükségképpen valamiféle rendszerezett, programszerű eljárásnak kellene lennie; saját bölcseletét pedig kifejezetten nem programszerűnek tekintette, hiszen a filozófia programjai, sőt maga a filozófia mint program számára mindenféleképpen a gondolkodás totalizáló tendenciáit idézte fel.² Fontosnak tartom ezt egyből a szöveg küszöbén leszögezni, mert a következő oldalakon vérlázító egyszerűsítésekkel filozófiáját mégiscsak valamiféle programként, az *arc* megragadhatatlan többletének és az *önmaga* végtelen felelősségének programjaként fogom elgondolni. Ezt a programot négy főbb szempontból vizsgálom: a) lehetséges-e egyáltalán ilyen programot meghatározni; b) milyen főbb átalakulásokon ment keresztül ez a program; c) miért *radikális* ez a program; d) hogyan próbálta meg Lévinas mérsékelni a program radikalizmusát. Ez a négy szempont a végső kérdésfelvetést készíti elő, amely arra kérdez rá, hogy miféle opciók adódnak a program folytatására, vagyis mihez fogjon a kezdő filozófus Lévinas örökségével.

A program lehetősége/lehetetlensége

Az a tény, hogy Lévinas bölcselete elgondolható valamiféle leegyszerűsített programként, leginkább a kritikákból látható.³ Ezek azt hányják Lévinas szemére, hogy filozófiája igazából bennragadt egy metafizikai hagyományban, amely a másik ember szentségét teremtett és istenképmási mivoltából vezeti le, és mindezt a fenomenológia (önmagában is kétséges) álcája mögé bújva tette. Magyarán amikor Lévinas a *másikról* és az *arcról* beszél, amely megtiltja a gyilkosságot, akkor filozófiailag próbál egy olyan zsidó-keresztény vallási hagyományhoz csatlakozni, amely ezeket a premisszákat mindig is a kinyilatkoztatásra vagy a kinyilatkoztatást őrző intézményekre alapozta, mint a TÓRA vagy az EVANGÉLIUM. Ebben az értelemben bár Lévinas filozófiát művel, valójában metafizikus, és mint ilyen, ráadásul, foglya annak az ontoteológiai hagyománynak is, amelyet egyébként Heideggerrel egyetértésben meg kívánna haladni. Ez a kritika tehát a programot a *másik* szentségének programjaként gondolja el.

Ez a kritika legalább kétféleképpen fogható fel. Egyik értelemben azt hangsúlyozza, hogy Lévinas maga litvániai zsidó hagyományból érkezik, és vélhetően hozza magával ezeket a gondolatokat, amelyek aztán mélyen befolyásolják filozófiáját. Sarkított változatában ez a kritika azt is állítja, hogy amikor filozófus lesz, akkor Lévinas továbbra is ezekről akar beszélni, csak éppen filozófiailag, vagyis a *másik* szentsége mindvégig megmarad bölcselete végső és meghaladhatatlan értelmezési horizontjának, olyan előfeltevésnek, amely igazán sohasem kérdőjeleződik meg. Erre a felvetésre a magától értetődő válasz az, hogy a filozófiai gondolatmenetek relevanciáját mondanivalójuk, nem pedig kontextusuk határozza meg, még akkor is, ha a kontextus teljes elhanyagolása szükségszerű torzulásokhoz vezet. Vagyis érkezzen bár Lévinas akármilyen hagyományból, bölcseletét bölcseletként és nem élettörténeti adalékként vagy kordokumentumként kell elgondolni. Ezt támasztja alá az is, hogy Lévinas kifejezetten gon-

dot fordított arra, hogy „filozófiai” és „teológiai” (TALMUD-kommentárok) művei ne ugyanannál kiadónál jelenjenek meg.⁴ Ezt erősíti recepciójának egyik meghatározó mozzanata: az ateista recepció is, amely arra mutat rá egyértelműen, hogy bölcselete képes működni az őt körülölelő vallási-teológiai kontextus nélkül is.⁵

A kritika második és erőteljesebb megfogalmazása azt mondja ki, hogy a *másik* szentségének ez a gondolata nem pusztán kontextusa a bölcseleti műveknek, hanem megjelenik magukon a műveken belül. És erre a felvetésre a válasz már kevésbé egyértelmű. Azért kevésbé egyértelmű, mert a *másik* szentsége vagy megölhetetlensége, amely mintegy záróköként fogja össze a bölcseletet, vállaltan atematikus konklúzió marad. Bejelentődik, de nem igazolódik. Ebből a kettősségből eredeztethető aztán a bölcseletnek az az ellentmondásos szerkezete is, amely élesen elválasztja a Lévinas-követőket a nem Lévinas-követőktől. Ugyanis a *másik* megölhetetlenségének gondolata teológiai szempontból semlegesnek tekinthető fenomenológiai-ontológiai elemzés keretei közt bukkan fel, vagyis mentes bármiféle olyan üdvtörténeti premisszától, amely szükségszerűen kiírná a bölcseleti művek köréből. A társszobjektumnak társszobjektumként való jelenléte a tudatban valós fenomenológiai probléma, amely nem tekinthető evidensen megoldottnak. Ugyanakkor a *másik* megölhetetlensége ebben a fenomenológiai-ontológiai gondolatmenetben oly módon bukkan fel, hogy bejelenti a gondolkodás – egyben a fenomenológia és ontológia – elégtelenségét. Vagyis úgy képes filozófiailag megfogalmazódni, hogy bejelenti annak a nyelvnek az elégtelenségét, amely hordozni lenne hivatott; éppen ezért nem lehet azt állítani, hogy prefilozófiailag döntene a kérdésről, de az sem igaz, hogy teljes egészében kielégítő filozófiai megoldást adna a problémára.

Mármost erre az érvmenetre alapvetően két reakció érkezik. Az elutasító válasz azt hangsúlyozza, hogy ezzel a lépéssel Lévinas már túlment azokon a határokon, amelyeket egy filozófusnak illik tiszteletben tartania; vagyis a filozófia határainak feszegetése már nem tartozik hozzá magához a filozófiához. Az elfogadó válasz úgy hangzik, hogy bár az *arc* vagy a *másik* valóban túl van az érzéken és az értelemadó tudaton és így elgondolva a bölcseleten is, ugyanakkor a tudatnak ez a megrendülése vagy az érzéki felhasítása az *arc*ban még tudati esemény, még megragadható, még olyasmí, amelyről lehet filozófiailag elfogadható módon beszélni. Ez az elfogadó válasz is kénytelen hangsúlyozni, hogy ami a meghaladáson *túl* van, az már nem hozzáférhető.

Ezek a megfontolások vezetnek el ahhoz az ellentéthez, hogy *kívülről* Lévinas bölcselete határozott programmal rendelkező, előre lefektetett célokat követő filozófiai termelésként értelmeződik, *belülről* pedig, mintegy talán válaszként is erre a kritikára, középpontját vesztett tiszta leíró vizsgálódásként, amely a végső konklúzió elérése előtt mindig visszakozni kénytelen, és pusztán eszközei elégtelenségét és ezek lehetséges implikációit képes bejelenteni. Éppen ezért a következő oldalakon egyszerre próbálnék meg *külső* és *belső* nézőpontot elfoglalni: *külsőt* abban az értelemben, hogy elfogadom a program feltételezésének jogosságát, de nem azért, hogy villámgyorsan pálcát törjek Lévinas felett, hanem azért, hogy, már a bölcseleten *belülről*, fel tudjam tenni azt a kérdést, milyen örökséggel ajándékozott meg bennünket ez a program, és mihez kezdhetünk vele.

A program kialakulása

Ha a program fejlődését vizsgáljuk, akkor egyértelműen lemérhető, hogy Lévinas kezdetben maga sem látta teljesen tisztán azt a kiemelt szerepet, amelyet később a *másik*-

nak tulajdonított. Egyszerűsítésekkel három fázisra bontható ez a fejlődés: a) specifikált *másik* (gyermek és a nő); b) az általános *másik* (arc); c) belsővé lett *másik* (mondás). Ez a három szakasz egyben a *másik* három funkciójának feleltethető meg: a) megmentő; b) megkérdőjelező; c) megalapító.⁶

A *másik* gondolata a világháborút követő írásokban bukkan fel. Mind A LÉTEZÉSTŐL A LÉTEZŐHÖZ, mind AZ IDŐ ÉS A MÁSIK záró gondolatmenete előtt Lévinas jelzi, hogy a valódi másságot, az igazán újat a létező nem tudja a saját maga számára megadni, annak mindenképpen a *másiktól* kell érkeznie; és éppen ezért a társiaság alkotja a végső alapját bármiféle egyéb viszonynak.⁷ Ezt követően azonban nem a társiaság általános elemzését végzi el, hanem továbblép, és kijelenti, hogy létezik olyan viszony, ahol „*a másik mássága a maga tisztaságában jelenik meg*”.⁸

Ez a viszony első körben a femininhez fűződik, aki a (férfi) létezőnek képes olyan lehetőségeket felkínálni, amelyek korábban nem voltak számára elérhetők. Azért képes erre, mert a femininhez fűződő szerelmi viszony, vagyis amikor a nő nem tárgyként vagy megoldásként, hanem *mint nő* jelenik meg, akkor nőisége éppen a bármiféle megragadás vagy uralás ellen kifejtett ellenállásban áll. A nő az, aki *par excellence* nem uralható. A feminin kivonja magát a férfi hatalma alól, ezzel kényszeríti bele egy olyan jövőbe és olyan lehetőségekbe, amelyek ebben az értelemben már nem sajátjai, hiszen nem ő kezdeményezi őket. Második lépésként a nő kivételes mássága átkerül a fiúra is, aki a megragadhatatlan jövő gyümölcse és hordozója. Gyümölcse egyrészt, mert a férfi és a nő közötti uralhatatlan viszonyból származik. Hordozója is egyben, mert a beígért új vagy megragadhatatlan jövő benne nyer értelmet: a fiú azokat a lehetőségeket, amelyek az ő létében adóttak, fel tudja ajánlani az atya/férfi számára, aki ezekre mint sajátjaira képes tekinteni, anélkül, hogy a fiává válna. Vagyis a fiúban az atya léte radikálisan új lehetőségekkel hosszabodik meg, amelyek korábban még az elképzelhető horizontján sem bukkantak fel.⁹

Fontos tisztán látnunk, hogy a nőnek és a fiúnak ez az elemzése a világháborút követően még valamiféle szabadulástörténet kontextusába íródik bele. Lévinas a létezőt itt alapvetően magányos létezőként gondolja el, aki képes volt magát és világát tételezni, vagyis létezik, ugyanakkor ez a létezés monotóniával és unalommal tölti el. A létező olyan világban él, ahol uralja az adódó lehetőségeket, és semmiféle újdonsággal nem képes találkozni, hiszen minden az ő, már lejátszott jövőjének horizontján bukkan fel. Mármost a nő és a fiú másságának elsődleges feladata és hozadéka ettől az unalomtól és monotóniától való megszabadítás, ami egyébként a táplálkozás és a megismerés segítségével nem véghezvihető. A létezőt a magánytól meg kell menteni, és ezt az erotikán és a termékenységen keresztül lehet elérni. Vagyis az a specifikált *másik*, aki itt a nő és a fiú alakjában megjelenik, megmentőként vagy megszabadítóként szerepel.

A kritikák, amelyek ezt a korai korszakot illetik, általában a gondolatmenet bántó férfiközpontúságát hangsúlyozzák, hiszen elfogadhatatlan nézőpont az, hogy a létező férfi, a másság hordozója a nő és a viszony gyümölcse a fiú. Ezek a felvetések azonban könnyebben kiküszöbölhetők: a férfi-nő viszony értelmezhető a szexuális differencia leírásaként, és a termékenység nem feltétlenül a fiúhoz kötődik. Ami a későbbi fejlemények tükrében jóval fontosabbnak tűnik, az a *másik* specifikált jellege és megmentő szerepe, ugyanis Lévinas a későbbiekben mindkettőt kiírja a gondolatmenetből.

A TELJESSÉG ÉS VÉGTELEN koncepciója szerint a *másik* már nem valamiféle meghatározható valaki lesz, tehát nem a feminin, aki csábít, vagy a fiú, akiben jövőnk folytató-

dik. A *másik* ebben a műben az *arc*, vagyis egy olyan *másik*, akinek általánossága nem szűkíthető le bizonyos viszonyokra. Ezen a ponton Lévinas következőképpen határozza meg a *másikat*. A jól ismert fenomenológiai elemzés keretében elmondja, hogy az *arc* folyamatosan túlcsoordul azon a formán, amellyel a tudat megragadni kívánja, vagyis nem engedi, hogy az *önmaga*, a tudat pusztá testrészként vagy tárgyként gondolja el. Az *arc* folyamatosan visszaveri azokat a kliséket és tartalmakat, amelyeket a tudat rá kívánna erőltetni. Ez a folyamatos ellenszegülés pozitív értelemben a *ne ölj!* parancsot sugározza, vagyis az *arc* az ellenállás mellett egyben megtiltja azt is, hogy az *önmaga* rövid úton véget vessen a történetnek, és a rakoncátlan fenomént egyszerűen eltörölje.¹⁰

Az ellenállásnak és a tiltásnak ebben a kettősségében érthető meg a *másik* új funkciója. Nőként és fiúként a szerepe az volt, hogy a létezőt megmentse a magányból. Itt már általános *másikká* vált, aki *arc*ában ellenáll, és megtiltja a gyilkosságot. Így az *arc* már nem pusztán egy érdekes kvázi-fenomén, amely felfrissíti a világ monoton menetét. Tekintettel arra, hogy az *önmaga* világa a dolgok tárgyiasításán és az eledelek élvezetén alapul, ahol ez a tárgyiasítás és élvezet spontán és magától értetődő, az *arc* megragadhatatlan többlete ennek a világnak az alapvető rendjét forgatja fel. Megjelenik valami vagy valaki, aki nem kezelhető az eddig megszokott módon, vagyis nem uralható és bekebelezhető; és ezáltal megkérdőjelez minden eddigi uralást és bekebelezést. Az *arc* ellenállása azt a kérdést szegezi az *önmagának*, hogy a világa valóban az övé-e, hogy a spontán és egoista működési rend valóban a végső alapja-e létezésének.

Ez a két változtatás döntően befolyásolta Lévinas bölcseletének programját. A *másik* specifikáltságának megszüntetése az *arc*ban lehetővé tette, hogy valóban általános és humánus etikává váljon, meghaladva valamiféle bűjtatott törzsi vagy vérségi viszonyokat, még akkor is, ha ezeket ontológiai struktúrákként értelmezte. Jól látható ez azon, hogy a TELJESSÉG ÉS VÉGTELEN oldalain a nő és a fiú az *arc*on túl kapott már csak helyet, és az *önmaga* számára a halálon túllépő idő végtelenségének ígérletét hordozzák, amely mintegy kompenzál a megkérdőjelezett létezésért.¹¹ Azzal, hogy a fiú és a nő megőrzi egyben ezt a megmentő vagy kompenzáló funkciót, az általános *másik* már elszakadhat ettől a szereptől. Az *arc* jelentősége ezáltal már valóban radikális etikai mozzanata lehet, ahol nem valamiféle megmentő, hanem megkérdőjelező szerepben tűnik fel. A megmentéstől a megkérdőjelezéshez vezető átmenet fordítja végérvényesen Lévinast a felelősségetika irányába, és teszi bölcseletét az *arc* megragadhatatlan többletének programjává.

Mármost ez a program nem véglegesül a TELJESSÉG ÉS VÉGTELEN-ben. Lévinas egyrészt maga is továbbírja a gondolatmenetet, másrészt Derrida határozott kritikáját követően revízióra is kényszerül.¹² A MÁSKÉNT MINT LENNI emiatt legalább két forrásból táplálkozik, és olyan többközpontú fogalmi hálót vázol fel, amely egyrészt próbaköve bármiféle Lévinas-értelmezésnek, és minden bizonnyal még hosszú ideig alapvető kihívás marad. Itt két fogalmat emelnék ki: a *mondás*ét és a végtelen felelősségét. A *mondás* fogalmát Lévinas az *önmagának* a *másik* felé történő megnyílására használja. Az utalás a beszédre nem véletlen: a *mondás* azt az egyszerű elemét jelöli minden megnyilatkozásnak, hogy ezek a megnyilatkozások szólnak valakihez, valakit céloznak. Amikor az *önmaga* beszélni kezd, akkor szükségszerűen felszakad az egoista burok, amely körbevette, hiszen a megnyilatkozásban a *másik* felé fordul.¹³

A *mondás* éppen ezért lényegileg különbözik bármiféle *mondott*-tól, ami a megnyilatkozásban kifejezésre kerül, legyen az a mondat szemantikai tartalma, igazságérté-

ke avagy pragmatikus intenciója. Bármiféle közlés előtt a *mondás* azt fejezi ki, hogy az *önmaga* megszűnt egyedüli lénynékné lenni, hogy létezése plurálisra vált. A *másik* itt van, és a jelenléte nem elfedhető vagy eltagadható már; hiszen a *mondás* hozzá szól. Éppen emiatt állítható, hogy a *mondás*ban a *másik* (és vele a végtelen, amit hordoz) belsővé lesz, mert itt az *arc* az ő ellenállásával és végtelenségével nem az *önmagán* kívül, vele szemben helyezkedik el, hanem már belül van, hiszen a *mondás* az *önmaga* tette, még akkor is, ha a radikálisan *másról* tesz vele tanúságot.¹⁴

A *másik*nak és vele a végtelennek a belsővé levése a *mondás*ban teszi lehetővé Lévinas számára, hogy az *arc* kapcsán kifejtett megkérdőjelezés gondolatot tovább fokozza. Míg a megkérdőjelezés valamiféle körülhatárolható létezőt, az *önmagát* vonta kérdőre, addig a *mondás*ban megszülető viszony már a határokon belül van, és éppen ezért a szubjektivitás új magjává válik. A létező megszűnik saját létének védelmét és érvényesítését végső alapjának tekinteni, és a *mondás*ban sajátjává lett és a sajátot felszámoló pluralitás felé fordul, hiszen az már őbenne van, nem tud tőle elszakadni, és asszimilálni sem képes. A *mondás* ezáltal belülről szakítja fel az *önmaga* zárványát, és ennek a felszakadásnak következtében már nem *önmagára* visel gondot, hanem a *másikra*.¹⁵

Ezt az odafordulást fejezi ki a felelni ige kettőssége: a *mondás* felel valakinek, de ez nem áll meg ezen a ponton, hiszen nemcsak *neki*, hanem *érte* is felelni fogok. Vagyis a *mondás*ban megszülető többség nem pusztán válasz, felelés, hanem egyben felelősség is. Ez a felelősség, tekintettel arra, hogy az *arc* avagy a *másik* végtelenségéhez mér magát, nem lehet más, csak végtelen, csak korlátozhatatlan, csak letudhatatlan. A végtelen felelősség, amelyet kiegyenlíteni nem tud, de amelyet a *mondás*ban belsővé tett, újjáalapítja az *önmagát*, aki így megszűnik világuraló középpontnak lenni, és a *másik* szolgájává, radikális értelemben túszává válik. Vagyis az a szubjektivitás, amely eleddig alapította és értelmezte a világot, itt maga is alapított szubjektivitássá válik.

Lévinas programja itt éri el csúcspontját: a nem specifikált *másik arc*ának végtelenségével kérdőre von saját létemben; saját szavaimmal, a *mondás*omban belsővé lesz, végtelen felelősségre kényszerít, és ezáltal fel is számolja létemet, hogy mint a túsza-ként tartott szubjektivitást alapítson újra engem.

A program radikalizmusa

Mármost a fentebb elhangzottak tükrében vélhetően nem szükséges hosszabban részletezni, miért is radikális ez a program. Mi lehetne radikálisabb, mint létemnek felszámolása és kisajátítása a *másik* által, aki uralhatatlanságával belém költözik, és felelősségre kötelez, anélkül, hogy bármit is tehetnék? Nem vérlázító-e ez a szélsőséges leírása az emberközi viszonyoknak, amely konokan szembehelyezkedik mindenféle felvilágosult felelősségetikával, ahol az egyén felelőssége szabad akaratában és racionális döntéshozatali képességében gyökerezik? Minden bizonnyal. Ugyanakkor, ami miatt ez a program filozófiai szempontból radikális, az máshol keresendő, és a következő két pontban foglalható össze: a) ez a program radikális a *más* szigorú korlátozásában; b) eme szigorúan korlátozott *más* majdnem kizárólagos hajszolásában.

A *más* szigorú korlátozása arra utal, hogy a *más* Lévinas bölcseletében csak a *másik* lehet. Sok dolog, létező, esemény és fenomén található, amely így-úgy különbözik az *önmagától*, de csak a társszobjektum, vagyis a *másik* az, akinél ez a különbség egyben meghaladhatatlan mássághoz vezet el. Ebben az értelemben Lévinas jelentősen legyengíti többek között a dolgok vagy a tárgyak ellenállását, amelyet akaratommal

szemben kifejtési képesek, azért, hogy a *par excellence* ellenállás lehetőségét az *arc* számára tarthassa fenn.

Ez a radikalizmus azért jelentős filozófiai szempontból, mert akik egyetérténekek is abban, hogy a tudat megrendülése és megkérdőjelezése olyan bölceleti nóvum, amely értékes új távlatokat nyit meg, ők sem tudják mindenestül elfogadni azt a kitélt, hogy ez a megrendülés és megkérdőjelezés egyetlen kivételezett fenoménhez, a társszobjektumhoz kötődjön. Hol maradnak azok az egyéb helyzetek és entitások, ahol hasonlóképpen az értelemadó tudat egyfajta hanyatlása vagy elégtelensége érhető tetten? Mi van a balesettel, a művészettel, a képpel, a liturgiával, a misztikummal, a nyelvvel, állatokkal, növényekkel, a tudat háta mögötti tapasztalattal és a határhelyzetekkel? Hová lett innét annyi minden, hogy egyetlen fenomén, a társszobjektum kvázi-fenoménje kérdőjelezi meg az *önmagát*?¹⁶

Ezek a kritikák azzal az alapvető nehézséggel függenek össze, hogy Lévinas a *másik* megragadhatatlanságát és végtelenségét leginkább meggyőzően a tudat elégtelenségén és az *önmaga* megkérdőjelezésén keresztül volt képes leírni, hiszen az *arc* elemzése szükségszerűen egyfajta negatív teológiához vezetett el. Így, ami kézzelfoghatóan adott a gondolatmenetekben, az a tudat megrendülése, ám ezt a megrendülést szigorúan nem lehetett a társszobjektumhoz mint kiváltó okhoz kapcsolni. Ez a gondolatmeneten belül már eleve megteremti annak a lehetőségét, hogy a *másik* ebben a megrendült tudati viszonyban csupán egyfajta szabad változóként jelenjék meg, amely tetzés szerint felcserélhető bármiféle más fenoménra, amely aztán hasonlóan megkérdőjelezett tudati struktúrát eredményez.

Ebből a szempontból határozottan radikálisnak tűnik az a döntés, hogy Lévinas mindeme nehézségek ellenére makacsul csak a *másik* másságára koncentrál, és figyelmen kívül hagyja vagy szisztematikusan leépíti az egyéb fenomének lehetséges másságát. Továbbá fontos látni, hogy ez a radikalizmus szorosan összekapcsolódik egy mássikkal. Nem pusztán arról van szó, hogy Lévinas kizárólagosan a *másik*hoz fűződő viszonyra koncentrál, hanem ennek a viszonynak, ha lehet így fogalmazni, csak az egyik felére. Ami a *másik*ban érdekes, az csak az ellenálló és megkérdőjelező eleme. A fontos és érdekes az, hogyan képes betörni a tudatba, hogyan képes felszámolni az értelemadás nyugodt harmóniáját, hogyan képes belsővé lenni és végtelen felelősségre szólítani; végezetül, hogyan képes az *önmagát* túszává tenni.

Nem kétséges, hogy Lévinas programja szempontjából ez a *másik*hoz fűződő viszony döntő mozzanata. Ugyanakkor nem elhanyagolható az, hogy ezáltal egyfajta kiegyensúlyozatlan szerkezet jön létre: a gondolati mozgás mindig a szakadásra, a törésre, az elégtelenségre irányul; mindig a hétköznapi spontán tudat felszámolódásához vezet el. Az azonban elég egyértelmű, hogy ez a szakadás vagy törés nem írja le teljes egészében létezésünket: ha hajlunk is arra, hogy elfogadjuk ezeknek a leírásoknak az érvényességét, az már nehezen keresztülvihető lenne, hogy permanens érvényességet tulajdonítsunk nekik. Lehetünk a *másik* túszaí, de bizonyosan nem vagyunk folyamatosan azok. Mármost emiatt Lévinas bölcelete azt a zavaró érzést kelti, hogy igazából csak az út egyik felét, legyen bár az izgalmasabbik, járja be azokkal, akik társául szegődnek. Vagyis nem mutatja meg azokat a folyamatokat, ahol a *másik* iránti végtelen felelősség megszélidül, és ismételten valamiféle hétköznapi rendnek adja át a helyét. Az etika kivételes pillanataiba nemcsak belebonyolódunk, hanem valamiféleképpen ki is szakítódunk belőlük.¹⁷

Meglátásom szerint ezzel a két radikalizmussal, vagyis a másság szigorú korlátozásával a *másikra* és a *másikhoz* fűződő viszony egyoldalú elemzésével szemben elfoglalt álláspont döntően határozza meg azt, hogy miféle folytatási lehetőségek adódnak számunkra Lévinas bölcseletének kontextusán belül. Azért lehetséges ez, mert ez a két radikális választás egyfajta alaptételként funkcionál Lévinas bölcseletében: nem arról van szó, hogy axiomatikus filozófiához vezetnének el, hanem arról, hogy ellentmondást nem tűrően kijelölik azt a területet, ahol a gondolkodás munkálkodhat, és így korlátozzák a továbblépési lehetőségeket. Mielőtt ezek taglalására rátérnék, előbb megvizsgálom azt, hogyan viszonyult Lévinas maga a fentebb vázolt két radikális mozzanathoz.

A program szelídülése

Lévinas szigorúan sohasem reflektált bölcseletének erre a két radikális alaptételére. Ugyanakkor mindkettővel kapcsolatban volt egy-egy nagyon fontos megjegyzése, amit adott esetben a program szelídüléseként értelmezhetünk.

Sohasem vonta vissza azt, hogy a *másik* és csakis a *másik* lehet a radikális másság hordozója. Ugyanakkor a NYELV ÉS KÖZELSÉG-ben utalt arra, hogy a *másiknak* ez a befoghatatlan jellege mintegy átkerülhet a dolgokra, és ezáltal a dolgok is hasonlóan végtelenné és tárgyiasíthatatlanul közelivé válhatnak. *„Valójában az érintkezésben az érzéki simogatását és a tapintásban a gyengédséget, azaz a közelséget csak az emberi bőr; az arc, csakis a közel álló közeledése képes felébreszteni. A dolgok közelsége költészet: a dolgok önmagukban feltárukoznak, mielőtt hozzájuk közelítenénk. Ha egy állatot simogatunk, a bőre már előre megfeszül. De a gyengédség az emberi bőrtől és arctól kezdve mindenre kiterjed, a dolgokat érintő kézre, a létezők által letíport helyekre, a kézben tartott dolgokra, a dolgok képeire, töredékeire, a töredékeket egészzé olvasztó kontextusokra, a hanghordozásra és a bennük artikulálódó szavakra, a nyelv mindig érzéki jeleire, a kanyarított betűkre, a nyomokra és a relikviákra; az ismeret visszatér a közelséghez, a tiszta érzékihez. A világban tárgyként és eszközként benne foglalt anyag is – az emberi révén – olyan anyag, mely közelségével kísért. A világ költészete nem választható el a par excellence közelségtől vagy a par excellence közel álló közelségtől. Mintha a Másikban rejlő eredetükre utalnának – mely utalás az érzéki a priori struktúrájaként jelentkezne –, bizonyos hideg és ásványi érintkezések is csak a megfosztottság címén fagnak tiszta információvá.”*¹⁸

Vagyis Lévinas teljességgel nem vitatja el a világtól és a dolgoktól azt a közelséget, amelyet alapvetően az *arc* és a *másik* számára tart fenn, de azt mondja, hogy ezek megmaradnak származtatott mozzanatoknak. Másságuk a *másik* közelségében gyökerezik, abból nyerik erejüket. Ez emberi nélkül a világ nem képes közel kerülni, szükségképpen uralható és uralandó világ marad.

Tekintettel arra, hogy ez a részlet talán a legmegengedőbb az egyéb dolgok másságát illetően, és ez is pusztán származtatott mozzanatként írja le ezt a lehetőséget, Lévinas bölcseletének ez a radikális alaptétele nem tűnik meghaladhatónak. Fontos megjegyezni, hogy ezt Jacques Derrida már nagyon világosan látta az ERŐSZAK ÉS METAFIZIKA című írásában, és bár nem értett vele egyet, nem is vetette el, hanem szükségszerű belépőnek tekintette: *„Meggzúntunk Lévinas nyomában járni, ha nem követjük akkor, amikor kijelenti, hogy a munka és a vágy számára felkínálkozó dolgok az énhez és az ő ökonómijához (önmagához) tartoznak, és nem ajándékozzák meg az abszolút ellenállással, amely a más (másik) számára van fenntartva.”*¹⁹

Bármiféle gondolatmenet, amely ezt a szigorú megkülönböztetést le kívánja bontani, azaz vitatja a *másik* és a dolgok mássága közötti összemérhetetlen különbséget, szükségszerűen kívül kerül Lévinas bölcseletének kontextusán. Ez világosan lemérhető azon is, hogy a *mondás*, ahol a *más* valóban belsővé lesz, és felszakítja az *önmaga* zárva-

nyát, nem gondolható el, csakis emberközi viszonyként. Rengeteg dolga és konstellációja lehet a világnak, amely megrendít bennünket, kihívásra készítet, és adott esetben kibillent egyensúlyunkból, de csakis a *másik*, a közel álló az, aki a *mondással* alapjaiból forgatja ki létünket, és másként alapít újjá bennünket. Ez nem zárja ki az olyan tudati folyamatok fontosságát, ahol a dolgokkal és a világgal való szembesülés nem automatikusan és meglepetések nélkül zajlik le, de hangsúlyozza annak fontosságát, hogy a találkozás a *másikkal*, etikai többlete és végtelensége miatt, nem helyezhető ugyanarra a szintre.²⁰

A második radikális alaptétel esetében a helyzet valamelyest összetettebb. Lévinas szinte kizárólagosan azt vizsgálta, hogy a *másikhoz* fűződő viszony, legyen az külső az *arcban* vagy belső a *mondásban*, hogyan képes megkérdőjelezni és kisajátítani az *önmaga* létét. Ugyanakkor ezt a kizárólagosságot nem tekintette olyan alaptételnek, amelyhez mindenáron ragaszkodnia kell. A MÁSKÉNT MINT LENNI V/3. fejezetében ő maga veti fel a végtelen felelősség mérséklésének kérdését, és a *harmadik* fogalmán keresztül egyedi megoldást is ad rá. A gondolatmenetet a következőképpen rekonstruálhatjuk.²¹

1) Ha a *másik* közelsége valóban felszámolja az értelemadó tudatot, és kisajátítja létemet, akkor miért van az, hogy a hétköznapi tapasztalat szerint mégiscsak szabadon kezdeményező, világértelmező és világalakító nullpontként működöm. Hogyan születik meg a végtelen felelősségekben a mérlegelés és a racionalitás? 2) Ha csak a *másik* és én lennénk a világon, akkor vélhetően meg sem születne, hiszen minden a *másikhoz* rendelne, végtelenül és felszámolhatatlanul a túsza lennék. 3) Azonban ez a lejátszott és eldöntött séma a *harmadik* megjelenésével, aki eleve ott van a *másik* arcában, felborul, hiszen a *harmadik* is olyan létezőként jelenik meg, akiért felelős vagyok. 4) A végtelen felelősség, amely eddig a *másik* iránt kötelezett, elveszti kizárólagosságát, és helyet ad az igazságosságnak is, amely szavatol a *harmadik* és a többiek iránti felelősségemért. 5) Az igazságosság biztosításához vissza kell alakulnom méricskélő, cselekvő és tárgyiasító tudattá, hogy a különböző feleletigények között igazságot tudjak tenni legalább a magam számára. 6) Emiatt mérséklődik az a végtelen viszony, amely a *másikhoz* kötött, de nem szűnik meg; és bármiféle berendezkedés, legyen az tudati vagy társadalmi, áthúzott alapjává válik. Lévinas, kissé ellentmondásosan, ezt így foglalja össze: „A közelségben a *másik* a jelentésség és a *másikért* lét abszolút aszimmetriája folytán birtokol engem: én a helyére lépek, ugyanakkor senki nem válthat fel engem; hogy az első helyettesíti a másikat, az nem jelenti azt, hogy a *másik* helyettesíti az elsőt. A *harmadikhoz* fűződő viszony szüntelen külgazítása a közelség aszimmetriájának, ahol az arc arctalanává válik.”²² „Az igazságosság semmi esetre sem leromlása a megszállottságnak, elkorcsosulása a *másikért* létnek, csökkentése avagy korlátozása az anarchikus felelősségnek, valamiféle »semlegesítése« a Végtelen dicsőségének, olyan elkorcsosulás, amely empirikus okok miatt akkor keletkezne, amikor a kezdeti duó trióvá alakul át. A többiek egyidejűsége a kettő diakroniája körül szerveződik: az igazságosság csak abban a társadalomban marad meg igazságosságnak, ahol nincs különbség közeli és távoliak között, de ahol egyúttal megmarad a legközelebbi elhagyásának lehetetlensége; ahol mindeki egyenlő, de ez nem-egyenlőségemen alapul.”²³

Ez a pár oldalas gondolatmenet, mindazokkal a változtatásokkal, amelyeket az *ember embernek farkasa* elven (hiszen a béke itt nem annak következménye, hogy már nem éri meg megölnöm a *másikat*, hanem annak, hogy a *harmadik* miatt már nem vagyok végtelenül felelős érte) és az úr-szolga dialektikáján (hiszen nem az akaratok párharca hozza el a társas létet, hanem a *harmadik*, aki az eleve alávetett *ént* kiszakítja a *másik* fogásából) végbevisz, kulcsa bármiféle olyan koncepciónak, amely társadalomelméletet kíván építeni Lévinas bölcséletére, és hatott a dekonstrukció etikai dimenzióira is.²⁴

Továbbá a MÁSKÉNT MINT LENNI szerkezetében elfoglalt helyét vizsgálva az látható, hogy ez a szakasz állandóan megígért zárókövet jelent a műnek. A gondolatmenet során Lévinas összesen kilenc lábjegyzetben utal erre, előre jelezvén, hogy itt hangzik el majd az, ami szükségszerűen hozzáértendő az éppen tárgyaltakhoz.²⁵ Tipikus példája ezeknek a következő: „*Annak megmutatásáról lenne szó, hogy a gondolkodás szükségessége benne foglaltatik a transzcendencia értelmében.*”²⁶ Ha ehhez hozzávesszük azt is, hogy a MÁSKÉNT MINT LENNI az utolsó olyan mű, amely még könyv, vagyis egységében fogja át Lévinas bölcseletét, akkor a *harmadik*nak ez az állandóan megígért, de pusztán pár oldalon sietve kifejtett koncepciója egyben az életmű bölcseleti lezárásának és talán testamentumának is tekinthető.

Vagyis ellentétben az első radikális alaptétellel, amelynek finoman megengedő változata is alárendelődött a *másik* kizárólagosságának, itt azt látjuk, hogy Lévinas nem pusztán kitekint a megszokott gondolatmenetből, és a *másik* általi megkérdőjelezés folyamata helyett e megkérdőjelezés mérséklésének is szentel pár bekezdést, hanem ezt a fordulatot makacsul hangsúlyozza is a könyv lábjegyzeteiben.

A program jövője

Úgy vélem, Lévinas programjának jövőjét illetően mindez döntő jelentőségű. Döntő jelentősége abban áll, hogy Lévinas radikális programja szűk mozgásteret hagy azok számára, akik valamiféleképpen ehhez a programhoz csatlakozni szándékoznak, és mintha éppen a *harmadik* kapcsán megfogalmazható tapasztalatok kínálnának kiutat ebből a helyzetből.

A kiindulópontot jobbra a két alaptétel elfogadása jelenti, vagyis elfogadjuk, hogy a *másik* mássága nem azonos az egyéb fenomének gyenge másságával, és elfogadjuk azt is, hogy a bölcselet feladata annak megmutatása, hogyan tör be ez a másság a tudatba, és hogyan kérdőjelezi meg. Mármost, ha változatlan formában hagyjuk a két alaptételt, akkor egyfajta kényszeres ismétlési helyzetbe kerülünk, azaz nincs más lehetőségünk, mint jól-rosszul megismételni Lévinas gesztusait. Hangsúlyozni fogjuk a *másik* másságát és etikai megragadhatatlanságát, és megpróbáljuk leírni, túsaként hogyan alapít újjá bennünket. Anélkül, hogy akár egy pillanatig is vitatnám ezeknek az ismétlő és rekonstruáló munkáknak a jogosságát, tisztán kell látni, hogy ezek csak ismétlők és rekonstruálóak lehetnek, hiszen Lévinas kellő alapossággal bejárta már ezeket a kérdéseket, továbbá képes volt olyan nyelvi formát adni nekik, amelyek egyszerre funkcionálnak leírásként és inspirációként.

Erre a helyzetre, az ismétlés mellett, az egyik lehetséges válasz, hogy változtatunk az alaptételeken. Döntő többségében ez a változtatás úgy néz ki, hogy félretesszük a *másik* és az egyéb fenomének (természet, állatok, művészet) közötti különbséget, vagyis felerősítjük másságukat, és lefuttatunk valamiféle olyan gondolatmenetet, amelyet Lévinas csak a *másik* számára engedélyezett volna. Ez a megoldás, radikális megfogalmazásban, egyfajta kényelmi szempontból nő ki: Lévinas kontextusában ahhoz vagyunk szokva, hogy a *más* felszakítja az *önmaga* zárványát. Éppen ezért, a gondolatmenet ritmusát megtartva, bármiféle fenoménnel foglalkozunk is, ugyanezt a szerepet játszattunk el vele.²⁷

Többször jeleztem már ennek a megoldásnak az inadekvát voltát. Ugyanakkor ezek egyben árulkodnak arról a nehézségről, amelyet a Lévinas bölcseletéhez való kapcsolódás kérdése támaszt velünk szemben. Hiszen állandóan nem ismételhünk, és az összevetések, filozófiatörténeti párhuzamok ideje sem tart örökké. Valahogy frissen és kreatívan szeretnénk kapcsolódni a mesterhez, nem a már végigvitt gondolatok újra-

generálásával. Erre a nehézségre válasz az egyéb fenomének másságának a *másik*éval azonos szintre helyezése, ami azonban a problémát azon az áron oldja meg, hogy közben gyökereiben szakad el attól a bölcselettől, amelyhez kapcsolódní szeretne.

A *harmadik* jelentősége Lévinas programjában az, hogy pontosan erre a nehézségre kínál megoldást. Vagyis ahelyett, hogy mindenféle erős fenomén után kutakodnánk, amely az *arc*cal párhuzamba állítható, gyümölcsözőbbnek tűnik arra koncentrálni, hogy mi van az *arc* után. Ez azt jelenti, hogy a második alaptétel elhagyásával kíséreljük meg növelni azt a kutatási területet, ahol még Lévinas szellemében, de nem feltétlenül őt ismételve munkálkodhatunk; vagyis nem a tudat megkérdőjelezésére és felszakadására fókuszálunk, hanem arra, hogyan stabilizálódik vagy restaurálódik ezt követően. Egyszerűen megfogalmazva: nem azt kérdezzük, mi vezet az etikai aszimmetriához, hanem azt, mi egyenlíti ki, mi homogenizálja ezt az aszimmetriát.

Lévinas maga is ilyesmit kísérelt meg a MÁSKÉNT MINT LENNI végén, vagyis látta a kérdés fontosságát. Ott egy társadalomelmélet és a plurális etika alapjait rakta le. Ugyanakkor ez a szakasz nem csak ilyesfajta regionális jelentőséggel bír. Arra is rámutat egyben, hogy a fenomének és a világ szemlélfhető olyan perspektívából, ahol a végtelen felelősség mérséklődési és eltagadási formájaként jelennek meg. Minden, ami körülvesz, elgondolható egyfajta eleve elhibázott válaszként arra, hogy végtelenül felelősek vagyunk a *másik*ért, de ennek teljesítését eleve és már a kezdetektől fogva lehetetlené teszik a bennünket körülvevő többiek.

Lévinas a *harmadik* fogalmában és a visszaállított tudatban még az ideális igazságosság hordozóját látta. Érdemes elgondolkodni azon, hogy a végtelen felelősség vajon mindig ilyen ideálisan kanalizálódik-e. Ha az aszimmetria kiigazításának eredetét az interszubjektív tér pluralitásában határozzuk is meg, ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy a különböző *harmadik*ak ugyanolyan jelentőségűek, és valóban egyformán igazságosan bánunk velük. A különböző nem igazságos vagy nem homogén restaurációs formák igazi érdekessége éppen ez: a végtelen felelősségből kilépve a *lonesome cowboy*, a párkapcsolat, a vallás, a barátság, a család, a törzs, a nemzet, a munkaközösség és az egyetemi kollektíva plurális, de nem feltétlenül igazságos terében találjuk magunkat.

Ezek a szigorú lévinasi szempont felől nem voltak annyira érdekesek, hiszen Lévinas programja a *másik* fogalmában éppen ezek meghaladására és az egyetemes etika gyökereinek feltárására törekedett. Ugyanakkor a *harmadik* sugallta szemléletváltásnak köszönhetően mindezeket az interszubjektív képződményeket elkezdhetjük az etikai felől vizsgálni, és feltehetjük azt a kérdést, hogyan fogják össze a végtelen felelősség és a tárgyiasító tudat fémjelzte meghaladhatatlan ellentétet. Lévinas programjához úgy tudunk ezáltal kapcsolódní, hogy azt az alaptételt hagyjuk el, amelyhez ő maga sem ragaszkodott. Ennek köszönhetően hihetetlen gazdag kutatási terület tárul fel előttünk: valójában a tudat minden jelensége és különösen az emberközi viszonyok olvashatóvá válnak az etikai felől. Úgy jelennek meg, mint az etikai aszimmetriára adott elégtelen válasz. Ezzel a lépéssel képesek vagyunk új és releváns területekre alkalmazni Lévinas bölcseletének alapvető meglátásait, és tesszük ezt anélkül, hogy eltorzítanánk ezeket a meglátásokat. Mindehhez pusztán az *arc* előtti viszonyoktól az *arc* utáni viszonyok felé kell fordulnunk.

A fentebb vázolt megoldási javaslat abban az értelemben mindenképpen eléri célját, hogy újabb területeket nyit meg a bölcseleti munka számára Lévinas filozófiájának kontextusán belül, hiszen az *én* és a *másik* viszonyában feltáruló végtelen felelősség mellett az egyéb interperszonális viszonyokat is az etikai vizsgálódás tárgyává teszi. Ugyanakkor természetesen kérdéses, hogy ez a javaslat orvosolja-e (esetleg növeli?) Lévinas

bölcséletének vélt vagy valós metafizikai deficitjét. Ha már Lévinas esetében is, aki alapvetően a *másikra* koncentrálna, és folyamatosan hangsúlyozza a leírás elégtelenségét és a felvetések kvázi-fenomenológiai jellegét, egyfajta metafizikai előfeltevés gyanúja merül fel, akkor ez fokozottan igaz azokra a gondolatmenetekre, amelyek a végtelen felelősséget és annak korlátozódását alaptételként kezelik. Ebből a szempontból vég-ső kérdésnek az tűnik, hogy Hobbes vagy Lévinas levezetését fogadjuk-e el az emberek közötti együttélés alapjául. Tehát vagy azt mondjuk, hogy alapvetően el akarom pusztítani a *másikat*, de a társadalomban, amelyben élünk, gazdaságosabb megkímélnem őt, és így időleges békére rendezkedem be; vagy pedig azt, hogy alapvetően korlátozhatatlanul felelős vagyok érte, de magamat a többiek jelenléte miatt már eleve meg kell osztanom, így felelősségem korlátozódik, és limitált viszonyok szövevényé-nek adja át a helyét. Mindkét döntés metafizikai. Ugyanakkor az első választás hosszú dominanciája után talán újra itt az ideje, hogy a második úttal próbát tegyünk, és az emberközi viszonyokat, valamint kulturális örökségünket a másikért viselt eredendő, de a többiek miatt eleve eltagadott felelősség szempontjából is szemügyre vegyük.

Jegyzetek

1. A szöveg alapötlete – számvetés a lévinasi örökség aktuális helyzetével – a Lévinas születésének 100. évfordulója előtt tisztelgő miskolci konferencia kapcsán merült fel bennem. (TRANSCENDENCIA ÉS MEGÉRTÉS – 100 ÉVE SZÜLETETT EMMANUEL LÉVINAS. Miskolci Egyetem, 2006. december 21–22.) Köszönetet mondok a társszervező Fenomenológia Egyesület tagjainak, elsősorban Farkas Henriknek, Kenéz Lászlónak és Rónai Andrásnak: amikor világossá vált, hogy a konferencián egyéb kötelezettségeim miatt nem tudok ott lenni, nagyvonalúan helyet kerítettek számomra a Fenomenológia Műhely előadás-sorozatban, így a szöveg 2007 márciusában az ELTE Trefort-kerti épületében elhangozhatott.
2. Emmanuel Lévinas: *ÉTHIQUE ET INFINI*. Le Livre de Poche, Paris, 1997. 85.
3. A teljesség igénye nélkül három művet említek meg, amelyek bár különböző hangsúlyokkal, de ugyanezen probléma körül mozognak. Jacques Derrida: *VIOLENCE ET MÉTAPHYSIQUE*. In: *L'ÉCRITURE ET LA DIFFÉRENCE*. Seuil, Paris, 1967, különösen 152.; Dominique Janicaud: *LE TOURNANT THÉOLOGIQUE DE LA PHÉNOMÉNOLOGIE FRANÇAISE*. L'éclat, Combas, 1991, különösen 25–38.; Raphaël Lellouche: *DIFFICILE LEVINAS. PEUT-ON NE PAS ÊTRE LEVINASSIEN?* L'éclat, Paris–Tel Aviv, 2006.
4. A *Minuit* gondozásában. Emmanuel Lévinas: *QUATRE LECTIONS TALMUDIQUES*. Minuit, Paris, 1968; Emmanuel Lévinas: *DU SACRÉ AU SAINT*. Minuit, 1977; Emmanuel Lévinas: *L'AU-DELÀ DU VERSET*. Minuit, 1982; Emmanuel Lévinas: *À L'HEURE DES NATIONS*. Minuit, 1988; Emmanuel Lévinas: *NOUVELLES LECTIONS TALMUDIQUES*. Minuit, 1996.
5. Vö: Simon Critchley: *LÉVINAS KEZE BLANCHOT TÜZÉBEN*. Ford. Bokody Péter. *Vulgo* 4 (2003). 102–110. és Michel Haar: *L'OBSESSION DE L'AUTRE. L'ÉTHIQUE COMME TRAUMATISME*. *L'Herne* (1991). 444–452.
6. Ez a három szakasz hellyel-közzel megfeleltethető az életmű bevett tagolásának is a korai művektől kezdve (A LÉTEZÉSTŐL A LÉTEZŐHÖZ ÉS AZ IDŐ ÉS A MÁSIK), a nagy rendszerezési kísérleten át (TELJESSÉG ÉS VÉGTELEN) egészen a kései főműig (MÁSKÉNT MINT LENNI, AVAGY TÚL A LÉTEN). Vö: Adriaan Theodoor Peperzak: *TO THE OTHER – AN INTRODUCTION TO THE PHILOSOPHY OF EMMANUEL LEVINAS*. Purdue University Press, West Lafayette, 1993; Adriaan Theodoor Peperzak: *BEYOND – THE PHILOSOPHY OF EMMANUEL LEVINAS*. Northwestern University Press, Evanston, 1997; Howard Caygill: *LEVINAS AND THE POLITICAL*. Routledge, London, 2002. Átfogó Lévinas-monográfia magyar nyelven még nem elérhető. Részleges Lévinas-bevezetők magya-

rul: Németh Marcell: AZ ARC VÉGTÉLENSÉGE. *Pannonhalmi Szemle* 3/1 (1995). 83–95.; Tarnay László: UTÓSZÓ. In: Emmanuel Lévinas: NYELV ÉS KÖZELSÉG. Jelenkor, Pécs, 1997. 219–223.; Mezei Balázs: A LÉLEK ÉS A MÁSIK – Patočka, Lévinas, in: uó: A LÉLEK ÉS A MÁSIK. *Atlantisz*, 1998. 61–100.; Tengelyi László: LÉVINAS ÉS A JÓ ANARCHIÁJA. In: uó: ÉLETTÖRTÉNET ÉS SORSESEMÉNY. *Atlantisz*, 1998. 217–232.; Mártonffy Marcell: AZ EGYENLŐTLENSÉG ESÉLYEI. In: uó: FOLYAMATOS KEZDET. Jelenkor, Pécs, 1999. 185–201.; Tarnay László: AZ ETIKA KIHÍVÁSA AVAGY A „KIHÍVÁS” ETIKÁJA. *KIERKEGAARD – LÉVINAS. passim* 4/1 (2002). 79–101.; Bokody Péter: LÉVINAS ÉS A POLITIKAI. *Pannonhalmi Szemle* 12/1 (2004). 72–78.; Vermes Katalin: A TEST ÉTHOSZA. *L'Harmattan*, 2006. 105–153.; Ullmann Tamás: LÉVINAS, AZ ALTERITÁS FILOZÓFUSA. *Helikon* 53/1–2 (2007). 204–216.

7. Emmanuel Lévinas: DE L'EXISTENCE À L'EXISTANT. Vrin, Párizs, 1998. 161–165. és Emmanuel Lévinas: AZ IDŐ ÉS A MÁSIK. Ford. Gulyás Péter. *Világosság* 48/10 (2007). 57.

8. Lévinas: DE L'EXISTENCE À L'EXISTANT. 164–165. és Lévinas: AZ IDŐ ÉS A MÁSIK. 57.

9. Lévinas: AZ IDŐ ÉS A MÁSIK. 57–62.

10. Emmanuel Lévinas: TELJESSÉG ÉS VÉGTÉLEN. Ford. Tarnay László. Jelenkor, Pécs, 1999. 155–168.

11. Lévinas: TELJESSÉG ÉS VÉGTÉLEN. 213–241.

12. Derrida: VIOLENCE ET MÉTAPHYSIQUE. 161–228.

13. Lásd még: Tengelyi: LÉVINAS ÉS A JÓ ANARCHIÁJA, 226–229. és Ullmann: LÉVINAS, AZ ALTERITÁS FILOZÓFUSA, 215–216.

14. Lévinas: AUTREMENT QU'ÊTRE OU AU-DELÀ DE L'ESSENCE. *Le Livre de Poche*, Paris, 2001. 55–100.

15. Lévinas: i. m. 156–206.

16. Az új fenomenológia álláspontja Tengelyi László értelmezésében ebből a szempontból kifejezetten összetett. Egyrészt Tengelyi hangsúlyozza, hogy a tapasztalat abban különbözik a tudat uralta spontán értelemadástól, hogy felmutat valamiféle idegen elemet, amely nem vezethető vissza a tudat kezdeményezésére (éppen ezért jár minden igazi tapasztalat egyben meglepetéssel). Ugyanakkor kiemeli azt is, hogy a *tapasztalat idegensége* nem azonos az idegen, a *másik* megtapasztalásával, vagyis az *idegentapasztalattal*. Tengelyi László: *TAPASZTALAT ÉS KIFEJEZÉS*. *Atlantisz*, 2007. 32–33. Az új fenomenológiához lásd még: Tengelyi László: *ÚJ FENOMENOLÓGIA FRANCIAORSZÁGBAN*. In: FILO-

ZÓFIA. Szerk. Boros Gábor. Akadémiai kézikönyvek. Akadémiai Kiadó, 2007. 1346–1369.

17. Rónai András és Sajó Sándor teljes joggal nehezményezték, hogy a *másik*hoz fűződő viszonyt valamiféle elbeszélés keretei között mutatom be, ahol lehetséges előtről és utánról beszélni, holott a *másik*nak ez a megragadhatatlansága inkább olyasvalami, ami permanensen áthatja az *én* tapasztalati mezejének egészét. Vagyis a *másik* etikai megragadhatatlansága mindig is ott kísért, még akkor is, ha etikai értelemben semleges értelemadási gesztusról, például egy szék szemléléséről van szó. Ebben az értelemben valóban elhibázottnak tűnik a *másik* és az *én* viszonyát pontszerű etikai találkozások soraként elgondolni. Ugyanakkor ez a felvetés is kénytelen az aktív és a passzív, a lehangoló és a háttérben meghúzódó *másik* kettősségével operálni. Így elgondolva az előtt és után kettőssége nem mint kronológiai kategória, hanem mint viszonyrendszer továbbra is fenntartható.

18. Emmanuel Lévinas: NYELV ÉS KÖZELSÉG. Ford. Tarnay László. In: NYELV ÉS KÖZELSÉG. Jelenkor, Pécs, 1997. 124.

19. Derrida: VIOLENCE ET MÉTAPHYSIQUE. 140.

20. Martin Buber az *ÉN ÉS TE* könyvében azt a lehetőséget, hogy az *ÉN-AZ* viszony átalakuljon *ÉN-TE* viszonyrá, mind a művészet, mind pedig a teremtett világ elemei (a fa) számára is fenntartja. A teremtett világgal kapcsolatban talányosan fogalmaz: „*Maradjon meg titoknak a hatás jelentése harmadik példánkban a teremtményről és annak szemléléséről. Higgyél az élet egyszerű mágiájában, a mindenség szolgálatában, s megérted, mit jelent a teremtmény ama várakozása, kitekintése, »fejét előreszegése«. Itt a szavak csak hamisak lehetnek; de lásd, a lények ott élik életüket körülötted, s bármelyikhez közeledsz, mindig a lényeghez jutsz.*” Martin Buber: *ÉN ÉS TE*. Ford. Bíró Dániel. Európa, 1999. 19–20. Az *ÉN-AZ* és az *ÉN-TE* viszony különbsége természetesen csak részben feleltethető meg a világot uraló spontán, valamint a másikért felelős és elkötelezett tudat különbségének. Rosenzweig mindazonáltal Bubernek írott első reakciójában az *ÉN ÉS TE* kéziratáról (1922 szeptemberében) hangsúlyozza, hogy Buber kénytelen az *ÉN-TE* viszonyba túl sokat (vagyis általában az „élőt” – *Leben*) besűríteni, pedig ezek az *ÉN-AZ* viszony helyett pontosabban átgondolt *Ő-AZ* és *Mi-AZ* viszonyokban nyernék el valódi helyüket. Franz Ro-

senzweig: BRIEFE UND TAGEBÜCHER. 1918–1929. Szerk. Rachel Rosenzweig és Edith Rosenzweig-Scheinmann. DER MENSCH UND SEIN WERK 2. Nijhoff, Hága, 1979. 826. (Lásd továbbá: Bíró Dániel: MARTIN BUBER DIALÓGUS FILOZÓFIÁJA. In: Buber: ÉN ÉS TE. 165–177. – Somlyó Bálintnak a párhuzamért köszönetet mondom.)

21. A harmadik és a többesség kérdése már felmerül a TELJESSÉG ÉS VÉGTELEN című műben is, de ott jelentősége lényegesen korlátozottabb (az egyetemes emberiség kérdését veti fel, de nekem nincs hozzá közvetlen viszonyom). Tengelyi László: ÉLETTÖRTÉNET ÉS SORSESEMÉNY. Atlantisz, 1998. 229–239.; Tengelyi: TAPASZTALAT ÉS KIFEJEZÉS. 247–251.; Bokody: LÉVINAS ÉS A POLITIKAI. 79–84.

22. Lévinas: AUTREMENT QU'ÊTRE OU AU-DELÀ DE L'ESSENCE. 246.

23. Lévinas: i. m. 248.

24. Simon Critchley: THE ETHICS OF DECONSTRUCTION. Blackwell, Oxford, 1992. és Pascal Delhom: DER DRITTE: LÉVINAS' PHILOSOPHIE ZWISCHEN VERANTWORTUNG UND GERECHTIGKEIT. Fink, München, 2000.

25. Lévinas: AUTREMENT QU'ÊTRE OU AU-DELÀ DE L'ESSENCE, 18., első lábjegyzet; 21., első lábjegyzet; 53., első lábjegyzet; 66., második lábjegyzet; 84., első lábjegyzet; 130., első lábjegyzet; 202., első lábjegyzet; 231., első lábjegyzet; 234., első lábjegyzet.

26. Lévinas: i. m. 21., első lábjegyzet.

27. Lévinas művészetkonceptiójának recepciója, kevés kivételtől eltekintve, ilyen történet. Lásd: Bokody Péter: AZ ERŐS ÉS A GYENGE. Lévinas művészetfelfogásának recepciójáról és az életmű lehetséges irányairól, *Partitúra* 2/1 (2007). 69–77.

Vattamány Gyula

„LEGMÉLYEBB BUGYRAIMBAN”

Ál-Alexandriai Euszebiosz, az ördög, a pokol és a zsidók¹

Egy bizonyos „Notariosz” János, nem tudni, pontosan mikor, és azt sem tudni, hogy hol, feljegyez egy történetet, melyben egy ötödik századi – állítólagos – alexandriai pátriárka, Euszebiosz útját írja le a püspöki trónig, és természetesen a beiktatásáról is hírt ad. A történet maga a monasztikus idill, sőt afféle monasztikus hősi ének.

Euszebiosz ugyanis a kegyesek közül is a legkegyesebb volt („*euszebesztatosz*”: PG 86.1.298), akit az Ég az összes szerzetesi erénnyel megáldott: ismert gyógyító és démonűző volt, és bírta a SZENTÍRÁS magyarázatának kegyelmi ajándékát is. Híre eljutott egészen Kürilloszig, az alexandriai pátriárkáig, aki elment, hogy meglátogassa őt „*a hegyen*” („*en té orei*”) – ahol aztán hasznos diskurzust folytattak a szerzetesi életéről (PG 86.1.300). Telt-múlt az idő, és elközelített Kürillosz halálának órája. Az öreg püspök odahívta halálos ágyához Alexandria papjait és az összes magas rangú hivatalosságot, és kijelentette nekik, hogy ő bizony Euszebioszt tartaná a legalkalmasabb utódjának: szeretné, ha még megláthatná a beiktatását. Ezután a jól ismert „vonakodás” toposz következik: mikor a papok és a hivatalosságok felkérlik Euszebioszt, hogy ugyan fogadná el a felajánlott tisztséget, Euszebiosz ellenáll, mondván, hogy neki a pusztában kell maradnia, sőt a biztonság kedvéért elmenekül egészen Thébáig. Ott azonban menyeyei hangot hall, mely visszahívja őt Alexandriába. Mikor egy második küldöttség is érkezik érte, Euszebiosz már enged nekik (PG 86.1.301): elviszik Kürilloszhoz, aki fel-

szenteli őt – Kírilloosz ezután már békében távozik az élők sorából, Euszebiosz pedig (ezek szerint Kr. u. 444-ben) alexandriai pátriárka lett. A történet szerint hét évig töltötte be ezt a hivatalt.

Ettől az Euszebiosztól összesen huszonkét beszéd maradt ránk, melyeket több nyelvre – egyebek között latinra, örményre, grúzra, arabra és óslávra is – lefordítottak, és igen nagy népszerűségnek örvendtek. Olyannyira, hogy a nyolcadik században keletkezett SACRA PARALLELA című florilégiumban, melyet a palesztinai Mar Saba kolostorban állítottak össze (az sem kizárt, hogy maga Damaszkuszi Szent János volt a szerkesztő), számos szakaszt kivonatolnak és idéznek is belőle.² Mindez azt jelenti, hogy Alexandriai Euszebiosz beszédei Kr. u. 444 és nagyjából Kr. u. 750 között keletkezettek.

Nem vagyunk tehát bizonyosak a keletkezési időben (bár néhány támponttól még szólni fogok), ám az teljesen bizonyos, hogy a fenti történet hőse, a kora középkori bizánci szerzetesi ideál, Alexandriai Euszebiosz *sohasem létezett*, és ezért nem írhatott és nem is mondhatott el az égvilágon semmit sem. Kírillooszt ugyanis a megrögzött monofizita, Dioszkorosz követte Alexandria püspöki székében – igaz (nyilván nem véletlenül a fiktív Euszebioszhoz hasonlóan), éppen hét évig maradt tisztségében, ugyanis a khalkedoni zsinat letette őt hivatalából a 449-es epheszoszi zsinaton tanúsított magatartása (leplezetlen hatalmi törekvései és a pápának való ellenszegülése) miatt.³ Vagyis a későbbiek folyamán valaki (vagy valakik köre) szerette volna még az emlékét is eltörölni szegény Dioszkorosznak, mikor egy maga/maguk alkotta történetben helyette egy fiktív hőst, Euszebioszt ültetett/ültettek a püspöki trónra.

Arról, hogy kiknek és mikor is állhatott érdekében megszöni ezt az alternatív történelmi szálat, természetesen megoszlanak a vélemények – az persze bizonyos, hogy düofiziták, vagyis khalkedoniánus (azaz nem monofizita) szerzők állhatnak a háttérben. A dátummal kapcsolatban két vélemény látott eddig napvilágot: az egyik szerint VI. századi produktumról van szó,⁴ a másik szerint inkább VIII. századiról.⁵ Mindkét vélemény mellett szólnak nyomós érvek, nehéz lenne közöttük dönteni. Egy tényező mégis inkább a korábbi eredet mellett szól: nevezetesen az, hogy „Euszebiosz” egyáltalán nem foglalkozik a VIII. század talán legfontosabb teológiai problémájával, mégpedig az ikontisztelet kérdésével. Márpedig a VIII. századi Alexandria az egyik melegágya a népi teologizálás ama termékeinek, melyek zsidók által megszentelteleníteni vágyott, vért és egyéb tartalmú levét (legfőképpen vizet) eresztő, csodatevő ikonokat és az ezek láttán megtérő zsidókat vizionálnak.⁶ Sajnos, ez nagyszerűen retorizálható téma, amit azonban (a még saját korának viszonyaihoz mérten is szélsőségesen zsidóellenes) „Euszebiosz” – az ikontisztelet összes kérdésével együtt – teljesen elhagy.

A dátum problémájánál fontosabbnak találok azt a képet, amelyet az áleuszebioszi művek festenek koruk Alexandriájáról – és ami igazán érdekes, az az, hogy ez a kép ugyanúgy jellemző lehetett a VI., mint a VIII. században. Ebben a krisztianizált kora középkori világban szilárdan tartotta magát a csillaghit, vagyis az az elgondolás, hogy minden embernek megvan a maga csillaga (PG 86.1.453), valamint az a hiedelem, hogy a Hold képes állattá változni... (természetesen „Euszebiosz” erélyesen kikel e babonák ellen: PG 86.1.453–456). Fennmaradtak a Nap-kultusz egyes elemei, sőt életben maradt a madárjósítás, valamint az esőmágia gyakorlata is (PG 86.1.453–456). A vásárnapi szabadnapon a köznép a köztereken a „kithaira”, a hárfá, a „tümpanon” és a fuvola muzsikájával szórakoztatta magát, miközben a dallamot együtt füttyülték a zenésszel. Nagy tömeget vonzottak a táncosnők is, akik jellegzetes mozgásukkal, zenei produkciójukkal valóban vonzó látványt nyújthattak – és bizony egyet kell hogy értsek Mac Coullal, aki szerint Alexandria bizonyára „*vidám hely lehetett*”⁷ vásárnaponként.

A pogány babonák és a népi játékok mellett azonban létezett a keresztény híveknek egy olyan csoportja is Alexandriában, akiket ál-Euszebiosz „*judaizálók*”-nak nevez – és akik (a mai kutatás szerint) bizonyára jelen voltak a városban a VI.-tól a VIII. századig folyamatosan. Rejtélyes szerzőnk rövid leírása alapján ezek a keresztények megtartották a szombatot és az „újhold”-akat, és feltehetően együtt ünnepelték a páskát a zsidókkal (PG 86.1.353–356). Hasonló szokásokról adnak hírt a 692-es trullói zsinat kánonai:⁸ a 11. kánon megtiltja – többek között a papoknak (!) –, hogy kovásztalan kenyeret egyenek, vagy baráti kapcsolatot ápoljanak zsidókkal, hogy velük gyógyíttassák magukat, vagy gyógyszert fogadjanak el tőlük, vagy hogy velük együtt vegyenek rituális fürdőt. Egy másik kánon (a 65.) az „*újholdak*” megünneplését tiltja, a 33. és a 99. pedig arméniai judaizáló papokról tud.⁹ A VI. századi ál-Kaiszarosz – mint azt már említettem – pedig a kor judaizáló keresztényeinek teológiai nézeteiről is beszámol: szerinte ezek úgy vélték, hogy „*a zsidók városa újra felépül, és a Templom helyreállítatik, valamint hogy [a zsidók] újra visszanyerik törvény szerinti ünnepeiket*”, sőt – a RÓMA 11,25 alapján – a vég idején üdvözülni fognak.¹⁰ A pogány-keresztényeknek ez a csoportja, akik önnön létükkel látszottak elmosni az akkori ortodox keresztény világlátomás identitáserősítő belső határait, már önmagában is elegendő lehetett ahhoz, hogy radikális retorikai teljesítményre sarkallja a kor véleményformálóit – akik közé ál-Euszebioszt is sorolhatjuk.

Miként a korábban említett és idézett szerzőknél, nála is aránytalanul nagy szerepet kap a zsidóellenes polémia – a fejlett satanológiával egyetemben. Az ördög – a mindenkorai keresztény hagyománynak megfelelően, csak éppen itt részletesen is bemutatva – klasszikus „outsider” figura, a „kivülvalóság”, a gonoszság emblémája: Krisztus és az emberiség kérelmelhetetlen és örökös ellensége, aki gyönyörködik az emberi szenvedésben, pusztulásban. Még a pokol is jobb nála – a pokolba szorulni látszott némi belátás, sőt talán némi lelkiismeret is –, mivel ő nem tartaná helyesnek Krisztus alvilágba zárását (az áleuszebioszi korpusz – az apokrif NIKODÉMUS EVANGÉLIUMA második részével együtt – az első egyházi szövegek között van, melyek hírt adnak Krisztus pokolraszállásáról). Nos tehát, ezzel az ördöggel hozza szoros kapcsolatba „Euszebiosz” a zsidókat. Megfordítja például a klasszikus zsidó mitológiai *axis mundi* pólusait: szerinte a zsidókkal nem Isten kötött szövetséget, hanem maga az ördög, aki – akárcsak Isten a héber BIBLIÁ-ban – meg tud „emlékezni” erről a szövetségről, mikor Krisztus meggyilkolásán mesterkedik.¹¹ Egy régi toposz messzemenő konzekvenciáit is levonja: a Sínai-hegy lábánál bikaborjút imádó zsidók az ördög régi barátai, az ő „kedvesei” (másutt szolgál, sőt „elvbarátai”, egyebütt a zsidók az ördög gyermekei [utalás JN 8,44-re]), akiket korporálisan, „*teljes teljességükben*” („*pan to pléthosz tón iudaión*”) küldött hadba azért, hogy Krisztus életét elvegyék. Az ördög – a pokol megfogalmazása szerint – abban a hitben él, hogy amennyiben legyőzi Krisztust, ő maga fog uralkodni a világon – a zsidókkal egyetemben...

Az ördög azonban kudarcra van ítélve: ugyanis amennyiben győz, Krisztus alászáll a pokolra, ahonnan kiszabadítja a régi időkben odakerült embereket (magukat a prófétákat és az ósatyákat is!), utána azonban „megkötözi” az ördögöt és a szolgálait, a zsidókat is, és letaszítja őket az alvilágba... Egy másik beszédben úgy vélekedik „Euszebiosz”, hogy a pokol bosszút fog állni a zsidókon, amiért „*krisztusgyilkosság*”-ukkal őt Krisztus foglyává tették, aki aztán elrabolta az ő „*kincseit*”. „Euszebiosz” szerint a pokol így forral bosszút: „*Ne leljen nyugalmat a héberek közül senki sem, aki Krisztus ellen nyújtotta ki a kezét, engem pedig fogollyá tett! Mert ha ezek nem szóttek volna ármányt az Úr ellen, akkor nem szenvedtem volna el ezt. Amikor majd befogadom őket, leviszem őket a legmélyebb bugyromba,*

ahol az ő atyjuk, az ördög is van, az örök tűzbe és a féreg nem szűnő (gyötrésébe) bezárva: hogy megtanulják, hogy ne harcoljanak a dicsőség Ura ellen, hogy ne szóljanak az Isten ellen igaztalanságot, és hogy ne emeljék fel az önhietség szarvát.”¹² E szakaszok – mindeddig példa nélkül az egyházi irodalomban – örök kárhózzal fenyegetik meg a zsidókat. (Hol van már a zsidókat ugyancsak démonizáló Aranyaszájú Szent János töprengése azon, hogy a zsidók végül mégis „felvétetnek”, vagy az újabb fokozatot jelentő ál-Kaiszarosz, aki elvitatja ugyan a zsidók üdvtörténeti relevanciáját, de az üdvösségükkel nem foglalkozik...!)

Ez utóbbi gondolat, vagyis az, hogy az Isten elleni vétük és „krisztusgyilkosságuk” miatt megtorlás lesz a zsidók osztályrésze, valamint az a tény, hogy a szerző párbeszédes előadásmódot alkalmaz szinte minden művében, a dramatizálás egyik fontos aspektusáról árulkodnak (ráadásul a párbeszéd alakulása erősen emlékeztet Szophoklész dramaturgiájára, aki a feszültség fokozásaképpen egyes beszédrészeket erősen felgyorsít, olyan módon, hogy egyre rövidebb feleletek váltják egymást). A párbeszédes előadásmód – itt – ugyanis egyfajta kétosztatú világlátomás megnyilatkozásának tekinthető, a változó befogadói igényeknek megfelelő leegyszerűsítő retorika része. A „krisztusgyilkosságot” kárhózzal büntető Isten pedig a görög tragédiák „Zeusz kolasztész”-ére („bosszúálló Zeusz”-ára), az egész jelenet pedig a bosszútragédiák *nemeszisz* elemére emlékeztet, mely során a tragikus hős bűne nyomán felbillent természeti rend újra egyensúlyba kerül. Ez a tény ugyancsak a kor emberének rendigényére, a világ átláthatóságának vágyára irányítja a figyelmet. Tragikus tény ugyanakkor, hogy míg Aranyaszájú Szent János még a zsidók „*idők végezetéig*” tartó „*büntetésében*” látta a bosszúállást megvalósulni, de a vég idején azért mégiscsak „engedi” őket – a RÓMA 11,25-re hivatkozva – üdvözülni, addig ez a VI. századi új-khalkedoni szerző a keresztény teologizálás és a hellén gondolkodási sémák sajátos elegyéből származó elképzelés végső következtetéseit is levonja: az Isten nemcsak a „végidőig”, hanem örök időkre lemondott a „zsidók”-ról, a pokol legmélyebb bugyrait fenntartva nekik.

Az alább közölt homíliák (különösen az első) irodalomtörténeti (vagy filológiai) „értéke” két okból is jelentős. Először is, az első homíliát feltehetően már igen korán – ha elfogadjuk a korai eredetet, akkor már a VI. században – lefordították latinra.¹³ A latin szöveg azután – akárcsak a görög – széles körben elterjedt: ez a fordítás fontos nyelvi adalékokkal szolgálhat a filológiai kutatások számára. Másrészt – különösen is az első mű – szembeutón kapcsolatot mutat az apokrif NIKODÉMUS EVANGÉLIUMA második, vagyis feltehetően az V–VI. század fordulóján keletkezett, későbbi szakaszával:¹⁴ abban is, miként az alább közölt homíliában, Krisztus pokolra szállása a fő téma, ahonnan aztán kiszabadítja a régmúlt időkből ott maradt foglyokat: Ádámot, az összes pátriárkát és a prófétákat – egyszóval az ótestamentumi szenteket. Egy különösen is fontos – és sajnos, azt kell mondjam, rendkívül eleven, már-már tetszetős – részletben pedig a Sátán és a megszemélyesített Pokol párbeszédét olvashatjuk, melynek során azon vitáznak, hogy bezárják-e Krisztust az alvilágba... A Pokol – mondhatni – Krisztus pártjára áll, hiszen félti „*kincseit*”, míg a Sátán véghezviszi kamikazeakcióját, minek jutalmául ő maga kerül az ótestamentumi szentek helyére. A párbeszéd egyes részletei gyakorlatilag szó szerint megegyeznek első homíliánk egyes szakaszaival (többek között az a részlet, melyben az ördög „*az én régi népem*”-nek nevezi a zsidókat). Most már csak az a kérdés – és ez mindmáig kérdés maradt –, hogy vajon milyen irányú kapcsolat mutatható ki a homília és az apokrif evangélium között. Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy mindkét mű ugyanattól a szerzőtől származik – de egy alaposabb kutatás nélkül erről természetesen semmi biztosat nem lehet állítani.

Az Ördögről és a Pokolról¹⁵

Helyes lesz, szeretteim, ha ma visszatérünk a tegnap elmondottakra, és megnézzük azt az egyezséget, melyet az Ördög és a Pokol kötött a zsidókkal az Úr ellen.

Mikor meghallotta az Ördög, hogy az Úr ezt mondja: „Szomorú az én lelkem mindhalálíg”,¹⁶ úgy vélte, hogy a haláltól rettent meg, és megijedt a kereszttől;¹⁷ és elfutva a Pokolhoz: „Pokol testvérem! – ezt mondta neki –, készüljünk fel a gonosz napra, te és én; készíts nekem biztos helyet, ahová bezárhatjuk azt, akit Jézusnak mondanak, akiről János és a próféták azt mondják, hogy eljön, és kihajít bennünket. Íme, elkészítettem ellene a halált: már előkészítettem a szegyet, kiköszörültem a lándzsát, összekevertem az ecetet és az epét, a zsidókat mint az én nyilaimat ráirányoztam, az ő tanítványát pedig árulásra készítettem. Most már csak te vagy hátra, hogy felkészülj az ő befogadására, mert két napja maradt már csak hátra, aztán elviszem őt neked.

Sok gyötrelmet hozott ő rám a földön, és megharagított engem; sok edényt¹⁸ rabolt el tőlem; akiket én halálba küldtem, azokat ő egy szavával meggyógyította; kiknek én a végtagjait megbénítottam, azokat ez a beszédével feloldozta, és megparancsolta nekik, hogy fekvőalkalmatosságukat emeljék vállukra. Másokat megvakítottam, elzárva tőlük a világosságot, és gyönyörködtem bennük, mikor folyton falakba ütköztek, vízbe estek, összemocskolták magukat; de ez eljött – hogy honnan, azt én nem tudom –, és mindent az ellenkezőjére fordított, és egy szavával visszaadta a szemük világát. De még a születésétől fogva vak is rögtön felpillantott, mikor sárral és vízzel gyógyította, és megparancsolta neki, hogy merítkezék meg a Siloám tavában (Jn 9,1–7). És aztán, nem találva helyet, ahová menjek, magam mellé vettem a szolgálóimat, és tőle távol telepedtem le, és mivel találtam egy szép fiatalembert, bementem abba, és benne laktam. Hogy hogyan, én azt nem tudom: de odajött (Jézus), és felszólított, hogy menjek ki onnan. És mikor kimentem, és nem találtam helyet, ahová mehetnék, megkértem, hogy hadd vegyem birtokba a disznónyáját. És mikor belementem a disznónyájba, vízbe fojtottam őket (Mk 5,1–17). És amikor egy előljáró egyszülött lánya meghalt, és miután a sokat szenvedett leánya a szüleinek sok-sok fájdalmat okozott, és gyönyörködtem abban, ahogyan sírnak és kínlódnak, és a többi ember is siratja a gyermeket, és nagy fajveszélés van – hogy honnan (került elő), nem tudom, de – (akkor) a szavával feltámasztotta (a gyermeket), és visszaadta őt az anyjának (Mk 5,22 skk). És egy nő is, akit én kaparintottam meg: miután már tizenkét éve szenvedett a testéből szivárgó vérfolyásban, mikor meglátta (Jézust), rögtön odarohant hozzá, és csak a ruhája szegélyét érintette meg, amitől azonban tüstént megszűnt a vérfolyása (Mt 9,20 skk). És magamra maradtam, és nem mertem csatába bocsátkozni ellene, hanem felkeltem, és elköltöztem azokból a tartományokból, ahol ő járt. Elmentem hát Szíria vidékeire, pontosabban Kánaánba,¹⁹ és találtam ott egy szép leányt, és beléköltöztem, és folyton veszélybe sodortam: egyszer tűzbe vettem, máskor hegyről vettem le, vagy éppen folyóba dobtam, és nagy gyönyörűségemet leltem benne, hát még akkor, amikor az anyja búslakodott és szenvedett miatta. Hogy hogyan, azt én nem tudom, de eljött Jézus abba a tartományba, és ott időzött. És amikor tudomást szerzett róla a leány édesanyja, tüstént odaszaladt hozzá, és beszélt neki a lányáról, ekképpen: »Uram, Dávid fia, könyörülj rajtam! Az én leányom az ördögtől gonoszul gyötörtetik.«²⁰ Jézus azonban egy szót sem szólt hozzá. Ekkor azt gondoltam, hogy biztosan nem foglalkozik a kánaániakkal, így azok az enyémekek lehetnek. De megint elébe járult a nő, és így kérlelte őt: »Uram, Dávid fia, könyörülj rajtam! Az én leányom az ördögtől gonoszul gyötörtetik.« Jézus pedig ezt mondta a nőnek, mikor odafordult hozzá: »Ó, asszony, nagy a te hi-

ted. Legyen neked a te akaratom szerint.«²¹ És még csak nem is ment el ahhoz a lányhoz, hanem megadta az asszonynak a hatalmat, hogy engem kiűzzön belőle.

Miután kijöttem a leányból, és láttam, hogy Jézus még ott időzik, elmentem Bethániába. Mikor ott találtam Lázárt, az ő barátját, és láttam, hogy hosszú az út (Bethániáig), és ki akartam őt fárasztani, elraboltam Lázárt, és levittem őt hozzád, Pokol testvérem. És megnyugodtam, mert azt gondoltam, hogy többé nem lesz képes tőled rabolni. De amikor eltelt négy nap, hogy hogyan, nem tudom: talán álomba szenderedtél, vagy mással voltál elfoglalva, de elrabolta Lázárt tőled (JN 11,1–44).”

Erre így felelt a Pokol az Ördögnek: „Hát ő az, aki akkor elrabolta Lázárt? Mert ha ő az, akkor könyörülj rajtam, és ne hozd őt ide! Hiszen ő hatalmas, mert akkor az ő hangja rivallt rám, és ő fosztott meg a hatalamtól. Az ő hangját nem voltam képes elviselni, és most azt parancsolod, hogy őt zárjam be ide? Távol legyen, könyörülj rajtam, nem vagyok képes fogva tartani őt! Ha ez idejön, azokat is kiveti innen, akik most itt vannak. Testvérem, én megrohasztottam Lázár testét, és négy napig tartottam azt biztonságban. Már kezdett bűzleni, már oszlásnak indultak a testrészei, teljességgel uralmam alatt tartottam; és amikor ez (a Jézus) odajött az ajtó elé, és megszólította Lázárt: »Jöjj ki«, és ez a már bomlófélben levő Lázár úgy ugrott ki az én mélységeimből, mint az oroszlán, mely a barlangjából kirent a zsákmányra; vagy mint a sas, úgy repült ki, minden gyengeséget maga mögött hagyva egy szempillantás alatt. Ezt a Jézust én bezárni nem tudom.»²²

Azt válaszolta neki az Ördög: „Te gyáva, nyúlszívű, kishitű; rám már annyi bajt hozott (Jézus), mégsem menekültem ki a világból; te viszont csak egy csapást szenvedtél el tőle, és mégis így megijedtél? Én már annyit szenvedtem miatta, mégsem szüntettem meg hadakozni az emberek ellen. Hanem amikor láttam, hogy a külső testi betegségeket meggyógyítja, hozzáfogtam, hogy az emberek lelkét tegyem tönkre a munkáimmal. Mikor találtam egy Máté nevű ifjút, pénzsóvárságot plántáltam a szívébe, és így hatalmamba kerítettem őt, és vámszedővé tettem őt az útkereszteződés mellett. És amikor már annyira hallgatott rám az ifjú, hogy mindenkit megkárosított, kifosztott és megfosztott minden reménytől, arcul vert és ütlegelt mindenkit, és felzabálta, elitta mások vagyont, az én szolgálommá lett, én pedig örültem annak, hogy ilyen jól célba értek a terveim. Nagy vagyont gyűjtött; és amikor már megbízható munkássá tettem, aki jól teljesíti az akaratomat a vámszedőhelyen, hogy honnan jött, én nem tudom, de odajött, és azt mondta az ifjúnak: »Kövess engem!«²³ Ezzel a szóval elhívatott Máté, és rögtön felkelt, otthagya a vámszedőhelyet, és elhagyta a vagyont is, melyet nagy fáradtsággal gyűjtött össze. De a szüleinek sem szólt, hanem csak meghallotta a (Jézus) hangját, és tüstént követte őt, és a tanítványává lett. Ezt látva nagyon elkeseredtem, mert egy ilyen szolgától fosztott meg engem. De mégsem szüntettem meg viaskodni ellene; azt gondoltam ugyanis, hogy a (Máté) ifjúságát kedvelte meg, és azért rabolta el tőlem az ifjút.

Tehát felkeltem, és elmentem Jerikó határába. És mikor találtam ott egy apró kis emberkét, kinek neve Zákeus volt, és bementem abba, egy vámszedőhelyre állítottam őt: ő vigasztalt meg engem a Máté miatti szomorúságomból. Úgyhogy megnyugodtam, mert úgy gondoltam, hogy ezt már nem rabolja el tőlem, mert hát igen formátlan és apró volt. Hogy honnan jött oda, én azt nem tudom, de egy sokasággal együtt odajött (Jézus): Zákeus pedig, mivel kicsiny volt, és nem látta, ki is volt az, aki arra járt, felmászott egy fügefára, de Jézus azonnal feltekintett a fára, és mikor meglátta őt, így szólt: »Zákeus, hamar szállj alá!«²⁴ És örömmel fogadta Jézust, és mikor elment, mindenkinek négyannyit adott vissza, mint amennyit kizsarolt tőlük, valamint a saját va-

gyonának a felét odaadta a szegényeknek. Jézusnak barátjává lett, nekem meg az ellenségemmé. Mivel pedig már nem találtam helyet, ahová elmehetnék (mert mindenki, aki az enyém volt, hozzám futott), a bűnösök értelmét elhomályosítva beszéltem, és így érveltem: »Gyorsan vétkezzetek, sose álljatok ellen a gyönyörnek, és ne szűkölködjetek a földi javakban.« Ezeket és még ezekhez hasonlókat mondvá meggyőztem őket, hogy vessék meg saját lelküket, és hogy a gonoszság gyönyörében henteregjenek. Jézus viszont ezzel ellenkezően kezdett beszélni: a bűnösöket megvigasztalta, és meghirdette nekik a mennyek országába való megtérést, a bűnök bocsánatát, az adósságok elengedését, és így szólt mindenkire: »Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és meg vagytok terhelve, és én nyugalmat adok nektek.«²⁵ És mindenkit magához vont, mindenki őhozzá menekült.

Amikor aztán nem találtam helyet, ahová elmenjek, akkor megemlékeztem az én régi barátaimról, és felkelve, elmentem az én kedveseimhez, a zsidókhoz, akiket már kezdettől fogva arra tanítottam, hogy borjút imádjanak. Megemlékeztem a szövetségről,²⁶ melyet velem kötöttek: és mikor elmentem hozzájuk, felingereltem őket és az ő véneiket (Jézus) ellen, és a zsidók teljes sokasága²⁷ felkészült ellene. Te tehát egyáltalán ne félj, csak készíts biztos helyet, ahová bezárjuk őt.”

Válaszképpen pedig így szólt a Pokol az Ördöghöz: „Nem hallgatom tovább gonosz szavaidat, melyeket róla mondasz: hagyd őt békén, ne akard idehozni, nem vagyok képes befogadni őt. Hát mi közöd van neked őhozzá? Mi köze az agyagedénynek a kemencéhez? Az agyagedény összetörik és szétporlad. Annyit ártott már neked, annyi javadat elrabolta – amint mondod: vámszedőket, paráznákat, csalókat –, és nem mertél a színe elé állni, egy szót sem mertél szólni. Most meg idevezeted őt, hogy az én reményemet is elvegye, és olyan reménytelenné tegyen, mint te vagy? Ha ez nem az Isten Fia volna, nem tett volna ilyen csodákat; ha csak ember volna, nem tudta volna a testi kínokat meggyógyítani, és a vámszedők meg a bűnösök szívét sem tudta volna megtérésre és megfordulásra indítani. Hát éppen te mondtad el nekem, hogy egyetlen szavával véghezvitte, hogy a vámszedő elhagyja a hivatalát és a vagyonát, és kövesse őt! Te nem mertél a színe elé állni, nekem meg azt parancsolod, hogy zárjam be őt? Jól tudom, hogy mit mondanak a próféták róla, akiket én tartok bezárva, hogy milyen örömmel várják őt. Én tudom, hogy milyen örömhírt hirdetett róla maga János is, mikor eljött, úgyhogy félek befogadni őt ide.”

Azt mondja neki az Ördög: „Ezek mind hazudnak, hogy téged félelemben kergessenek.” Azt mondja neki a Pokol: „No de a rád vonatkozó dolgokról, amiket előre megmondtak, nem hazudtak: mert éppen azt cselekedte veled az, akit Jézusnak mondanak, amit a próféták előre megmondtak. És tessék, te bevallottad ezt nekem, éppen rád valának azok a szavak, amiket elmondtak, és most még énelőttem nevezed őket hazugnak?” Azt válaszolja neki az Ördög: „A te hatalmas erőd és kongó bendőd, melyet senki sem tud jóllakatni, ne tudna még egy embert befogadni?” Azt válaszolja neki a Pokol: „Ne fecsegi hát! Mindenki elhagyott téged, és őhozzá menekült. Világos, hogy te meg el akarsz engem hagyni, és az ő barátjává akarsz lenni.” Így felel neki az Ördög: „Az egész világot elnyelted, és mégsem mondtad: »Elég.« Ábrahámot, Izsákot, Jákobot és az összes prófétát befogadtad, és mégsem féltél, és most egyetlen ellenségem miatt ekkora félelem fog el, és nem akarod őt befogadni? Én meg vagyok győződve arról, hogy ez (csak) egy ember, aki fél a haláltól: most ugyanis, mikor megtudta, hogy eljött a halála órája, a haláltól félve és elszomorodva azt mondta: »Szomorú az én lelkem mindhalálig.«”²⁸

Azt mondja neki a Pokol: „Én még nem láttam őt, és nem is akarom látni; de ha meghallgatsz engem, megmondom neked az igazságot, és jegyezd meg magadnak a szavaimat: mert csak színlelve beszél így, azért, hogy a színe elé kerülj, és még rosszabb legyen neked: és akkor jaj lesz neked, szerencsétlen! Csak rá akart téged szedni, mikor ilyen szavakkal élt; hagyd őt békén, és ne akarj hadakozni ellene.”²⁹ Ezt mondja neki az Ördög: „Erős szolgálaim vannak, és nem félek háborúzni veled. Vannak elvbarátaim, legfőképpen Annás és Kajafás és Júdás: ezek az én örököstársaim. Továbbá itt van még nekünk az összes többi zsidó, úgyhogy azt teszünk veled (vagyis Jézussal), amit csak akarunk; csak te fogadd be őt.” Azt válaszolja neki a Pokol: „Hát menj, és tégy úgy, ahogy akarsz. Vívj vele egy darabig, és ha legyőzöd őt, bezárjuk őt ide, és akkor te fogsz uralkodni a zsidókkal. De ha győzöl, eljön ide, és mindenkit kihajít innen, akiket bezártam, és akkor megkötöz majd téged és a szolgálaidat, a zsidókat, és át fog adni nekem benneteket, és veletek együtt én is szerencsétlenné leszek.”

Ezeket hallva elment az Ördög a zsidókhoz, és felindította őket az Úr ellen: mikor mindannyian összegyűltek, tanácsot tartottak, hogy hogyan öljk meg őt. Az Úr pedig azon az éjszakán az Olajfák hegyén volt, a szabad ég alatt, a tanítványaival. És mikor tudomást szerzett az ellene szőtt tervről, azt mondta a tanítványainak: „Eljött az óra, hogy megdicsőüljön az Embernek Fia: virrasszatok és imádkozzatok, nehogy kísértésbe essetek.”³⁰

Itt bezárjuk a beszédet. És ha Isten méltónak talál majd bennünket, a beszéd többi részét majd egy másik napon meghallgatjuk. Krisztusnak, az Atyának és a Szent Léleknek dicsőség, örökkön örökké. Ámen.

A mi Urunk, Jézus Krisztus harmadnapi feltámadásáról (Részlet)³¹

Jézus Krisztus, a mi Urunk feltámadt a harmadik napon, életet ajándékozva a világnak. És íme, némelyek az őrészből elmentek a zsidókhoz, és ezt mondták: „Feltámadt a halottak közül Jézus, akit Krisztusnak mondanak.” És úgy válaszoltak a katonáknak az esztelen zsidók, hogy: „Miért nem őriztéték meg őt?” Erre a katonák: „Mikor ti fogságba vetettétek, ugyan mi hasznatok volt abból, hacsak nem a ti lelketek romlása? Ez ugyanis azt mondta, hogy nekem meg kell halnom és harmadnapon feltámadnom. És ezek be is teljesedtek, mikor nagy dicsőséggel feltámadt a halottak közül.” Felelnek nekik a kegyetlen zsidók: „Biztosan pénzt fogadtatok el a tanítványaitól, és kiadtátok nekik a testet.” És azt mondják a katonák: „Ti ekkora hitelenségben vagytok, törvényszegők? Nem hittetek neki, mikor azt mondta, hogy »meg kell halnom, és harmadnapra feltámadnom.«³² Jaj nektek, zsidók, mert most eljött, és nem hittetek neki, pedig azért jött, hogy beteljesedjék minden Írás, mely róla beszélt. Amikor pedig eljön az ő második eljövetelekor, mit fogtok tenni, törvényszegők? Hát hogyan lettünk volna képesek fogva tartani őt, mikor szinte halálra váltunk az ő dicsőségétől való félelmünkben?³³ Mikor ugyanis feltámadt, megrendült a föld azon a helyen az alapokig, és angyalok serege vette körül az ő isteni sírhelyét; és mikor eljött egy angyal, elgördítette a követ a sírhely bejárata elől.³⁴ És íme, kijött Jézus, mint vőlegény a hálószobából, és úgy ragyogott, mint a mécses világa. És hallottuk, amint az angyal azt mondta az asszonyoknak: »Ne féljete! Menjete el, és mondjátok el a tanítványainak, hogy feltámadt a halottak közül, és íme, előttetek megy Galileába: ott meg fogjátok látni őt.« Íme, tehát Galileában van. Ha képesek vagytok rá, menjete el, és fogjátok el őt.

Íme, megmondtuk nektek az igazságot, amit az angyaloktól hallottunk.” Mikor pedig a zsidók meghallották ezeket a szavakat, mintegy holttá váltak a félelemtől és a csapástól. És maguk között tanakodva elegendő pénzt adtak a katonáknak, és megkérték őket, hogy mondják azt, hogy „»a tanítványai eljöttek éjjel, és ellopták őt, miközben mi aludtunk«. És ha majd ez a helytartó fülébe jut, mi majd meggyőzzük őt, és így megszabadítunk a gondjaitoktól.”³⁵

Ó, törvénszegő zsidók, ki győzheti meg az egész világot? Jaj nektek, szerencsétlenek, mert gonosz tervet szőttetek, mert fiaknak hívatatok, de most kutyákká lettetek;³⁶ jaj nektek, kemény nyakúak és körülmetéletlenek, mert annak ellenére, hogy az Úr elhívott népe vagytok, farkasokká váltatok, és fogatokat az Isten bárányára fentétek, és az ő dicsőségétől elidegenedtetek. Jaj nektek, esztelenek, mert a poklot szerettétek és az örökké tartó tüzet. A pokol ugyanis, miután kimennek (tőle) azok, akik a kincsei közül valók, helyettük benneteket vár, ezt mondva: „Ne leljen nyugalmat a héberek közül senki sem, aki Krisztus ellen nyújtotta ki a kezét, engem pedig fogollyá tett! Mert ha ezek nem szöttek volna ármányt az Úr ellen, akkor nem szenvedtem volna el ezt. Amikor majd befogadom őket, leviszem őket a legmélyebb bugyromba, ahol az ő atyjuk, az ördög is van, az örök tűzbe és a meg nem haló féreg (gyötrésébe)³⁷ bezárva: hogy megtanulják, hogy ne harcoljanak a dicsőség Ura ellen, hogy ne szóljanak az Isten ellen igaztalanságot, és hogy ne emeljék fel az önhittség szarvát.”

Jaj nektek, szerencsétlen zsidók, mert a fényt elhagyva a sötétséghez ragaszkodtatok. Rólatok mondta Ézsaiás próféta: „Jaj azoknak, akik a világosságot sötétséggé teszik, s a sötétséget világossággá, akik a keserűt édesnek mondják, az édeset pedig keserűnek.”³⁸ Jaj lesz nektek, szerencsétlen zsidók, mikor rátekintetek a keresztre, amelyen az Urat megfeszítettétek, akit az egész világ imád, és aki a feltámadás napján és az ő második eljövetelekor eljön az ég felhőin, akire angyalok vigyáznak, és aki benneteket elítél.

Jaj nektek, zsidók, mert gonosz tervet szőttetek, hogy megöljétek a halhatatlant. Az pedig örökké él, de ti meghaltatok a hitetlenség miatt, és a boldog Pálra sem hallgatotok, aki azt mondja: „Krisztus váltott meg minket a törvény átkától, átokká levén értünk.”³⁹ Mi azonban, megelőzve a gonosz szívű és engedetlen zsidókat, a megigazulás napjának fényéhez jöttünk, és az Úr feltámadását örömmel fogadtuk.

Feltámadt hát a mi Urunk, Jézus Krisztus a halottak közül, és találkozott vele két asszony, mégpedig a Magdalai Mária és egy másik Mária, aki a Jézus anyja, és imádták őt. Mit mondott tehát? „Ne féljete, hanem menjete el – szól –, mondjátok el a tanítványaimnak és Péternek, hogy menjenek el Galileába, és ott meg fognak látni engem.”⁴⁰

Jegyzetek

1. Ez a tanulmány – és az itt közölt szövegegyüttes – egy nagyobb kutatási folyamat része, melyben a zsidók démonizálásának történetét és annak egzisztenciális hátterét igyekszem feltérképezni, különös tekintettel a II–XII. századig tartó görög nyelvű egyházi irodalomra. E

tanulmány elkészítését a Wesley Kiadó Kht. támogatta.

2. E. M. Jeffreys et al.: SACRA PARALLELA. In: THE OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM. Oxford University Press, New York–Oxford, 1991. Vol. 3. 1826.

3. Erről lásd Vanyó László összefoglalóját: uő: AZ ÓKERESZTÉNY EGYHÁZ IRODALMA. Jel Kiadó, 1999. Vol. 2. 609–618.
4. G. Lafontaine: LE SERMON SUR LE DIMANCHE D'EUSEBE D'ALEXANDRIE: VERSION ARMÉNIENNE ET VERSION GÉORGIENNE. In: *Le Muséon* 87 (1974). 23–44. Valamint korai szerzők, mint J. C. Thilo: ÜBER DIE SCHRIFTEN DES EUSEBIUS VON ALEXANDRIEN UND DES EUSEBIUS VON EMISA. Halle, 1832; Edward Kennard Rard: SERMO DE CONFUSIONE DIABOLI. In: *Modern Philology*, Vol. 2. No. 2 (1904. október). 261–278.
5. Leslie S. B. Mac Coull: WHO WAS EUSEBIUS OF ALEXANDRIA? In: *Byzantinoslavica* 60 (1999). 1., 9–18.
6. Lásd James Parkes összefoglalását. In: uő: THE CONFLICT OF THE CHURCH AND THE SYNAGOGUE. A STUDY IN THE ORIGINS OF ANTISEMITISM. Hermon Press, New York, 1974 (az 1934-es kiadás reprint változata). 291–294.
7. Mac Coull: i. m. 14.
8. A VI. századnál korábbi kánonok judaizálást érintő rendelkezéseiről a munka más részeiben szólok. Kétségtelen tény, hogy a III–IV. század fordulójától legalább a VIII. századig, korábban Elvirától Szíriáig és a fenti adatok alapján később Konstantinápolytól Egyiptomon át Arméniáig, folyamatosan jelen volt a birodalomban valamiféle judaizáló mozgalom.
9. A témával kapcsolatban lásd: G. Nedungatt–J. M. Featherstone: THE COUNCIL IN TRULLO REVISITED. Róma, 1995. 147. A kánonok szövegét lásd: Mansi: SACRORUM CONCILIORUM NOVA ET AMPLISSIMA COLLECTIO: IN QUA PRAETER EA QUAE PHIL. LABBEUS ET GABR. COSSARTIUS... ET NOVISSIME NICOLAUS COLETI IN LUCEM EDIDERE EA OMNIA INSUPER SUI IN LOCIS OPTIME DISPOSITA EXHIBENTUR. H. Welter, Párizs, 1901–1927. XI. 946., 958.
10. Pseudo-Kaisarios: DIE EROTAPOKRRISEIS (DIE GRIECHISCHEN CHRISTLICHEN SCHRIFTSTELLER). Ed.: Rudolf Riedinger. Akademie-Verlag, Berlin, 1989. 200., 201.
11. Lásd AZ ÖRDÖGRŐL ÉS A POKOLRÓL című művét, amelyet alább közlök.
12. Lásd a KRISZTUS HARMADNAPI FELTÁMADÁSÁRÓL mondott prédikációban, amelyet alább közlök.
13. A latin szöveg egy IX. századi kéziratát 1904-ben közölte Edward Kennard Rand a fentebb már idézett művében (SERMO DE CONFUSIONE...).
14. Az apokrif NIKODÉMUS-EVANGÉLIUM-ot magyarul is olvashatjuk az Adamik Tamás szerkesztésében megjelent kötetben: CSODÁS EVANGÉLIUMOK. Telosz Kiadó, 1996. 117–140. A Sátán és a Hádész vitáját lásd a 136–137. oldalon. Az eredeti szöveget lásd: C. Tischendorf (szerk.): EVANGELIA APOCHRYPHA. Leipzig, 1876. Reprint: Hildesheim, 1966. 210–432. Az irat keletkezéséről lásd THE OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM. Oxford University Press, New York–Oxford, 1991. Vol. 2. 1472.
15. A görög szöveget lásd: PG 86.1.384–406.
16. Mt 26,38.
17. Ugyanezzel a szakasszal kezdődik a Pokol és a Sátán párbeszéde a NIKODÉMUS-EVANGÉLIUM-ban is (20.1. [Adamik]).
18. Pál apostol gyakran nevezi az Istent szolgáló embert „edény”-nek, „szkeusz”-nak, mégpedig azért, mert ezzel metaforikusan a tempomi edényekkel azonosítja, vagyis Isten céljaira elkülönített, „szent” eszköznek tartja. A szerző fent arról beszél, hogy egyesek, akik az ördög „edényei” voltak, Krisztus munkája nyomán Isten edényeivé váltak.
19. Jézus idejében Szíro-föníciát neveztek így.
20. Mt 15,22.
21. Mt 15,28.
22. Ez a szakasz – kevésbé kiszíneze – ugyan csak szerepel a NIKODÉMUS-EVANGÉLIUM-ban (20.3 [Adamik]).
23. Mt 9,9.
24. Lk 19,5.
25. Mt 11,28.
26. Az Ex 6,5-ben az Úr mondja, hogy „megemlékeztem az én velük [vagyis az Izrael fiaival] kötött szövetségemről”... Vagyis a szerző a fenti helyen a visszájára fordítja a klasszikus zsidó mitológiai *axis mundi*, és azt állítja, hogy a zsidósággal nem Isten, hanem az ördög kötött szövetséget, melyről az ördög, íme, most megemlékezik...
27. „Pan to pléthosz tón iudaión”: gyakorlatilag redundáns szóképzés, azt hangsúlyozza vele a szerző, hogy kivétel nélkül az összes zsidóról van most szó.
28. Mt 26,38; Mk 14,34.
29. Ez a gondolat is szerepel NIKODÉMUS EVANGÉLIUMÁ-ban (20.2 [Adamik]).
30. Jn 12,23; Mt 26,41.
31. PG 61.733–735.
32. Mk 8,31.
33. Mt 28,2–4.
34. Mt 28,5–7.

35. Lásd Mt 28,11–15. A NIKODÉMUS-EVANGÉLIUM 13. fejezete is ezt a történetet színezi ki, hasonló hangsúlyokkal.

36. Ez a frázis Aranyszájú Szent Jánostól származik. Lásd ADV. JUD. HOM 1.2.2. (In: Vattamány Gyula [szerk.]: Aranyszájú Szent János:

BESZÉDEK A ZSIDÓK ELLEN. Wesley János Lelkész-képző Főiskola, 2005. 48.)

37. Utalás Ézs 66,24-re.

38. Ézs 5,20.

39. GAL 3,13.

40. Mt 28,10.

Gellén-Miklós Gábor

ENNYI VOLT

Akarjátok, hogy cincogjak
tovább? Öblös hangon nyávogok.
Felborzolt szőrrel, erélyesen
azért is karmolni fogok.

Sokáig voltam jó fiú.
És még tovább reklámszatyor,
aki a sarokba dobva várta némán,
hátha valaki belekotor.

De vége. Ennyi volt. Türelmem oda.
Most magamtól is kiborulok.
Elárasztok minden lelket és szobát.
Menekülnek előlem emberek, bútorok.

G. István László

NE ÉRJEN TÖBB HOMOK

Hordhatatlan lett, poros kabát,
a gomblyuk széle rojtos, akár egy foszló
ígéret, hogy nekem csak veled. Nap se szívja
így ki színét a homoknak, beáll
a sivatag, úgy hullámszánk a szemek,
akár hajzuvatag fénypásmái közt
a rés, napról napra más a rajz. Vonulnak

tevék, málhájuk barázdát híz, nyomukban
szél egyenget. Bölcsek se tudnak erre
jó szót mondani, a felejtést gyakorolni
kell, nézd a szelet, ahogy a homokkal
gyakorol, ruhával öltöztet követ, a szemeket
gúlába hordja fel, aztán porzanak szanaszét.
Ahogy tárgyak égnek el, és valódi
jelük a füst, mert a lélek eltűnés,
úgy marad csupasz a kő.

Széllal beérni,
a haját fújja el, kabátot ne érjen
több homok.

FÜGGŐKETREC

A gang körbeérő rácsai mentén,
mint egy függőketrec, valahol
felhőkbe tart, lebeg, jutott
eszembe, ez a súlytalan
kötődés, hogy mégis, milyen szoros –
mint két föld, amiben csak a kőolaj
közös, több évezred magmasúlya,
mennyi préselt élet energiája
csapott fel tekintetedből. Mire
kötelez? Ahogy olvad a gerinc, ahogy
csigolyák fogaskerekébe illik
egy ismerős mozdulat. Kezem a
rácson, hangszert penget, a
mélység nem hív, inkább küldene
a függőketrecen túl, hogy van mibe,
szemet lehunyni, óvó szemgödör – hogy a
sírban tükör lehessen a sötét,
amiben nem az én arcom esik szét,
hanem a tiéd.

Kántor Zsolt

A LÉLEK SAVA

Digitális robotemberek rászoktak a sósavra, írja egy portál, és sósavfüggőként folyamatosan önpusztítják magukat. Munkaidő után elindulnak a sav-raktár felé és rá-rákattannak a sósav-slagra, csapra vernek naponként olykor tíz-tizenkét hordót is. A Calgon sem segít, mondja a riporter, aki kommentálja a clip kockáit. Talán el se hinnénk e lehetetlenséget, ha nem írna róla az Internetes Pneuma Hagion. A robotgépek autókat szerelnek össze, és egész nap szomjasak. A beszélő lemezük össze, és egész nap szomjasak. A beszélő a vesém, főnök! A befektetők a programozóra gyanakodnak, aki alkoholista-ként vált munkanélkülivé, majd lett hívő, megtérése után óriási fejlődésen keresztül a Szent Szellem kente fel evangelizációs munkára, majd elvégezte a programozó matematikus szakot és jeles kutató lett. A savfüggésen túl a robot-férfiak, mert nemi identitást is táplált beléjük a zseniális elme, bibliai részeket darálnak memoriter, erre alapozva javították meg őket. Visszahívták a feltalálót és kényszerítették, mondassa el a robotokkal a megtérő imát. A gépek befogadták a szívükbe a Messiást, és leszoktak a sav fogyasztásáról. Ahogy ők aposztrofálták a munkanapló följegyzése alapján. Munkamoráljuk javult, a teljesítményük megkétszereződött. Kérdés, hogyan konstituálódhat a lelkük, ami üdvösséget kap? A Bibliából tudjuk, hogy a mennyei Jeruzsálem tele lesz emberekkel, de kedves állatokkal is. A robotgépeket viszont nem említik a szent iratok.

Gál Ferenc

TERMÉSZETI JELENSÉGEKRŐL

Már csak ez a nappali sötétség
hiányzott. A kivilágított sugárút
délben, és az elmaradhatatlan
jövendölések. A jellegzetes tartás
és kifordult tekintet, amin nem változtat
már a tetőkertet újra aszaló nap sem.
Hisz, az első feljegyzések szerint

árnyék nem múlhat el nyomtalanul
városunkról, mi pedig, a hencegő
idióták népe, megtanultunk
együtt élni görcseinkkel.
Kávénkba habot kavarva olvassuk,
hogy urunk magyarázatot vár,
mert álmában izzad minden,
amit ember készített. Örömmel
megírnánk, hogy megfoghatott
a hárommellű szajha átka,
és a lidércnyomás nem pepecsel
többé részletekkel. Beszélő szobraink
helyén azonban levélhullás óta
jutazsákok és lapátok állnak.
Mi magunk a karzat korlátjánál
ücsörgünk. Tétlenül, de jóleső
tudattal, hogy bál után
még egyeztettük óráinkat,
pecsétgyűrűnkben pedig a por
csontszáraz és garantáltan
göröngyöktől mentes.

MÍTOSZOKHOZ

Teremszolga vezet be az olvasóba.
Segít befűzni a család történetét
őrző filmet, azután elbocsátom.
Kezem ügyébe készítem a ceruzát
és az írómappát. A tiszta zsebkendőt,
amivel a könnyeimet majd letörlöm.
Szokás dolga csak, mondta az öregúr,
amikor legutóbb leadtam a számot.
Eleinte mind így állnak föl a géptől,
azután szemük alkalmazkodik
a különös megvilágításhoz,
és záráskor úgy kell kicsöngetni őket.
Ugyanez a költők időmértékes
nyelvén: érzések és erők,
az átváltozás csodáját idézve,
órák alatt kioltják egymást
bennünk. Most búcsúzom.
Az óvatos szavakkal még várhatsz.
A labirintus méhébe szervezett
találkán, remélem, látjuk egymást.

Karády Viktor

FEJTŐ FERENC (1909–2008) EMLÉKÉRE

Szocioanalitikus vázlat egy zsidó-keresztény magyar–európai indulásáról

Nemigen sikerülne nekrológot írnom nemrég igen idősen eltávozott, de örökifjú módon utolsó pillanatáig aktív barátunkról, Fejtő Feriről. A kicsinyített névalak nem valami opportunus kivagyiság akaratlan kitüremkedése. Fejtő tudtommal mindig így hívta magát, nem Ferencnek, legfeljebb francia barátaitól François-nak – hiszen Molière nyelvén a személynevek nem engednek meg érzelmes minősítést. Bácsizni sem engedte magát. Mindenkörű s az utolsó évtizedekben már rendre fiatalabb ismerőseivel kortársként tartott fenn a korkülönbségre tekintet nélküli, általában közvetlen, baráti kapcsolatot. Mondom, nekrológot nemigen tudnék írni róla, annyira jelenlévőnek tudom ma is, annyira képesnek és örökké késznek egy (immár csak virtuálisként elképzelhető) eszmeceserére. Ezt talán Ő is így gondolta, hiszen abban a megtiszteltetésben részesített, hogy utolsó – már csak diktált – üzenetében feleségemmel együtt említett a hátrahagyott barátok között.

A kései búcsú és a gyász helyzete azonban egy vele szemben fennálló adósságomra is emlékeztet. Amikor kilencvenedik születésnapját ünnepelve kötetnyi tanulmányt ajánlottak neki barátai, életútja kezdeteiről kíséreltem meg egy nagyobb mikroszociológiai elemzést, melynek egyes részletei magyarul meg is jelentek, ha nem is egyszerre.¹ Ez az oknyomozó igényű munka családi körülményein és iskolai pályaképén át katolizálásáig követte a fiatal Fejtő életkezdését. A vallásváltás aktusát beillesztettem a Pécs városi rabbiságon bejelentett kitéréseknek kissé szélesebb makroszociológiai értelmezésébe. Ezt a tanulmányt 95. születésnapja közeledtével annak a zsidó témavilágú francia szaklapnak – a *Cahiers du judaïsme*-nak – ajánlottam közlésre, melynek tanácsadó testületében Fejtő is, jómagam is helyet foglaltunk. Kell-e mondanom, hogy a lap a legutóbbi időig fektette – ha formálisan vissza ugyan nem utasította – tanulmányomat, mely a felelős szerkesztő megítélése szerint minden bizonynyal egy „rossz zsidóról” szólt. A nagy nyugati nemzet zsidóságának hivatalos képviselői ezek szerint még nem jutottak el annak az evidenciának a felismeréséhez, melyről nekem annak idején (1966 felé) kitűnő mentorom, Raymond Aron is beszélt egy kortársának idevágó tévhiedelme kapcsán, ti. hogy a zsidóság a szekularizáció korában már nem vallási kérdés, hacsak ezt nem posztuláljuk normatív formában, mint ahogy a legtöbb izraelita hatóság teszi. A felekezeti zsidóság az érintettek identitáslehetőségeinek egyike csupán, sok helyütt még csak nem is többségi választás eredménye. Fejtő maga mindenképp így gon-

¹ L. MIKROHISTÓRIA ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET EGY NAGYKANIZSAI KISDIÁK ISKOLAI PÁLYÁJÁNAK TÜKRÉBEN. HOMMAGE À FEJTŐ FERENC. A 90 ÉVES FEJTŐ FERENC KÖSZÖNTÉSE EMLÉKEZÉSEKKEL, TANULMÁNYOKKAL, *Világosság*, 1999, 167–177.; MAGYAR, ZSIDÓ ÉS KATOLIKUS. EGY KITÉRÉSI JEGYZŐKÖNYV MARGÓJÁRA. ŰDVÖZLET AZ ÖRÖKIFJÚ FEJTŐ FERENCNEK, *Korunk*, 1999. július, 25–31.

dolghatta. Zsidóságát sohasem tagadta meg, és kései munkásságát végigkíséri az ezzel való szellemi foglalatosság.² Fiatal korában megvalósított katolizálása ellenére végig foglalkoztatta egyik kedvenc szerzőjének, Heinének kései bánata, hogy nem mondanak sírja felett *kaddist*. Gondja volt tehát jó előre kikötni Sitruk francia főrabbiával és Lustiger bíborossal (a magát nyilvánosan szintén zsidónak valló párizsi érsekkel), hogy temetésén mindkét felekezet saját rítusa szerint fogja búcsúztatni. Nem tudom, így történt-e, de emlékszem, mennyire érdekelte kezdetben csak franciául meglévő élettörténeti esszém, és szeretete volna az egészet franciául is, magyarul is nyomtatásban látni. Addig is, míg ez megvalósulhat, megkísérlem a lentiekben – ahogyan talán kívánna volna is – összefoglalni bűvárkodásaim főbb eredményeit.³

Avval lehet kezdeni, hogy Fischel Ferenc Nagykanizsán egy már messzemenően elmagyarosodott neológ zsidó közösségben és különösképp egy a helyi társadalomba erősen integrált, tekintélyes polgárcsaládban született. Ennek a mondatnak minden eleme külön kommentárt érdemelne. Kiemelendő talán a többgenerációs művelt polgári háttér – a Csehországból betelepült Fischel nagypapa már nyomdaüzem-tulajdonos, könyv- és lapkiadó, valamint könyv- és papíráru-kereskedő – és a már általa is képviselt erős magyarságtudat. Pedig az etnikai határsávban élő család egy része horvátországi, de egyes ágai szétrajzottak Szerbiába, Olaszországba, Erdélybe s Ausztriába is. A rokonokkal olykor a német az egyetlen közös nyelv. A család nemcsak nyelvileg és nemzetiségi tudat szempontjából vegyes szerkezetű, de vallásilag is. Az édesanya korán elhalt, és a mostohaanya aktív katolikusként szeretteti meg magát a félárvaságra jutott gyerekekkel. Legjobb gyerekkori barátja is hívő katolikus. Bár emlékezéseiben szerepel egy szimpatikus fiatal rabbi is, előfordul, hogy a gyermek Fejtő misét hallgat. Egy nagybátyja fiatalon katolizál, és a helyi úri társadalom notabilitásaként a rendőrkapitányságig viszi. A család horvátországi ága teljesen elhagyta vallását.

Ugyan 1915 őszén Fischel Ferencet a helyi zsidó elemibe íratják be az állami iskola helyett, akárcsak környékbeli zsidó kortársainak legtöbbszörét, de ennek oka kevésbé a korban természetes iskolai elkülönülés elvének követése, mint a nyilvános jogú zsidó intézmény közismert kitűnősége. Itt egy tanítóra mindössze húsz kisdíák jutott, ami kivételesen kedvező pedagógiai viszonyokra utal. Ezt egyébként igazolja az a tény is, hogy a zsidó elemibe egyre több keresztény gyereket járattak. Az utóbbiak Fischel Ferenc fiúosztályának már a negyedét teszik ki 1916–17-ben, ami rendkívüli számaránynak számít, tekintettel az elemi iskolahálózatban ekkoriban uralkodó – s a keresztény iskolákban egymás között is érvényesülő – majdnem teljes vallási szegregációra. A zsidó iskolák tekintélyét és vonzerejét illusztrálja az ugyancsak a helyi hitközség által fenntartott polgári iskola közönségének összetétele is, melyben már a diákság többsége (58%-a) volt keresztény. Hozzátehetjük, hogy a trianoni országban ez volt az egyetlen

² Lásd különösen a következő, itt az eredeti francia kiadások szerint idézett könyveit: HEINE, UNE BIOGRAPHIE, Paris–Bruxelles, Ed. Maréchal, 1946; LES JUIFS ET L'ANTISEMITISME DANS LES PAYS COMMUNISTES, Paris, Plon, 1960; DIE ET SON JUIF, ESSAI HÉRÉTIQUE, Paris, Pierre Horay, 1997 (az 1960-as első kiadás utáni második kiadás); HONGROIS ET JUIFS. HISTOIRE MILLÉNAIRE D'UN COUPLE SINGULIER (1000–1997), Paris, Balland, 1997. (Zeke Gyula közreműködésével.)

³ Az életrajzi részleteket illetően Fejtő tartalmukban nem pontosan egyező magyar és francia nyelvű önéletrajzi könyveit használom általában külön utalások nélkül. Az idézetek oldalszámái a magyar kiadásra vonatkoznak. Lásd HOVA REPÜL AZ IDŐ, A DUNA-PARTTÓL A SZAJNA-PARTIG, Belvárosi Könyvkiadó, 1996; MÉMOIRES, DE BUDAPEST À PARIS, Paris, Calmann-Lévy, 1986.

len zsidó polgári, ami nem meglepő, hiszen ezt a népszerű alsóbb középiskola-típust majdnem kizárólag az állam vagy a városok működtették. Befogadottságára, a helyi társadalomban betöltött közhasznú funkciójára világít az a tény, hogy zsidók és keresztények közel azonos mértékben használták ezt a zsidó iskolát, mint a zömmel közületi polgárikat országszerte.

A fiatal Ferencet persze, miután kijárta az elemit, mint polgárgyereket a piaristák vezette gimnáziumba íratják be, hiszen ez az egyetlen helyi középiskola, amelyik a latin érettségivel megnyitja az egyetemek felé vezető utat. Az időpont ominózus, hiszen a fehérterror évében vagyunk. Mégis, a helyi viszonyok kiegyensúlyozottságára jellemző – ahol sem a kommün, sem a fehérterror nem hozott különösebb felfordulást –, hogy egy zsidó fiatal itt még az országos antiszemita hisztéria és az egyetemi *numerus clausus* (1920) idején sem tapasztal semmiféle megkülönböztetést. Az egyetlen helyi klasszikus gimnázium bizonyára nem engedheti meg magának a felekezeti szelekciót úgy, ahogy ez a nagyobb iskolai piacokon – a nagyvárosokban, főképp Budapesten – ez ekkorra már rendszerré vált, amennyiben volt választás más vallású és közületi iskolák között. De talán saját hagyományból sem diszkriminált, hiszen a katolikus iskolák között a piarista rend intézményei bizonyultak végig a legtoleránsabbaknak a nem katolikusokkal szemben. Történelemtanárát, aki egy ízben kétségbe vonta, hogy mint zsidó diákot érdekelheti a nemzeti történelem, apja panaszára az iskolaigazgató megszegyentítő kioktatásban részesíti. Ugyanez a tanár aztán később a család barátjává vált, s feladta judeofób előítéleteit.

Iskolai helyzetét, de egyben liberális polgári öntudatát, ugyanakkor a piarista atyák felekezeti türelmébe – ha nem is semlegességébe – vetett hitét objektív módon is megerősíthette a zsidó kisdiákok kiemelt pozíciója a műveltségi tőke megszerzéséért folyó virtuális verseny helyi erőterében. Míg 1919-ben a nagykanizsai iparostanoncok közé belépőknek alig 5 százaléka zsidó, a fiúpolgáriban már 15 százaléknyan vannak, s a piarista gimnáziumban már ennek közel duplája, 28 százaléknyan. Míg a városban az elemiből kikerült keresztény továbbtanulóknak alig 9 százaléknyi töredéke kerül a gimnáziumba, ez az arány a zsidó továbbtanulóknak éppen kétötödét teszi ki. De a nagykanizsai zsidó diákok az iskolai kitűnőség útján is elől járnak, akárcsak az egész országban, amint ezt vizsgajegyjeik rendre igazolják, mégpedig az osztályszámokkal emelkedő arányban. Míg Fischel Ferenc társai az alsóbb osztályok jeles rendűjeinek éppen 28 százalékat adják, addig a két legfelső, érettségi előtti osztályban már többségét, 54 százalékot. A zsidó diákok itt is elsősorban a nyelvi tárgyakban jeleskednek, bár a testnevelés kivételével teljesítményeik minden tárgyban jelentősen meghaladják keresztény osztálytársaik átlagait, így az 1-től (jeles) 4-ig (bukás) terjedő skálán latinból 0,36 átlagjegynyi különbséggel, míg németből az eltérés 0,42, magyarból 0,23, mennyiségtanból 0,27 átlagjegynyi, szemben a testnevelésben tapasztalható 0,32 átlagjegynyi elmaradásukkal. Nehéz megállapítani, hogy ezekben az ellentétes számokban mennyire a zsidósággal kapcsolatos sztereotípiák önmegvalósító prófécija működik s mennyiben a zsidó miliókben más jelzésekben is tetten érhető értékrend a szellemi javak előnyére.

Mindenesetre az előbbieket Fischel Ferenc iskolai pályájára is rányomták bélyegüket. Ő végig eminens diák, bár nem mindig szerzi meg a legjobb jegyet minden tárgyból. Harmadikban például tornából csak jót kap, s ez megismétlődik hetedikben is. Ekkor még matematikából is becsúszik egy kettes, mint ahogy magaviseletből is az érettségi évében. (Ez utóbbi, a keresztény kurzus szellemiségétől minden bizonnyal nem idegen

okokból, szintén országos trendnek felelt meg: a zsidó középiskolások átlagosan magaviseletből mindig kissé gyengébben szerepeltek keresztény társaiknál e korban.) Mindez nem csorbítja eminens státusát, melyet az iskolai hatóság már negyedikes korában könyvjutalommal is értékelt. Igaz, hogy a 42 erre szánt jutalomkönyvből 12 a Fischel Fülöp és fiai cég adományából származott... Iskolai kitűnőségéhez az elit diákokhoz illő megfelelő legklasszikusabb iskolai választások is társulnak. Az ötödik osztálytól például végig az ekkor már opcionális görögöt is tanul, hatodikban gyorsírást is külön tárgyként, és nyolcadikban már tagja az énekkarnak. Ez utóbbi egy zsidó diák részéről egyértelműen asszimilációs lépésnek tekinthető, hiszen a katolikus gimnázium énekkara templomi kórusként is szolgált. A felső osztályokban Fischel Ferenc természetesen az önképzőkör aktív tagja lesz, és több dolgozatával nyer el önképzőköri pályadíjat. Az érettségi évében premizált dolgozatának tárgya A magyarság küzdelme a nyugati kultúráért (különös tekintettel az irodalomra). Ez a témaválasztás akár későbbi irodalomtörténeti tevékenységét is előlegezhette.

Fischel Ferenc a nyolc jelesen érett között van az 1926–27-es iskolaév végén, akik ebben az évben a jelöltek közel harmadával ritka magas kitűnőségi arányt képviseltek. Váratlan azonban, hogy az iskolai értesítő tanúsítása szerint az érettek legtöbbször nem jelzett idegen nyelvtudást, míg három németül és egy olaszul is beszélt. Bár az adat nem nevesített, feltehetjük, hogy az utóbbi Fischel Ferencre vonatkozhatott. A nagykanizsai érettek ekkori pályaválasztási opciói között viszont nem találni a bölcsészkart, ami vagy azt sugallja, hogy fiatal barátunk ekkor még nem döntött erről a korban igen ritka tanulmányi választásról (ami országosan az éretteknek mindössze hat-hét százalékát mozgósította), vagy bejelentését félreértelmezték. A katolikus gimnáziumokból leginkább a tanító rendekbe jelentkeztek a bölcsészet felé orientálódó diákok, talán emiatt sikkadhatott el a publikált listán hősünk hivatalosan deklarált jövőterve.

Pedig az irodalmi érdeklődés már minden bizonnyal egyértelműen jelen volt számára a lehetséges szakmai választások között, hiszen az érettségin elért sikernél is fontosabb elégtételt hozott neki az országos irodalomtörténeti tanulmányi versenyen szerzett második helyezés. A fővárosban rendezett honi diákolimpia nagykanizsai jelöltjét a piarista rend pesti székházában látták vendégül. Vörösmarty világlátásáról szerkesztett dolgozata talán csak egy műhiba miatt (a tintatartó a már kész dolgozatra borult) nem érdemelte ki a legjobb minősítést. A ritkaságzámba menő vidéki második helyezett így is elvben jogot formálhatott az Eötvös Collegiumba való felvételre. Persze a zsidó diákkitűnőség számára csak elvi ígényről lehetett szó a hivatalosan továbbra is érvényben lévő *numerus clausus* idején. Az immár híres „kitűnőek iskolájában” még a liberális korban is alig voltak képviselve (az összes felvett mindössze három százalékaival) zsidó diákok, hisz állami ösztöndíjhoz már ekkor is nehezen jutottak zsidók. De az érintettek nem is igen jelentkeztek tanári szakra, hiszen az oktatási piac nagyrészt a keresztény egyházak felügyelete alatt állt, és az állami gimnáziumokban (nem beszélve az egyetemekről) pedig messzemenően érvényesült az összes közületi pályára jellemző – ugyan 1919 előtt még legtöbbször nem kimondott, de annál hatékonyabban alkalmazott – zsidóellenes diszkrimináció. Ennek tudatában kevés érintett jelölt kereste a tanárságra való képesítést, mint például az Eötvös Collegiumba való bejutást. Bár a bölcsészkarok népességében 1919 előtt – ugyan a többi nagyobb tudományágét el nem érő, de szintén nem jelentéktelen – zsidó túlreprezentáció figyelhető meg (főként Budapesten), ennek kedvezményezettjei legtöbbször a doktorátuson

keresztül vagy akár a nélkül is elérhető humán értelmiségi szabadpályákon (mint az irodalom, a sajtó, a folyóirat-szerkesztés, a könyvkiadás) igyekeztek érvényesülni. Tudjuk, ez lesz Fejtő útja is, bármily „túldeterminált” lett légyen körülményei által ebbéli választása. Ebben a helyzetben „érthető” – az uralkodó keresztény kurzus logikájában –, hogy a Collegium egyébként liberális beállítottságú igazgatója a bejelentkező zsidó diákkitűnőségnek – „ha csak a forma kedvéért is” – a kikeresztelkedést ajánlotta a neki mintegy hivatalból kijáró felvételi esély realizálása végett. Ezt a katolizálásra érzelmi- leg már beállított, de önérzetes jelölt megrendülten utasította vissza.

A kudarc, bármily keserűen érinti, nem veszi el kedvét a most már láthatólag egyértelműen kijelölt bölcsészpályáról. Talán annál kevésbé, mert felvételt nyer a pécsi bölcsészkarra a szülővárosa közelében nemrég megnyílt egyetemen (mely hivatalosan az 1912-ben alapított pozsonyi egyetem jogörököséként fungált). Életrajzi beszámolóí szerint ez közvetlenül a katolizálás aktusa után történhetett, hiszen nagykorúságának kezdetére, tizennyolc éves korára teszi kitérését. Az emlék valószínű, és mind egzisztenciális szempontból, mind a kamaszkori válságok lezajlása szempontjából oppor- tunista, legalábbis oppor- tunus lépésre engedne elvben következtetni. Egyrészt a korai kitérés mintegy meghosszabbítja a keresztény státus élvezeti idejét az életciklusban: ezért is találni közel kétharmadnyi (65%-ot) harminc évnél fiatalabbat az összes pécsi zsidó kitérő között (65%-a) az 1923 és 1938 közötti években, amikor a zsidó népeségben e korosztály aránya csak egyharmadnyi. Másrészt, konkrétan, a keresztlevéllel jelentkező egyetemi beiratkozó nem esett volna már a *numerus clausus* hatálya alá. Ez mégsem így történt. Fischel Ferenc 1927. október 5-én még zsidó vallásúként iratko- zott be a pécsi bölcsészkarra az egyetemi matrikula tanúsága szerint. Ez még akkor is meglepő, ha tudjuk, Pécsen a zsidó felekezetűek a többi főiskolai intézménynél sok- kal könnyebben válhattak egyetemi polgárrá. A dunántúli egyetemen ugyanis sokáig (az 1930-as évekig) alig érvényesült a fővárosban a lehető legbrutálisabban kierősza- kolt – s a profotasiszta diákszervezetek rendezte rituális „zsidóverésekkel” megerősít- tett – zárt számok rendszere. Ez részben az evangélikus iskolai hatóságok viszonylagos liberalizmusának tudható be, akiknek középiskolái – ugyan sarcnak is beillően magas tandíjak fejében – a zsidó diákság privilegizált képzőhelyeiként szerepeltek még a dua- lista kor után is. Márpedig a pécsi *alma mater* – nem utolsósorban az ide csatolt (bár Sopronban működő) lutheránus teológiai kar révén – a korabeli felsőoktatás szimbo- likus rendjében evangélikus érdekszféra volt (amint a pesti még mindig inkább kato- likusnak és a debreceni egyértelműen reformátusnak számított). A pécsi egyetem be- fogadói hajlandósága annak is köszönhető volt azonban, hogy a sokszor Pestről kizárt zsidó beiratkozók kirekesztésével az új egyetem elvesztette volna közönségének jó ré- szét (az orvosi karon egyenesen ennek többségét). Az adatokból mindenesetre meg- erősítést nyer az Eötvös Collegium-i epizódból is nyilvánvaló tény, hogy Fischel Ferenc nem egyetemi pályája egyengetése végett hagyta el formálisan a zsidó vallást.

Pécs mindenesetre nem csak képzésében játszik meghatározó szerepet, amennyiben itt tette le az 1927–29-es évek alatti négy félév hallgatása után esedékes bölcsészeti alap- vizsgát német–magyar szakon 1929-ben. Ezután, húszévesen kerül a pesti egyetemre, ahol pályafutását a doktorátus előtt félbeszakítja részvétele egy kommunista diákszervezke- désben, az ezt követő letartóztatás, többnapos rendőrségi tortúra (a szó fizikai értelmé- ben) és a több hónapos börtönélmény. De előtte Pécsen következik be katolizálása is.

A hely nem közömbös, mint ahogy a nagykanizsai háttér sem volt az. Mindkét vá- ros kiemelt, dominánsan katolikus lakosságú asszimilációs központ. Az 1941-es nép-

számlálás az utóbbiban 10,7% keresztényt talál a zsidótörvények áldozatai között, Pécssett egyenesen 13,8%-ot, a trianoni ország vidéki zsidóságának 7,3%-ával szemben. A keresztény zsidók magas aránya tekintetében Pécs az ország harmadik települése Budapest és Szeged után. Láttuk, Fejtő családjában a templomba járó katolikuság nem ismeretlen, s apja második házasságából született Kornél öccsét eleve megkeresztelték. Igaz, hogy Kornél – akit honukat Ukrajnában védő honfitársai gyilkolnak majd meg mint munkaszolgálatost – magát „magyar katolikus zsidónak” tekintette, s ez a meghatározás Fejtőre is ráillett katolizálása után is, melyet azonban ő életírásában misztikus élmények, spirituális keresés, a család, a közeli baráti kör s a piarista gimnázium közegében szerzett hosszú előkészítő tájékozódás eredményeként ír le. „*Konverzióban nagy szerepe volt az egyházi zenének, a latin misének, az evangéliumi szövegek varázsnak, sőt egy bizonyos romantikus érzelmenek is, nevezetesen, hogy teljes közösségben akartam élni a barátommal, aki misztikus volt, és a miszticizmus ragályos.*” Emellett, nem tagadja, hogy kitérése „*benne volt asszimilációs vágyam logikájában is. Szerettem volna kiszakítani magam a kisebbségi létből...*” (55.). A keresztvíz alá egy helyi cisztercita egyetemi tanár kíséri, míg a helyi főrabbi, akinél aktusát szintén be kellett a törvény szerint jelenteni – funkciójának megfelelően – megátkozta. Utólag helyzetét így kommentálta: „*Szerencsére átka nem fogott, s végül lényegében visszatértem az Úristenhez, anélkül, hogy a zsidó Jézust cserbenhagytam volna.*” (56.)

Habár nem tudjuk katolizálásának szellemi gyökereit saját értelmezésénél jobban tisztázni, ezek a spirituális dimenziók a neobarokk társadalom katolikus reneszánszában a korábbinál kevésbé ritkán jellemezhetők a polgári értelmiség felnőtté váló gyermekeit, akik a Biblia és apologetikai művek mellett Tóth Tihamér *Tiszta férfúsága* olvasásán nevelkedtek. A fiatal Fejtő számára mindenesetre a kitérés, láttuk, nem a célszerűség diktálta lépés volt abban a korban, amikor az 1919–20-as évek „kitérés-i láza” után országosan minimálisra csökkent – bár továbbra is a dualista kor arányának mintegy duplája szintjén – a zsidó vallást elhagyók száma. Pécssett 1923 és 1930 között évente átlagosan alig több mint nyolc kitérést regisztrált a rabbiság, míg a következő a zsidótörvényeket megelőző nyolc évben már ennek duplájánál is többet, tizenhetet. Mégis, hősünk egzisztenciális jellemzői teljesen beleillettek a zsidóságot ekkoriban Pécssett elhagyók kollektív profiljába.

A fiatalkorú kitérés, mint már említést nyert, ennek fontos részét képezte. A katolikus opció adva volt ebben a katolikus többségű városban, ahol a zsidó konvertitáknak mindössze 15%-a lett protestáns. A felemlégetett rabbinikus átok nyilván annak a fiatalnak szólt, aki nem volt hajlandó megígérni – mint férfi pályatársainak ötöde –, hogy alkalomadtán visszatér ősei felekezetéhez. A német családnevű Fischel Ferenc osztozott ebben a tulajdonságban az érintettek nagyobb részével (60%) – amit persze inkább úgy kell értékelni, hogy a vallásváltás és a névmagyarosítás gyakran – bár nem szükségszerűen – együtt járt egy olyan alnépességben, melyről tudni lehet, hogy a XVIII. század vége óta majdnem kizárólag idegen (főleg német) családnevet viselt. Fischel Ferenc is Fejtővé válik nemsokára ezután, bár névmagyarosításának dátuma ismeretlen. Ehhez tudni kell, hogy a keresztény kurzus 1938 előtt nem állította le, csupán valamegyest megnehezítette a szimbolikus önbemutató nemzetiesítésében (az összes 1894 és 1918 közötti érintett mintegy 60%-ával) korábban élenjáró zsidóság névcseréjét. Barátunk osztozott a pécsi kitértek túlnyomó többségével (82%) abban is, hogy másutt született, s feltehetően részben a vallásváltás aktusának abszolválása végett jött Pécsre.

Ez sokuknak bizonynal lehetőséget nyújtott arra, hogy lépésüket szűkebb környezetük előtt legalább átmenetileg elrejtsek. Végül a pécsi zsidó áttérők több mint negyede (27%) hozzá hasonlóan diák és nem csekély töredéke diplomás értelmiségi (17%) volt, a magánhivatalnokok (7%) és közalkalmazottak (14%) mellett – ami jól mutatja, hogy a kitérés mozgalom túlnyomórészt a művelt zsidó középosztály fiatal elemeit ragadta magával.

Mindezzel le is zárhatjuk Fejtő önképzési életfázisának sommás szocioanalitikus tárgyalását. Induló évei után felívelő irodalomkritikusi, történelmi és politikai elemzői pályájára máris számos más természetű oknyomozó tanulmány reflektál.

FIGYELŐ

CASSIRER A FELVILÁGOSODÁS FILOZÓFIÁJÁRÓL

Ernst Cassirer: A felvilágosodás filozófiája
Fordította Scheer Katalin
Atlantisz, 2007. 450 oldal, 3595 Ft

Ernst Cassirer a XX. század első felének legfontosabb filozófiatörténésze, neokantiánus filozófus, de nem új neokantiánus filozófiai rendszer kidolgozásán fáradozik, hanem a régi filozófiai rendszerek – a reneszánsz és a XVII. századi racionalizmus, a felvilágosodás és a klasszikus német filozófia – neokantiánus szellemű újragondolásával újja meg az újkor filozófiatörténetét, kultúrfilozófiáját, esztétikáját, majd a második világháború kényszerpályája következtében politikai filozófiáját, „az állam mítoszáét”. A FELVILÁGOSODÁS FILOZÓFIÁJA 1932-es, utolsó Németországban megjelent műve, melyen már érződik a humanizmus és a felvilágosodás értékeit fenyegető filozófiai attitűdök megerősödésére történő reflexió, de az egész még tisztán teoretikus vitának tűnik: mennyire igazolható vagy igaztalan a romantika közkeletű felvilágosodásellenes vádjai annak felszínes optimizmusát, „lapos” filantrópiáját, történelemellenes racionalizmusát illetően? A kritika mögött felsejlő programatikusan antihumánus, antiracionalista és történelmi mitológiákat aktívan újratereztető világ valóságként „holdkóros álm”-nak tetszett, amint azt önkritikusan több mint egy évtized múltán, immár Amerikában és angolul írt művében, AZ ÁLLAM MÍTOSZÁ-ban bevallja.

Az ELŐSZÓ-ban Cassirer a felvilágosodás filozófiájával kapcsolatos közkeletű vádak közül az eredetiség hiányával érvelő kritikákat elemzi. A XVIII. század valóban nem teremtett új filozófiai rendszert a XVII. századi metafizikák mintájára, ám megújította a filozófiai gondolkodásmódot: „Tartalmi szempontból a felvilágosodás kora jobban függött a korábbi évszázadoktól, mint amennyire ez számára tudatosult. A felvilágo-

sodás csupán az előző évszázadok örökébe lépett; inkább rendszerezett, osztályozott, kifejtett és tisztázott, mintsem valóban új, teljesen eredeti gondolati motívumokat alkotott volna. És mégis, mindezen tartalmi függőség és tárgyi kötöttség ellenére, a filozófiai gondolkodás teljesen új, egyedi formáját hozta létre. Keze alatt minden, amihez csak hozzányúlt, új értelmet nyert, új filozófiai horizontot tár fel még ott is, ahol csak a már meglévő gondolatkészletet használja és dolgozza fel, és csupán a XVII. század által lefektetett alapokra épít...” (11.) A régi gondolatok új alkalmazása – egyáltalán az eszmék „valóra váltásának” vágya – a kor igazi novuma, a „filozófiai szemléletmód” forradalma „a romantika által a felvilágosodás ellen indított per” újratárgyalásának kiindulópontja Cassirer könyvében: „meg kell tanulnunk, hogy e képződményt ne csak önmagában tekintsük, hanem újra felszabadítsuk azokat az eredeti öröket, amelyek ezt az alakzatot létrehozták és kialakították”. (17.)

A FELVILÁGOSODÁS KORÁNAK GONDOLKODÁSFORMÁJA című bevezető fejezet a haladáshit és az észkultusz kapcsolatát vizsgálja. A korszakot nem a tudás tárgyi tartalma izgatta, hanem az új ismeret szerepe az embert felszabadító erő kiterjesztésében; az ismeretek gyarapodása több, mint a tárgyi tudás felhalmozódása – a szellem haladása maga. „Ha a XVIII. század meg akarja nevezni ezt az erőt, és egyetlen szóban kívánja megragadni a lényegét, akkor az ész kifejezéshez nyúl. Az »ész« lesz a század egységteremtő központja: mindannak kifejeződése, amire e korszak sóvárog és törekszik, amit el akar érni és meg akar valósítani.” (22.) Ez a korszak önképe, amelyet azonban nem vehet át kritikátlanul a korszak történetírója: a mindig, mindenütt, mindenkire egyaránt érvényes azonos racionalitásba vetett hit (*quod semper ubique et omnibus*, ahogy a középkor tartotta) a *historizmus* után már tarthatatlan. „Az ész minden gondolkodó szubjektum, minden nemzet, minden korszak számára azonos. A vallási hittételek, erkölcsi maximák és meggyőződések, teoretikus vélekedések és ítéletek forgandó sokaságából kioldható valami szilárd és maradó, ami önmagában is megáll, és ami ebben az azonosságban és állandóságban az ész voltaképpeni lényegét fejezi ki.” (Uo.) A kultúrák különfélesége, az erkölcsök és szo-

kások történetisége a XX. század számára éppoly közhely, mint a felvilágosodás filozófusa számára az, hogy mindezeket „az ész ítélőszéke” előtt kell megítélni. Ez utóbbi „történetietlensége” mögött nagyon fontos – és a kantianus Cassirer meg az európai civilizáció számára az 1930-as években egyre fontosabb – előfeltevés állt: az emberi nem egységének posztulátuma. Az ész száradának naiv hite az ész univerzalizálásában és uniformitásában *a priori* kizárja „a fajok egyenlőtlensége” (Gobineau) antiaufklérista tételét, mivel a racionalitás normáinak egyetemes érvényességét tételezi korokon és kultúrákon, nemzeteken és vallásokon, földrajzi és „faji” különbségeken keresztül. Hume, akinek szkepszise a tárgyi tudás majd’ minden szféráját (a kauzalitástól kezdve a történelmi narratívákig) kikezdte, az emberi nem egységén alapuló egyetemes erkölcsnek éppoly rendíthetetlen híve volt, mint az ezt a hitét materialista metafizikával megalapozni vágyó Diderot. A „*modern analitikus szellem*” (26.) szétszedte a XVII. századi metafizikai rendszereket, de az *esprit de système* helyébe tett *esprit systématique* megőrizte a morál univerzalizálásának elvét, akár a newtoni mechanika vagy a geometriai konstrukciók modelljét fogadta el módszertanilag. Ha a racionális gondolkodás minden kor és minden hely minden emberére egyaránt érvényes normativitása nem is, az etika és a geometria, a politika és a matematika közös logikájának posztulátuma már problematikus lehet: „Ezen a téren Hobbes megelőzte a XVIII. századot. Politikai elméletének alapvető és legfőbb tétele, mely szerint az állam »test«, végső soron nem jelent mást a számára, mint hogy az államra is korlátozás nélkül alkalmazható a gondolkodásnak ugyanazon eljárása, amellyel a fizikai testek természetébe nyerhetünk bepillantást. Amit Hobbes általában a gondolkodásról állít, vagyis hogy az nem más, mint »számolás«, azaz összeadás és kivonás, minden politikai gondolkodásra is érvényes.” (38.) Hogy ez miért (lehet) baj, azt a Cassirerrel egy időben emigrált konzervatív politikai filozófus, Leo Strauss korábban konstataulta, mint a liberális kantianus filozófus, aki csak 1945-ös, AZ ÁLLAM MÍTOSZÁ-TÓL írt művében talál kapcsolatot a XX. századi totalis államideológiák és a LEVIATÁN logikája között. Leo Strauss TERMÉSZETJOG ÉS TÖRTÉNELEM című művében felfedi, hogy a matematikai konstrukciók analógiájára felfogott politikai állam az önkénynek, az akaratkultusznak veszedel-

mes teret nyit azáltal, hogy a kizárólag az emberi elme konstrukcióiként működő matematikai dedukciókhoz hasonlóan a politika, az állam sem ismer más, magasabb rendű törvényeket (morális maximákat, természetjogi normákat), mint az ész racionális, de mesterséges játékszabályai. Magyarán morálisan megítélhetetlen, etikailag elítélhetetlen, jogilag felülbíráhatatlan lesz az az államhatalom, „mely mint a kártyajáték” (Hobbes), szabadon szabja meg szabályait, csupán a már megegyezéssel létrejött játékszabályokat kell betartania. A megértést nagyban elősegíti, emeli ki Cassirer, hogy mi magunk csináltuk a „nagy *Leviatánt*”, ám az Egész, a Totalitás hiposztázisával részei – azaz alkotói – ellen fordul(hat). A hagyományos hatalmakkal ellentétben ekkor nincs többé apelátó, mert az utóbbiakat köti az *officium*, a társadalmi kötelezettség természettörvény által megszabott normája, ám a szerződésből született „*állami törvény a maga feltétlenségében és korlátlanágában*” nem ismer(het) más bírót önmaga felett, mint önnön akaratát. A racionalizmus a gondolat felszabadításának eszközéből a gondolkodók leigázását szolgáló elvvé válhat. „*Elsősorban a racionalizmus egységkövetelménye őrizte meg teljes hatalmát a gondolkodók felett.*” (43.)

A legegyszerűbbre való visszavezetés, a részekre bontás karteziánus módszertani ideálja is vezethet veszedelmes következményekhez, amit Cassirer a nivellálás kifejezéssel jellemez. Helvétius DE L'ESPRIT (A SZELLEMRŐL) című műve e veszedelmes redukció legtisztább paradigmája. „*E gyengécske, nem túl eredeti műnek a XVIII. századi filozófiára gyakorolt hatása azzal magyarázható, hogy tömör egyértelműséggel, már-már parodisztikusan eltúlozva fogalmazódik meg benne a korszak gondolkodásának egyik alapvonása. Éppen e túlzás révén derül fény e gondolkodásmód módszertani korlátjára és veszélyére. E veszély a nivellálásban rejlik, amely a tudatot fenyegeti, mivel alapvetően tagadja és csupán maszknak, álcának tekinti eleven gazdagságát.*” (46.) Ahogy Hobbes a LEVIATÁN egyforma alkatrészévé redukálta az egyént, akképpen Helvétius minden egyéniséget, minden szellemi és/vagy erkölcsi kiválóságot a fizikai érzékelőképesség egynemű közegébe húz le – s ezzel soha nem látott egységbe tömörítette a felvilágosodás filozófusait Turgotól Diderot-ig, Voltaire-től Rousseau-ig, akik talán a toulouse-i inkvizíció ellen sem lép-

tek fel olyan egyhangúan, mint A SZELLEMRŐL szerzőjének szellemtelen redukcionális zuma ellenében. „Nincs az az erkölcsi nagyság, amely túlemelkedne ezen a szinten: bármilyen magasrendű célokért küzd is az emberi akarat, bármilyen földöntúli javak és érzékfeletti célkitűzések lebegnek is a szeme előtt, mindig csak saját egoizmusának, becsavágyának és hiúságának foglya marad... Ugyanezen szemléletnek kell érvényesülnie a teoretikus világot illetően is. Ahogy nincsenek alapvető etikai értékkülönbségek, Helvétius szerint éppúgy nem léteznek valóban radikális teoretikus formai különbségek sem. Minden az érzékelés egyetlen homogén masszájában oldódik fel.” (47.) Talán az is magyarázhatja – az őszinte morális megrökönyödésen túl – a felvilágosodás filozófusainak, köztük az analitikus gondolkodás tisztelőinek tartott enciklopédistáknak egyhangú felháborodását Helvétius szimplifikációit olvasván, hogy saját metodológiai eszményeik *ad absurdum* vitelét ismerték fel az erkölcsöt az egoizmusra, a gondolkodást az érzékelésre visszavezető nivellálásban. Cassirer szerint a századelőn Leibniz dinamikus és az individualitás elvét megőrizni képes filozófija, a század második felében pedig Diderot természet- és morálfilozófija, valamint Rousseau társadalom- és jogelmélete volt képes kikerülni az analitikus gondolkodási ideál redukcionista csapdáját.

A második fejezet a TERMÉSZET ÉS TERMÉSZETMAGISMERÉS témáját vizsgálja a felvilágosodás filozófiájának gondolkodásában. A természet megismerése nem pusztá tárgyi tudás, hanem a megismerő önfelfedezése: „A természetmegismerés nem egyszerűen kivezet bennünket a tárgyak világába, hanem olyan közzé válik, amelyben a szellem saját önmegismerését váltja valóra.” (61.) Ebben a fejezetben a XVII. század nagy tudományos felfedezései, Galilei és Newton fizikájának törvényei (ahogy azt Hobbes LEVIATÁNJA, illetve Voltaire NEWTON FILOZÓFIÁJÁNAK ELEMJEI című művében értelmezi) nem egyszerűen fizikai felfedezések, hanem az emberi szellem szabadságharcának fegyvertényei. Bár azt a „babonáságot”, ami ellen az angol deisták vagy Voltaire kombattáns „angol leveleiben” harcolt, Hume maga sem kedvelte, ő az „intellektus előtt járó hit” vitáját inkább a racionális oldal pretencióinak gyöngítésével – mellyel távolról sem erősítette a *faith* pozícióit – kívánta megoldani. A *belief* a racionalista krédó és a vallási vakbuzgalom ellentéteinek „ironikus feloldása”. (92.)

„Sem a vallás, sem a tudomány nem képes »racionálisan«, szigorúan objektív megoldást nyújtani, be kell érniünk azzal, hogy mindkettőt szubjektív forrásból eredetjük, és ha az emberi természet bizonyos alapvető, eredendő ösztöneinek megnyilvánulásai-ként megalapozni nem tudjuk is, akkor is így kell értenünk őket.” (Uo.)

Míg Hume-nál bizonytalan empirikus vélekedéseink (*belief*) és még bizonytalanabb vallási hiedelmeink (*faith*) egyedüli fix pontként az emberi természet változatlanóságában gyökeresnek, addig Holbach és La Mettrie masszív materializmusában éppen az emberi természet *differentia specificája* vész el: „A természetben nincs semmi, ami igaz vagy igaztalan, jó vagy rossz volna; a természetben ugyanis a tökéletes ekvivalencia, minden lét és történet legszigorúbb egyenértékűsége és egyenlő törvénye uralkodik.” (100.) Innen már csak egy kis lépés Sade márki közömbös természetéig (Cassirer hivatkozik is Helvétius mellett Holbachra és La Mettrie-re), ám jó kantianusunk számára ez a hatástörténeti lépés megtehető. Ismer és idéz minden racionalista disszertent Angliából és német teológiai professzort, aki csak hozzászólt mondjuk a teodiceavitához, ám az isteni vagy ördögi márki kívül esik intellektuális és morális horizontján: kell még két évtizednyi történelmi tapasztalat, hogy Sade lenyűgöző logikája és rossz regényfolyama a felvilágosodás reprezentánsaként szerepeljen. Diderot dinamikus természetfogalma – mely nem a newtoni mechanika, hanem a cambridge-i platonisták „*plastic nature*”-ének örököse – kizárja az emberi természet mechanikus-redukcionista felfogását – és bevonja a biológia vadonatúj tudományágának eredményeit a La Mettrie embergépével ellentétes emberképének megrajzolásába, radikális nővumként értelmezi magát. „Újra kezdődik a dolgok rendje – idézi Cassirer Diderot motóját –, melyet Diderot a természetre vonatkoztat, arra a helyre is érvényes, amelyet ő maga foglalt el a XVIII. század eszmetörténetében. Az eszmék új rendjét vezeti be, és nemcsak hogy túllép az addigi eredményeken, hanem azokat a gondolkodási formákat is megbolygatja, amelyek ezekhez az eredményekhez vezetnek, és amelyekben ezek az eredmények biztos támaszra találnak.” (127.) A PSZICHOLÓGIA ÉS ISMERETELMÉLET című III. fejezet főként Locke és Descartes felvilágosodásra gyakorolt hatását elemzi, a szerzőnek a XVII. századi racionalista rendszereket vizsgáló DAS ERKENNTNISPROB-

LEM című műve folytatásaként. Bár egynémely francia felvilágosító episztemológiája a naiv realizmus határát súrolja (l. a már idézett Helvétius írásait), ám a megismerő szubjektum és a megismert tárgy egységes folyamatként való felfogása a meghatározó: „*A XVIII. század jellegzetes vonásai közé tartozik, hogy gondolkodásában a természet és a megismerés problémája igen szoros kapcsolatban áll egymással, sőt szinte elválaszthatatlan kötélek köti össze őket. A gondolkodás nem irányulhat a külső tárgyak világára anélkül, hogy egyúttal vissza ne fordulna önmaga felé is: egy és ugyanazon aktusban igyekszik megbizonyosodni a természet igazságáról és a sajátjáról.*” (29.) A karteziánus modellben „*az ész mint világos és megkülönböztetett ideák rendszere és a világ mint a teremtett lét fogalata között sehol sem távolghat szakadék: a kettő egy önmagában egységes lényegiség különböző kifejeződését, különböző megjelenítését nyújtja.*” (132.) Az enciklopédisták tudományfelfogása akkor is ezen a rejtett „karteziánus” premisszán nyugodott, ha harcos empiristaként Locke-ot tették meg a „*tudományos filozófia*” megalapítójának, mint D’Alembert hírneves BEVEZETŐ ÉRTEKEZÉSÉ-ben.

Miképp Descartes esetében a metafizikai rendszer szellemét a szubsztanciaként felfogott *cogitatio*, azonképpen Locke-nál a *reflection* ideáját, az önmagunkra történő reflexió önálló ismeretforrásként történő elismerését kívánták kiűzni a „*tudományos filozófia*” fellegrájából. Condillacnak AZ ÉRZETEKÉRŐL szóló értekezésében a tapintás kitüntetett ismeretforrásként való felfogása a legfontosabb dokumentuma Locke francia adaptáció történetének, de Voltaire ANGOL LEVELEI-től Helvétius A SZELLEMRŐL c. művéig a locke-i ismeretelmélet „*átmaterializált*” interpretációit találjuk, a gondolkodóképességnek a materiális érzékképességre történő redukcióját. A racionalitás fakultásának kitüntetett szerepe elleni támadásban találkoztak Locke angol és francia követői: „*Ha más kiindulópontból is, de Angliában és Franciaországban ugyanez a fejlődés indult meg. Hume ismeretelméleti szkepszise a pszichológián belül is minden eddig érvényes mérce visszájára fordításához vezet. A hume-i szkepszis úgyszólván a legalsót helyezte legfölülre: megmutatja, hogy az ész, amelyben az ember legmagasabb rendű képességét szokás tisztelni, a lelki folyamatok között teljesen önállótlan szerepet játszik.*” (144.) A Kantot, tudjuk, dogmatikus álmából fölverő kauzalitáskritikánál nem ke-

vésbé fontos Hume-nak A TERMÉSZETES VALLÁS-RÓL VALÓ PÁRBESZÉDEK című műve, mely az istenervek racionalizmusát kezdi ki. „*Kiderül, hogy a hit nem általános érvényű és szükségszerű észelveken alapul, hanem pusztán ösztönből, az emberi természet eredendő ösztönéből fakad.*” (145.) Nem a teremtett természet racionális rendjéből következtetünk Isten léteére, még csak nem is önön racionalitásunk természetéből kiindulva, „*gondolkodás és következtetés, illetve elméleti bizonyítások és következtetések révén sem juthatunk közelebb hozzá*” (uo.), hanem az emberi természet szubracionális szférájából kiindulva, irracionális félelmeink és antiracionális reményeink a legjobb istenervek, melyek ugyan észérvekkel nem bizonyíthatók, de nem is cáfolhatja őket a szenvedélyeink szolgálja szerepére kárthatott ész.

Persze nem a hume-i szkepszis jelenti Casirer számára a megismerésprobléma XVIII. századi ideális megoldóképletét, hanem a XVII. század racionalizmusát megújítani képes Leibniz *sensus communis* koncepciója. „*Leibniz hangsúlyozza, hogy azok az ideák, amelyeket általában a közös érzékhez, a sensus communis-hoz sorolunk, magához a szellemhez tartoznak, és annak saját alapjából származnak.*” (154.) E kategória (ahogy később Kantnál is) az esztétikán keresztül oldja meg – vagy legalábbis oldja fel – az innata ideáknak mintegy kiszolgáltatott individuum autonómiadefektusának, illetve az érzetbenyomásokkal szemben szintoly passzív befogadó szerepre kárthatott szubjektumnak a problémáját, mégpedig már a cambridge-i platonizmusban is megfogalmazódott és Shaftesbury által továbbfejlesztett művészi kreativitás kategóriájának segítségével. „*Az esztétikai elmélet egy másik oldalról is beavatkozik a tiszta ismeretelméletbe. Azzal, hogy kivívja a tiszta képzelőerő jogát, azzal, hogy bizonyítani igyekszik, a »költői képesség« nem pusztán kombinatív, hanem eredendően teremtő képesség, a logika problémakörén belül, a fogalmak értelmére és eredetére irányuló kérdést illetően is fordulatot hoz. Berkeley, Hume, Condillac számára a fogalom csupán benyomások lecsapódása, azok egyszerű összege, vagy az a jel, amelyet a benyomásokra alkalmazunk.*” A költészet jelei viszont újra-teremtik, sőt megteremtik a megismert világot – így kerül Lessing esztétikája az episztemológiai fejezet csúcására – csakúgy, mint a következő, A VALLÁS ESZMÉJÉ-T vizsgáló IV. fejezet záróakkordjában. Mivel a német felvilágosodás – az

angol, de főleg francia formájával ellentétben – „nem a vallás felszámolására törekedett, hanem éppenséggel annak »transzcendentális« megalapozására és elmélyítésére”. (182.) Az előzményeket illetően Cassirer elsőként a humanizmus és a reformáció vitáját eleveníti fel az eredendő bűn dogmája kapcsán. „Nikolaus Cusanustól Marsilius Ficinuson át Erasmusig és Thomas Morusig nyomon követhető ennek a humanista vallásos szellemnek a kibontakozása és folyamatos erősödése.” (183.) Ám még erősebbnek bizonyult a lutheri reformáció komorabb emberképe, mely elvetette a reneszánsz univerzalizmusnak az emberi szabadságot az isteni elrendeléssel összebékíteni vágyó koncepcióját. „A megbékélést nem kizárólag az isteni kegyelem működésétől várták – írja Cassirer a humanizmus felfogásáról az Erasmus–Luther vita bemutatásában –, nem egyedül arra bízták: a megbékélésnek az emberi szellem munkája során, a szellem kibontakozása révén kell végbemennie.” (184.) Ezzel szemben Luther, de még inkább Kálvin az augusztusi dogmához tér vissza, az emberi autonómia tézisének eretnek eszmeként ítéelve el: „Ezzel elkerülhetetlenné vált a humanizmussal való szakítás, melyet A SZOLGAI AKARAT című írásában Luther teljes határozottsággal és kíméletlen tisztánlátással végre is hajt. Erasmus óvatossága kísérlete az emberi szabadság megvédésére, illetve kiállása az emberi akaratnak a bűnbeesés ellenére sem teljesen megtört autonómiája mellett Luther számára nem más, mint a vallásos szkepszis leplezetlen kifejeződése.” (186.) Cassirer szerint a XVIII. századi teodiceaviták ezt a polémiát játsszák le újra, de immár az eredendő bűn dogmájának vereségével végződve. „Az eredendő bűn gondolata az a közös ellenfél, amelynek legyőzése érdekében egyesülnek a felvilágosodás filozófiájának különböző irányzatai.” Voltaire vadembere emberséges természetes hajlamaival éppúgy e dogma cáfolataként született, mint Rousseau természeti állapotának embere, amely „se jó, se rossz” nem lehetett (azért nem aki, mert lényegében prehumán lény, „egy állat”), s ha van eredendő bűn, akkor az a tulajdonos társadalmak születése... A Pascal–Voltaire vitában éledt újra a kétfajta emberi természetfelfogás, és hiába minden metafizikai mélység, a kor optimista lendülete Voltaire-t hozza ki győztesnek: „Amit Pascal az emberi természet ellentmondásainak nevezett, az Voltaire számára csupán az emberi természet gazdagságának, teljességének, sokoldalúságának és mozgékonyosságának a bizonyítéka... Voltaire szerint ez a

csaknem korlátlan változatosság nem az emberi természet gyengeségét, hanem épp az erejét jelenti.” (192.) Persze két évtizeddel később már a CANDIDE szerzője is látja a rosszat – lisszaboni földrengés, hétéves háború, járványok és inkvizíciók –, de a tudásvágy hübriszeként felfogott bibliai bűnbeesést továbbra sem tekinti bűnnek, inkább a legfőbb emberi erénynek. Az élvezetekre vágyó ember mérlege lehet deficitese, ám a tudásvágyóé akkor is pozitív, ha a megszerzett tudás nem boldogít.

Persze Kantig nem akadt gondolkodó, aki az öröm/fájdalom kalkulus alól ki tudta volna venni az erkölcsi ítéletek szféráját, legföljebb megelőlegezni volt képes a kanti gondolatot, mint például Shaftesbury. „E tartalom nem az élet által nekünk juttatott öröm mértékétől függ, hanem az alkotóerők tiszta energiájától, amelynek az élet formáját köszönheti. Shaftesbury ezen a helyen keresi az igazi »teodiceát«, a lét végérvényes igazolását: nem az öröm és a fájdalom szférájában, hanem a szabad, belülről fakadó kivétel és a tisztán szellemi mintát és ösképet követő alkotás szférájában fedezi fel.” (202.) Maga Kant azonban – és nyomában természetesen Cassirer – Rousseau-ban látta a teodiceaproblémát más síkra helyező és ezzel lényegében megoldó gondolkodót. „Előtte még érvényes volt Alphonsus és Manichaeus el-lenvelése. Newton és Rousseau óta igazolt Isten léte-zése, és immár igaz Pope tétele.” (Kant: MEGJEGYZÉSEK A SZÉP ÉS A FENSÉGES ÉRZÉSÉRŐL.) Cassirer interpretációjában a rousseau-i megoldás lényege, hogy az individuális lét szintjén feloldhatatlan dilemmát társadalmi kérdéssé tette: „Ő az első, aki kiemeli a problémát az egyéni lét köréből, hogy határozottan és nyomatékosan a társadalmi lét irányába fordítsa.” Rousseau először is újragondolta a Pascal–Voltaire vitát, és nem osztotta felvilágosodásbeli riválisa véleményét azt illetően, hogy a szükségletek szaporodása és a fogyasztási javak bősége igazi gazdagodást jelent az emberiség számára: „Az a tarkabarka cifra-ság, amellyel a kultúra megajándékozta az embert, Rousseau számára is pusztá látszat és limlom. Ő is meg van győződve arról, hogy mindez a gazdagság csupán arra szolgál, hogy elterelje az ember figyelmét saját belső szegénységéről.” (204.) Ez a belső elszegényedés persze nem a teológiai értelemben vett eredendő bűn következménye, hanem a társadalmi ember tette. Ezáltal – írja Cassirer – Isten mentesül az emberi természet esendőségéért való felelősség vádjá alól, a vég-

telen bírvány, a korlátlan szerzési ösztön az önmagát alkotó ember teremtménye. Ezért a korrekció is csak az embertől jöhet: „*Semmilyen isten nem hozhatja meg azt: magának az embernek kell saját megmentőjévé és etikai értelemben vett teremtőjévé válnia. A társadalom eddigi formája ejtette a legmélyebb sebeket az emberiségen, ugyanakkor egyedül a társadalom képes arra, hogy átalakulása és újformálódása révén e sebeket begyógyítsa...*” (208.) Cassirer szerint a rousseau-i jogfilozófia ad megoldást a teodicea problémájára: „*És ezzel valóban egészen új alapokra helyezte: kivezette a metafizika köréből, és áthelyezte az etika és a politika középpontjába.*” (Uo.) Miképp Rousseau a „szabadságra kényszerítés” paradoxonával kényszer és szabadság kétezer éves dilemmáját oldotta fel kollektív megváltáselméletével, akképpen a német felvilágosodás „neológ” teológusai reneszánsz és reformáció, szabad akarat és eleve elrendelés kétszáz éves vitáját oldották békévé. „*Ugyanez a helyzet a megváltással és a megigazulással kapcsolatban is: ahogy senki más nem követhet el bűnt helyettem, ugyanúgy erkölcsi érdemeket sem szerezhet helyettem. E gondolat jelentős fordulópontot jelentett a protestantizmus belső fejlődésében. Újra felelevenedett ugyanis a Luther és Erasmus közötti vita, most azonban az utóbbi javára dőlt el.*” (210.) Pontosabban magát a szabadság vallásaként újradefiniáló protestantizmus javára: Franciaországban az eredendő bűn körüli vita a vallás és a filozófia közti küzdelem volt, Németországban az eddigi az ember eredendő romlottságát valló hit inkorporálta: „*az emberi szabadság vallásává vált ázaltal, hogy békét kötött a humanizmussal.*” (211.)

Franciaországban ez a békekötés elmaradt: a toulouse-i inkvizíció ítéletei az egyik oldalon, az „*écrasez l'infâme*” csatakiáltása a másikon. A humanizmus öröksége és a filozófiai filantropia a tolerancia eszméjébe torkollott (ennek katolikus vallási *pendant*-ja csak a XIX. századi liberális katolicizmusban, Lamennais, Tocqueville és Montalembert tanításában jelenik meg – a hierarchia részéről zéró toleranciával kísérve). A toleranciaeszmény forrása francia földön is protestáns: Pierre Bayle SZÓTÁR-a, mely az ENCIKLOPÉDIA vallási tárgyú szócikkeinek előképe. Diderot innen veszi az „*erényes ateista*” ideáját, valamint azt a gondolatot, hogy a vakbuzgóság és a babonáság jobban sérti Istent, mint a szkepszis vagy akár az ateizmus. Tudásunk hiányosságainak elismeréséért (azaz agnoszticizmusunkért) biztos nem büntet meg

egy jószágos istenség, ám ha saját véleményünk kizárólagos érvényesülése kedvéért embertársainkat megkínózzuk vagy megöljük, azért biztos büntetés vár – szól Diderot parafrázisa (215.). A toleráns Kelet mítosza is ekkor születik: Konfuciusz „*tiszta moralitásra redukált vallása*” Voltaire egyik kedvenc példabeszéde. A vallások különfélesége mögött éppúgy felsejlik a tiszta teoretikus igazság „*természetes vallásának*” hite, mint a szokások sokfélesége mögött az egyetemes erkölcs evidenciája. „*Az ember a dogma szűkös behatárolt világából egy mindent átfogó, valóban univerzális Isten-tudat szabadságára tör. A kornak ezt az alapérzését Diderot fogalmazta meg legerőteljesebben és legmarkánsabban FILOZÓFIAI GONDOLATOK című művében.*” (218.)

A „tiszta”, természetes vallás és a filozófia, az ész szövetségének a babonaszággal, a fanatizmussal, az előítéletekkel szemben legnagyobb hatású propagátora Voltaire volt, aki a Calasügy kapcsán írt TOLERANCIA LEVÉLÉ-ben Locke hetven évvel korábbi EPISTOLÁ-jával kívánt konkurálni. Fő érve a Krisztusban és Konfuciuszban közös humanitásvet alapvető mivolta a „morális” vallásokban és ennek ellenkezője a „Gyalázatost” reprezentáló, a világi hatalom emlőjén élősködő és annak nagyon is e világról való hatalmi eszközeit igénybe vevő vallások, pontosabban egyházak immorális gyakorlata. Elméletileg Lessing gyűrűmetaforáját megelőlegező módon hirdeti az emberies vallások erkölcsi ekvivalenciáját és intellektuálisan is kidolgozható közös teoretikus bázisát.

Ez utóbbi program az angol deisták szellemi szabadalma. „*Minden sokfélesége és megalapozási kísérletek különbözősége ellenére lényegében az angol deizmus fejlődésében is ugyanez az alap-tendencia érvényesül. A deizmus szigorúan intellektualista rendszernek indul: száműzni akarja a vallásból a misztériumokat, a csodákat, a titkokat, és mindent a megismerés világosságába akar emelni.*” (224.) Toland nem misztikus kereszténység-konceptiója, Tindal a teremtéssel egyidős kereszténységfelfogása, Collins szabadgondolkodó értekezése mind a kanti „*vallás a pusztta ész határain belül*” előfutára Cassirer szerint. Ehhez azonban egy fontos lépés megtétele szükségeltetik: a konstruktivista racionalizmusnak át kell adni a helyét a gyakorlati ész primátusát elismerő posztulátumnak: „*Ezzel az angol deizmus fejlődésében is hangsúlyeltolódás megy végbe: a pusztta intellektualitás helyett a tisztán »gyakorlati ész« kerül előtérbe, a tisztán »konstruktív« deizmust a »mo-*

rális« deizmus váltja fel.” (228.) A hume-i kétely kritikája ez utóbbinak sem kegyelmez – bár elnézőbb vele szemben. A TERMÉSZETES VALLÁSRÓL VALÓ PÁRBESZÉDEK-ben az intellektualista deizmus érveit szedte szét, A VALLÁS TERMÉSZETTÖRTÉNETE a vallások erkölcsnemesítő koncepcióját kérdőjelezi meg. A vallás forrása a félelem, alapja az emberi természet szubracionális ösztönvilága: „A vallásnak nincs sem logikai, sem etikai alapja, csupán antropológiai oka”, summázza Cassirer Hume vallásfilozófiai pozícióját. (235.) Aminek legfontosabb fegyverténye az, hogy a vallást történelmi kontextusában vizsgálta, az emberi szellem történelmi termékeként kezelte. Cassirer már műve bevezetőjében is kiemelt fontosságúnak tekintette, hogy a romantika közkeletű történelemellenesség-vádját alól tisztázza a felvilágosodás filozófiáját. A XVII. század kétségkívül érzékenyen volt a történelmi világ vonatkozásában – gondoljunk csak Hobbesra, aki tudománytipológiájában a mese, a mítosz és a költészet kategóriájába sorolta a történelmet –, ám a felvilágosodás megkísérelte a racionális ítéletek fennhatóságát kiterjeszteni a történelmi világra. „Az ész a történelemre, a történelmet pedig az észre vonatkoztatják”, és e szintéziskísérlet mindenekelőtt a vallástörténelem vonatkozásában bizonyult termékenynek (238.) – Spinoza biblikritikája a paradigmája ennek a kölcsönös egymásra vonatkoztatási próbálkozásnak: „Teológiai-politikai tanulmánya az első olyan kísérlet, amely a biblikritika filozófiai igazolására és megalapozására irányul.” (240.) E kísérlet lényege, hogy a BIBLIA nem a természetértelmezés kulcsa, hanem a természet részeként maga is lételméleti módszerrel kutatható lételem. „Így a BIBLIA értelmezéséhez és megértéséhez nem vezethet más út, mint hogy az empirikus kutatás eszközeivel dolgozzuk fel és vonjuk kérdőre.” (242.) Azaz Spinoza terminológiájával: témája nem a szubsztancia, hanem a *modus*, az egyedi létezők világa. A csoda nem Isten létét alátámasztó egyedi esemény, hanem maga az istentagadás, a természet teremtett rendjébe történő beavatkozás abszurduma. Ez utóbbi téma él leginkább tovább a XVIII. század filozófiájában: a természet törvényeivel ellentétes isteni intervenció képtelensége a francia felvilágosodásban, minimális valószerűsége Hume szkeptikus filozófiájában, ahol a kauzális kapcsolatot is a szubjektív szokás igazolja, az oksági láncot felfüggesztő csodát még az sem (ami persze nem zárja ki a csodavárás szubjektív szükség-

szerűségét, de ez más síkra helyezi át a problémát).

A megoldást Lessing vallásfilozófiája jelenti a Hobbes és Spinoza által kiküszöbölt vágyott individualitás rehabilitációjával (melynek metafizikai bázisa Leibniz *principium individuationis*): „a különös és az individuális Lessing számára nem pusztán negatív, hanem elsőrendűen pozitív jelentéssel bír”. (248.) Minden partikuláris nézet az egyetemes igazság része: „Ebből az alapgondolatból született meg Lessing *Az emberi nem nevelése című műve, amely új területre plántálja át a teodicea leibnizi fogalmát: ugyanis Lessing felfogása a vallásról mint az emberi nem nevelését szolgáló isteni terorról nem más, mint a történelem teodiceája, egy olyan igazolás, amelyre a vallás nem eleve adott, az idők kezdetétől meglévő lét, hanem saját változásalakulása, illetve annak célja révén tesz szert.*” (249.)

A romantika, mely csatakiáltásként a történelemellenesség vádjával vívja meg politicofilozófiai harcát a felvilágosodással, éppoly – nem még inkább – történelmi érzék nélkül való, midőn a XVIII. század értékeléséről van szó, mint a felvilágosodás filozófiája a „sötét” középkor megítélésében. „A romantika ugyanis, amely a történelmi horizont tágasságát és a történelmi beleérző képességet illetően mérhetetlenül felülmúlja a XVIII. századot, rögtön elveszti ezt az előnyét, mihelyst magát a XVIII. századot kell megfelelő történelmi megvilágításba helyezni.” (256.) Voltaire, a „Gyalázatos” kíméletlen kritikusa (mellesleg a történelemfilozófia terminus feltalálója) nemcsak megítélni, de megérteni is akarta XIV. LAJOS SZÁZADÁT – s ezzel az attitűdjével nemcsak Hume-ra és Gibbonra, de Turgot-ra és Condorcet-ra is alapvető hatást gyakorolt –, ám a romantika a megelőző évszázad tekintetében csak az előítéletes elítélés attitűdjét tudta elfogadni.

A karteizianizmus rideg racionalizmusa vonatkozásában volt is némi igazsága a romantikus reakciónak: a világos és meghatározott ideák nemigen tudnak mit kezdeni a történelem zavaros és konfúz kategóriáival. Ez utóbbiak „irracionalitásának” védelmét vállalta Vico: „fő műve, az ÚJ TUDOMÁNY a történelemfilozófia első tudatos tervezete. Ez a mű azonban, melyet Vico tudatosan Descartes ellenében írt, és a racionalizmusnak a történelemből való kiszorítását kívánja elvégezni, amennyiben a »világos és elkülönített« fogalmak helyett inkább a »fantázia logikájára« támaszkodott, semmilyen hatást nem gyakorolt a felvilágosodás filozófiájára”. (269.) Csak Herder értette meg a mítoszok nyelvét, miként a nemze-

ti nyelvek és a népi költészet történelemformáló szerepét.

A francia felvilágosodáson belül Montesquieu A TÖRVÉNYEK SZELLEMEÉRŐL című művében ment a legmesszebbre a történelmi tények tiszteletén alapuló társadalombölcselet kidolgozásában. Ám a tények elemzése nem végcél Montesquieu számára, hanem a bennünk vagy mögöttük rejlő normatívítás megragadása: „*Bátran kijelenthetjük, hogy Montesquieu az első olyan gondolkodó, aki világosan és határozottan megfogalmazta a történelmi »ideáltípus« gondolatát. A TÖRVÉNYEK SZELLEMEÉRŐL politikai és szociológiai tipológia.*” (271.) Ezért a különféleség kutatása nem vezet etikai és politikai relativizmushoz, hanem az egyetemes érvényesség bázisa: „*Montesquieu inkább annak az érteleme az általánosságát, egyetemeségét szeretné felfedezni bennünk, amely minden egyes államformában kifejezésre jut, a belső szabályt szeretné feltárni, amely uralja és irányítja őket.*” (272.) Az éghajlat csak fizikai adottság, a törvényhozó politikai feladata, hogy aktív alkalmazásra tegye képessé népét. „*Mindaz egy politikai filozófia körvonalait vetíti elének, de ettől még egy történelemfilozófia alapjai nem kerülnek lefektetésre.*” Az államformák és az állampolgári erények (alapelvek) viszonya statikus: a monarchiát mindig a becsület vezérli, a köztársaságot a polgári erény. Mindazonáltal még az e fejezetben etalonként kezelt Herder is elismeréssel adózott A TÖRVÉNYEK SZELLEMEÉRŐL szerzőjének, aki elment addig a történelmi tipológia terén, ameddig a felvilágosodáson belül egyáltalán el lehet jutni.

Voltaire TANULMÁNYA AZ ERKÖLCSÖKRŐL szélesebbre kívánja tárni a történelem típusainak vizsgálatát: a politikán túli szellemi szféra, a szokások és erkölcsök, a művészetek és a tudományok világa is témája történelmi vizsgálódásainak. A normativitást nála a haladásíht képviseli, ezzel válik fiatalabb enciklopédista kollégái – mindenekelőtt Condorcet – gondolkodói előkészítőjévé. Mindkettőjük számára antinomikus élességgel vetődik fel a probléma, „*miképp lehet összeegyeztetni az emberiség haladásába vetett hitet a nem kevésbé szilárd meggyőződéssel, amely szerint az emberiség alapvetően mindig ugyanaz marad, és az emberi természet semmit sem változott?*” (281.) A válasz: épp az emberi természet racionalitása, még inkább a racionalitás természete teszi lehetővé, hogy megítéljük a történelmi változásoknak kitett szokások irracionalitását, az erkölcsök embertelenségét.

„*Természetesen az »ész« mint az emberi természet alapképessége kezdettől fogva adott, és mindeniütt egy és ugyanaz. Ebben az állandó és egységes léteben azonban sohasem lép elének: elrejtődik a hagyományok és a szokások rengetege mögött, és összeroskad az előítéletek súlya alatt. A történelem azt mutatja meg, miképp győzi le az ész lassanként ezeket az ellenállásokat, miképpen válik azzá, aminek természete szerint lennie kell.*” (283.) A történelem tanulmányozása nem öncél, hanem az ész rejtőzködő teleológiája kibontásának eszköze. Cassirer kifejezésével: „*Az észre büszke filozófus a történelem szavába vág.*” (285.)

Lehet, hogy a történetíró Hume-mal is ez a helyzet, csak hogy a történelmi teleológiát is elvető filozófiai szépségsz kevésbé kényszeríti a történelmi tényeket szembe vevő – vagy legalábbis felülíró – konstrukciókra a történész-filozófust, mint az ész eszkatológiájának híveit. „*Hiszen Hume már nem hisz abban, hogy behatolhat a történelem értelmének mélyébe és leleplezheti a tervét. Lemond arról a kérdésről, hogy mi az, ami a történelmi világot belsőleg összetartja, megelégszik a pusztán szemlélésével, anélkül, hogy megpróbálná egyetlen »eszme« fonálára felfűzni azokat az állandóan változó képeket, melyeket a történelem vonultat fel a szeme előtt.*” (291.) Mellesleg Hume épp úgy hitt az emberi természet lényegi változatlanságában és változtathatatlanságában, mint Montesquieu vagy Voltaire, mint Diderot és Condorcet. Az individuálisként felfogott történelmi események mögött azonban Cassirer szerint képtelen volt felfedezni az individualitásnak azt a fogalmát, mely csupán a leibnizi metafizika monász fogalmából kiindulva tárulhat fel, s amelynek egyedül a herderi történelemfilozófia képes megfelelni a XVIII. században. „*A történelemnek le szabad és le is kell mondania minden »általánosságban mozgó jellemzés« megalkotásáról*” – írja Herder-értelmezésében. „*Maga a Gondviselés sem egyhangúságra és egyformaságra törekedett, hanem éppen a változatosság, az új erők szakadatlan teremtése révén kívánta elérni célját.*” (298.) Ám Herder nem a felvilágosodás megtagadásával, hanem meghaladásával dolgozta ki rendszerét, ez „*egyike azon vereségének, amelyben talán leginkább jelenik meg a győzelme.*”

A felvilágosodás történelemfilozófiai győzelmének a haladásként felfogott *historizmus* tekinthető, ám történelmi győzelmeképpen az emberi jogok elméletét és az ezen alapuló politikai deklarációkat szokták számon tartani. Eről szól a JÖG, ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM című VI. fe-

jezet. A természetes jogok ontológiai státusa a XVII. századi „felfedezésüktől” XXI. századi újradeklarálásukig alapvetően antinomikus: egyrészt mindig, mindenütt érvényes természeti norma, melyhez vissza kell térni, másrészt új kinyilatkoztatás, melyhez köthetően a francia forradalom „mintegy újrakezdeni” vágta a világtörténelmet. „*Ennek megfelelően a felvilágosodás filozófiája nem a megsemmisítés, hanem az újrateherítés aktusaként fogja fel saját feladatát. Legmérszebb revolúcióiban sem kíván más lenni, mint restitúció: restitutio in integrum, amelyből az ész és az emberiség visszanyeri eredeti jogait.*” (299.) Az igazságosság – a platóni modellnek megfelelően – a pozitív joghoz képest preexistens, az előtt létező és annak megítélésére hivatott örök idea, a mindenkori politikai hatalommal szemben érvényesítendő norma. Ennek legszebb újkori újrafogalmazása Grotius „*et si Deus non daretur*”-ja (a természetjog akkor is érvényes, ha Isten nem létezne). Ennek elenpólusa a voluntarizmus, mely teológiailag az ŐSZÖVETSÉG „*sic volo, sic jubeo, sic fiat*” isteni önkényéhez nyúl vissza (kálvinista predestináció), illetve szekularizált formában Hobbes LEVIATÁN-jában, melyben a szuverén akarata minden természetjogi (teológiai vagy morális) korlát nélküli abszolút törvényhozó, korlátlan hatalmú autoritás. A XVIII. század a „*halandó istenség*” (Hobbes a Leviatánról) voluntarizmusával szemben a hagyományos jusnaturalizmust választotta: „*A felvilágosodás filozófiája eleinte teljes mértékben ragaszkodott a jog effajta »apriorizmusához«, ahhoz az elváráshoz, hogy léteznek, léteznük kell általánosan kötelező és megváltoztathatatlan jogi alapszabványoknak.*” (311.) Ez az apriorizmus persze nem problémamentesen illeszthető össze az epistemológiai empirizmus elveivel (ez a harmóniában mozgás már Locke-nak sem sikerült). Voltaire, Locke francia filozófiai importőre úgy gondolja, hogy a természetmegismerésben egyedül üdvözítő empirista módszer nem alkalmazható az etika szférájában. Az erkölcs normái nem lehetnek tapasztalati eredetűek, mert amennyiben csak a rosszat tapasztaljuk, sohasem tudnánk a jó normativitását igazolni.

Az empirizmus sugallta erkölcsi relativizmus a felvilágosodás egyik legfontosabb filozófiai kérdőjét kérdőjelezi meg: az emberi természet uniformitásának – és ezen alapuló egyetemes erkölcsnek – a hitét. (Láthattuk, hogy ebben még a filozófiai szkepszis nagymestere,

Hume sem kételkedett.) „*Diderot is rendíthetetlenül hitt az ember megváltoztathatatlan erkölcsi természetében, illetve az igazságosság ebből fakadó, szilárd alapelveiben: ez a hit alkotja roppant mozgékony, tisztán dinamikus világnézetének szilárd archimédészi pontját.*” (313.) Ebben a hitben akarta megingatni Helvétius „nivelláló” önzéselmélete, minden megismerést az érzékelés, minden erkölcsöt az érzéki élvezete visszavezető, az emberi természet kikutatott voltát tagadó filozófiája. Az emberi természetet azonban komplexebben látja, mint a karteziánus racionalizmus sémái: a cogitatio mellett a hajlamok, az ösztönök, a szenvedélyek szerepe meghatározó, a „természetesség” normatív funkcióját is betöltő. „*Így tehát az a morál, amely a természet ellenségeként lép fel, kezdetől fogva tehetlenségre van ítélve.*” (314.) A tradicionális természetjogot megpróbálja minél természetesebbé tenni (például szexuális tabuk sokaságát a „természetes” attribútumával antropológiai adottsággként kezelni), a valláserkölcs „természetellenesnek” (és társadalomellenesnek) tekintett előírásaival szemben az emberi természetnek egyedül megfelelő permisszív erkölcsöt (és az ezen alapuló természetes jogokat tiszteletben tartó jogrendszert) naturális normaként kanonizálni.

Voltaire és Diderot természetjogi tanítása (az amerikai emberjogi deklaráció mellett) meghatározó volt a francia felvilágosodás filozófiai eszméit a francia forradalom politikai gyakorlata felé közvetíteni kívánó Condorcet gondolatrendszerébe: „*Condorcet történelem- és kultúrfilozófiájában, ahogy AZ EMBERI SZELLEMEK FEJLŐDÉSÉNEK VÁZLATOS TÖRTÉNETE című művében megnyilvánul, teljesen világosan és határozottan megfogalmazódik azoknak a motívumoknak a történeti viszonya is, amelyek az elidegeníthetetlen jogok gondolatához vezetnek. Condorcet kijelenti, hogy az emberi társadalommal foglalkozó minden tudománynak végső soron csak egyetlen célja lehet: szavatolni az emberek számára alapjogaik gyakorlásának tökéletesen egyenlő és lehető legnagyobb mértékű érvényesítését.*” (322.) A természetes jogok esszencialista felfogásával ellentétes logikát követ a szerződés gondolat, mely inkább a voluntarista teológia örököse, illetve a szigorúan vett logikán belül a genetikus definíció alesete. Hobbes matematikai modellje óta közhely, hogy igazán csak azt ismerhetjük meg, amit mi magunk alkottunk: a társadalomismeret csak akkor transzcendálhatja a természet megismerésének kontingenciáit, ha tárgyát – az államot és törvényeit – mi magunk hoztuk

létre, ha a politika és a jog teljes egészében a társadalmi szerződés teremtménye. „*Ha az ember valódi megismerésre törekszik, ki kell alakítania, az egyes mozzanataiból ki kell bontakoztatnia a megismerendőt.*” (324.) A Galilei-féle kompozitív-rezolutív módszer alkalmazása a társadalomtudományban azt jelenti, hogy tárgyát – az államtestet – mi magunk hozzuk létre, meg-hozzá a természetes testek (az egyes emberek) tökéletes transzformációjával, mellyel egyetlen egészé tesszük az individuális alkotórészeket. „*Uralom és alávetettség: kizárólag e két erő képes arra, hogy politikailag egyetlen testté alakítsa azt, ami természete szerint elkülönült, illetve, hogy e test létezését fenntartsa.*” (326.) A hatalom megszerzésére tett minden kísérlet nem egyszerűen politikai bűn, hanem a logika törvényével való szembeszegülés: „*Számára az uralom bármely korlátozására való törekvés nem jelent mást, mint gondolati gyökereinek kikezdését – azaz az uralom logikai tagadását.*” (Uo.) Az ember természettől fogva tökéletesen elszigetelt lény, minden emberek közti kötelék kizárólag mesterséges lehet, csupán a szerződés terméke. Grotius Isten lététől is függetlenül érvényes természet-jog-fogalma az ember eredendően társas természetén alapszik: a szociabilitás minden konvenciótól független normái kizárják a szubjektív önkényt, a hatalom abszolút voltának pusztá feltételezését. „*A jog mint olyan állam előtti és állam feletti – és kizárólag ezen önállósága és függetlensége alapján lehet az állami élet szilárd támasza és megingathatatlan fundamentuma.*” (329.) Cassirer Kant-teológikus filozófiatörténetében természetesen Rousseau áll a morál- és politikai filozófia centrumában (ahogy metafizikában Leibniz, vallásfilozófiában Lessing, ismeretelméletben Hume és filozófusi attitűdjét tekintve Diderot). Azonban Kantot „*az emberi méltóság tiszteletére tanító*” Jean-Jacques politikaelmélete nemcsak a morális autonómia, hanem a jakobinus terror elméleti előzetese is volt (valamint a romantikus nacionalizmusé, de a késői alkotmánytervezeteket Cassirer nem – ahogy Kant sem – idézi). Rousseau-nál csupán a társatlanságra találunk érveket – ez Hobbeshoz közelebb viszi, mint Grotius természetjogi tanításához: „*Határozottan elutasította az appetitus societatis, az emberek egymáshoz úzó, eredendő társadalmi ösztön elméletét.*” (329.) Ugyanakkor szerinte a *bellum omnium*, a mindenki harca mindenki ellen hobbesi motívuma sem természet adta, csupán a társadalom

gerjesztette mesterséges szükségletek születte. De nem természet adta az egyén és a közérdek közti eleve elrendezett összhang sem: a természeti állapotban nincs rá szükség, mert az ember elszigetelten él, a társadalmi állapotban pedig immár lehetetlen, mert az egymásra utalt ember egymás ellenében él, csak egymás kárára érvényesítheti érdekeit. A különérdekeket képviselő magánszemélyek közti szerződés lehetetlen (az angol modell, azaz a magánérdekeket koordinálni képes társadalmi szerződés kizárt). A divergáló különérdekekből sohasem jöhet létre tényleges társadalmi egység. Az egyes ember szintjén is más entitást kell teremtsen a társadalmi szerződés, csak a *moi commun*, a közösségi én képes a közérdekkel összhangba kerülni, mert nem a többségi vagy empirikus közösségi akaratot (*volonté de tous*) képviseli, hanem *volonté générale*-t, általános akaratot, a törvényeknek való engedelmességben megtestesülő szabadságot. „*A szabadság azt jelenti, hogy olyan szigorú és megfellebbezhetetlen törvény betartására kötelezzük magunkat, amelyet minden individuum maga állít önmaga fölé. A szabadság voltaképpeni jellemzője nem a törvénytől való elfordulás vagy elszakadás, hanem annak önkéntes elfogadása.*” (332.) Az egyén emancipációja nem a közösség ellenében, hanem kizárólag a közösségben, a közösségen keresztül történhet. „*Rousseau etikáját és politikáját a törvény ereje és méltósága iránti lelkesedés jellemzi: voltaképpen ez teszi őt Kant és Fichte előfutárává.*” (334.) Amennyiben a „*magunk alkotta törvénynek való engedelmesség*” elvében a magunk alkotta s nem az engedelmisségen, az egyén totális önfeladásának etikai követelményén belül a belső erkölcsi motiváción és nem a totális külső követelményrendszeren van a hangsúly, ez a filiació elfogadható. „*Válódi egység csak úgy jöhet létre, ha az egyén nem csak átadja magát az egésznek, de fel is adja magát a kedvéért.*” (335.) Ám ha a totális állam követeli ki az „*egység és oszthatatlanság*” jakobinus jelszava nevében ezt az egyéni önfeladást, akkor nem a kanti morális autonómia, hanem a modern totalitarizmus előfutára lehet a *moi commun* teoretikusa. Cassirer még másfél évtizeddel később, Az ÁLLAM MÍTOSZA megírása idején sem sorolja Rousseau-t a modern állammitológiai elméleti előzetese közé, bár értékelése kissé kétértelmű: „*Rousseau nem adja fel az elidegeníthetetlen jogok elvét, de sohasem érvényesíti az állammal szemben, hanem úgy látja, hogy ez az elv éppen az államban testesül meg, és benne ver erős*

gyökeret. Formális szempontból ez az alapfelfogás úgy jut érvényre, hogy Rousseau, aki e tekintetben Hobbes módszertani példáját követi, szakít a szerződésméletet mindeddig meghatározó dualizmussal... Rousseau az állami szférán belül érvényesíti az „elidegeníthetetlen jogok» gondolatát, amely a természet-jogban lényegében azt a célt szolgálta, hogy az individualitás szféráját tisztán és biztosan elhatárolja az állam szférájától, és fenntartsa függetlenségét az utóbbival szemben.” (337.)

A felvilágosodás filozófusai – Voltaire-rel az élen – érezték Rousseau radikális másságát, ám az egyszerűség kedvéért igyekeztek e gondolati radikalizmust a régi gondolati rendszerekhez való visszatérésként elítélni, s nem a modernitás „poszt”-modern (persze nem a mai értelemben) kritikájaként felfogni. Ez alól egyedül Diderot a kivétel, aki Helvétiuszt cáfoló művében el- és felismeri „Jean-Jacques igazságát”. Cassirer maga a kontinuitást tartja meghatározónak a genfi polgár és a felvilágosodás filozófiája között: „Innen nézve úgy tűnik, mintha teljes, megszakítás nélküli folytonosság lenne Rousseau és a XVIII. század általános törekvései között – ezért aztán nehezen érthető, hogy nemcsak maga Rousseau élt abban a hitben, hogy a század teljes eszmévilágát kiforgatta a sarkából, hanem a korszak vezető szellemei is idegennek, betolakodónak tekintették Rousseau-t, miután jó ideig hiába igyekeztek bevonni saját köreibbe – olyan gondolkodót láttak benne, akinek megéreztek démoni hatalmát, mégis el kellett utasítaniuk, ha nem akarták elveszíteni világhéjük minden világoosságát és feláldozni biztonságát.” (339.) S ezt a biztonságot nem Rousseau „irracionalizmusa” veszélyeztette Cassirer remek elemzése szerint, hanem éppen hogy kíméletlen racionalista deduktívizmusa, mely A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS-ben kiiktatott minden individualitást.

Diderot és Rousseau vitájában nem az enciklopédista képviselte a metodológiai racionalizmust, hanem A TÁRSADALMI SZERZŐDÉS szerzője, aki viszont tagadta az emberi racionalitás szabad fejlődéséhez kötött enciklopédista illúziókat: „A kettőjük közötti voltaképpeni ellentét azonban nem itt kell keresnünk. Diderot és az enciklopédista gondolkodók körét az a meggyőződés hatja át, hogy az ember ráhagyható az szellemi kultúra haladására és átadhatja magát neki, mivel a haladás, pusztán a benne rejlő irányultság és az általa követett immanens törvény révén, magától elő fogja idézni a társadalmi rend egy új és jobb formá-

ját.” (341.) Míg Rousseau szerint a szellemi szabadság az erkölcsi és politikai „szabadságra kényszerítő” állam kontrollja nélkül inkább eltávolít a morálisan elfogadható társadalmi rendtől, semmint közelít hozzá. „Rousseau fel meri bontani azt a szövetséget, amelyet megbonthatatatlannak tekintettek. Azt az egységet, amelyről addig naivan és jóhiszeműen feltételezték, hogy az erkölcsi tudat és az általános kulturális tudat között fennáll, Rousseau problematikusnak, minden ízében kérdésesnek tekinti... A korszak etikai és elméleti eszményei között fennálló harmónia összeomlik.” (343.) A voluntarizmusvita, mely a XVII. században teológiai szinten fogalmazta meg a mindenható akarat (kálvinizmus, Leviatán) versus az „örök és változatlan” természetjogi normák (Cudworth, Cumberland, Locke, Shaftesbury) koncepcióját, Rousseau-nál és Rousseau-val végérvényesen az akaratkultusz javára dől el: „Az akarat birodalma elkülönül a tudás birodalmától. Mind céljai, mind útjai elválnak egymástól. Mert Rousseau éppen abban a szellemi-társas kultúrában látja az igazi humanizmusra leselkedő legnagyobb veszélyt, amelyet a XVIII. század e humanitás csúcspontjának tekint.” (344.) Ha az elméleti racionalitás csúcspontja morális mélypont, ha az ember kulturálódása-kifinomultsága erkölcsi természetének totális elvesztésével jár, akkor totálisan újra kell teremteni az emberi természetet, és – ahogy majdan a jakobinusok fogalmaznak a Konvent nyitoulésén – „újra kell kezdeni a világtörténelmet”. A politikai akarat primátusát kell posztulálni a teoretikus ész ellenében. „A szellemi értékek világa ugyanis az erkölcsi akaratot illeti az elsőbbség. Éppen ezért az emberi közösség rendjében is az akarat világa biztos és világos megformálásának kell elsőbbséghez jutnia a megismerés világának felépítésével szemben.” (347.)

Cassirer ezt a gyakorlati ész primátusa első megfogalmazásaként értelmezi. Hiányzik azonban Rousseau rendszerében egy nagyon fontos kanti kritérium, a legalitás és a moralitás megkülönböztetése. A „törvényeknek való engedelmességgel” azonosított erény Rousseau-nál a törvények által történő „szabadságra kényszerítés”, és nem a morális autonómiának minden pozitív törvénytől független konstitúciója. Bár Rousseau leszögezi, hogy „a szellemi szabadság semmiféle haszonnal nem jár az ember számára az erkölcsi szabadság nélkül”, ha igaz van Cassirernek: „Rousseau akkor is a felvilágosodás igazi gyermeke marad, amikor támadja és meghaladja azt.” (348.)

Ám amikor a pozitív törvények (még ha magunk alkottuk is őket) átveszik az autonóm moralitás funkcióját (ha mást akarok, mint az általános akarat diktátuma, akkor nem azt akarom, amit a törvények szerint akarom kell), akkor nem a felvilágosodás szabadságfilozófiájának „megdicsőülését és legmélyebb igazolását” (uo.), azaz a kanti etikát készíti elő, hanem a „szabadság zsarnokságát”, azaz a közszabadság nevében minden morális függetlenséget és minden szabadságelvű alkotmányos garanciát fel számoló totális állami terrort.

Cassirer könyvét hetvenöt év után is a legjobb felvilágosodásmonográfiának tartom (az esztétikafejezetet kompetencia hiányában kihagytam, bár azt kevésbé érzem korszerűnek, mint a morál- és vallásfilozófiát bemutató részeket). Egyes fogalomtörténeti művek talán mélyebb elemzéseket prezentáltak a világháború utáni filozófiatörténetben, ám átfogó koncepcióját tekintve máig meghaladatlan a kantianus koncepciójú válasz arra a kérdésre, hogy „mi a felvilágosodás”.

Ludassy Mária

„...A DOLGOK ÉRTELME SZÉTOSZLIK, AKÁR A FELHŐ”

Angyalosi Gergely: *Ignotus-tanulmányok*
Universitas, 2007. 184 oldal, 2100 Ft

Évtizedekkel ezelőtt, még a hetvenes években hosszabb ideig foglalkoztatott Ignotus életműve, kutatásaimból azonban csak egy, nem is túlzottan hosszú tanulmány készült el. Ignotus jelentősége azonban azóta sem kérdőjeleződött meg előttem, ma is a magyar szellemi élet egyik fontos, az irodalomtörténet-írás számára megkerülhetetlen alkotójaként tartom számon. Örömmel fedeztem föl tehát az újabb könyvek közt Angyalosi Gergely kötetét, az *IGNOTUS-TANULMÁNYOK*-at. Részben azért, mert alkalmas ad régi vélekedéseim újragondolására, részben azért, mert változatlanul úgy gondolom, az Ignotus-életmű mélyebb megértése nélkül egész „modern” irodalmunk kerül fátyol mögé, a csak félig, jól-rosszul megértett fejlemények közé.

(A könyv anyaga) Angyalosi Gergely nem filológus, a Kulcsár Szabó Ernő által pozitivistának nevezett metódus nem vonzza. Életrajzot nem ad, e kérdéskör mellett elmegy, nézőpontja egy posztmodern ihletésű kritikátörténet. Abba persze e pillanatban nem érdemes belebonyolódni, hogy mi is a posztmodern, s Angyalosi melyik változatával hozható (ha hozható) összefüggésbe. Könyvének beméréséhez első menetben elegendő annyit leszögezni, az életrajzi és társadalomtörténeti kontextus nélküli szövegek értelmezése áll figyelme középpontjában: az Ignotus-életmű s a rá reflektáló, vele érdemi korrelációt alkotó, álláspontját erősítő vagy tagadó elődök és kortársak szövegei. Ez, kritikátörténeti munkáról lévén szó, nemcsak elfogadható, de majdhogynem természetes is. A kérdés inkább az: az a szövegkorpusz, amelyet az Ignotus-életműből kiválaszt és értelmez a szerző, mekkora és milyen súlyú? Másképpen kérdezve: reprezentálja-e az egész életművet? Vagyis e szövegkorpusz vizsgálata elegendő-e az életmű releváns magyarázatához? Nos, az első probléma itt, ezen a ponton merül föl. Angyalosi Gergely csupán néhány Ignotus-kötet anyagára hivatkozik, a rendkívül nagy terjedelmű, gazdag életmű hírlapokba szétszórt anyagát a jelek szerint nem vonta be az értelmezésbe. Márpedig Ignotus legalább négy évtizeden keresztül (a XIX. század kilencvenes éveitől a XX. század harmincas éveig) ha nem is napi, de két-három napi rendszerességgel publikáló újságíró volt. A változó határú Magyarországon kívül 1919 után Csehszlovákiában, Romániában és Ausztriában is szerkesztőségek tagja (sőt egyik-másik lapnak szerkesztője) volt. (Ausztriában: Bécsben ráadásul német nyelven írt s publikált: a *Völkzeitung* hasábjain például egy „osztrák” publicista életműve rejtőzik.) Az életművet alkotó szövegkorpusz becslésem szerint csak ötjegyű számmal írható le, s erről a szöveganagról egyelőre bibliográfia sem készült. A csak néhány kötet alapján tett megállapítások tehát legalábbis kockázatosak: nyugodt szívvel senki sem állíthatja, hogy amit e kötetek anyaga elárul a hajdani kritikusról, csupán annyi s olyan a teljesítmény.

A meritési bázisnak ez a szűkössége, persze, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a számba vett írásokról önmagukban ne lehetne érdemi észrevételeket tenni. Ha egy-egy cikket kiemelünk a szövegkorpuszból, s a kiemelt tex-

tust mint egységet tüzetes elemzés alá vetjük, az életműről ugyan még nem, de a szóban forgó írásról valós ismerethez lehet jutni. Sajnos, némi probléma itt is adódik, Angyalosi Gergely nem ezt az utat választotta: részszövegekkel dolgozik, de az egészről mond ítéletet. Eszrevételei érvényét kiterjeszti, s így kísért a túláltalánosítás veszélye.

Az értelmezéshez mintegy viszonyításként fölhasznált referenciaszövegek megválogatása már lényegesen jobb eredményt mutat. Nem mennyiségi vonatkozásban, a könyv itt is viszonylag szűk körből merít. De azok, akiknek írásait bevonja e körbe (Komlós Aladártól Lukács Györgyön át, mondjuk Horváth Jánosig), valóban releváns értelmezések létrehozói. S még azok is, akik – mint Dóczy Jenő vagy Hevesy Iván – csak második vagy harmadik vonalbeli szerzők (ahogy ezt Angyalosi meg is mondja róluk), Ignotusszal kapcsolatos álláspontjuk révén csakugyan tanulságosak. A *Corpus Ignotusarum*nak e méltatókkal és bírálókkal való szembesítése minden esetben érdekes, s valami lényegeset tesz láthatóvá. Az, ami így föltárul előttünk, természetesen nemcsak Ignotusról vagy az „impresszionista kritiká”-ról árul el valamit, hanem az egykori értelmezőkről, pontosabban az egykori értelmezői pozíciókról is. Ez pedig már csak azért is fontos, mert ezzel a módszerrel, a könyv egyik legnagyobb erényeként, érdemi gondolkodástörténeti kontextus rajzolódik föl Ignotus köré. Így az a kvalitásérzék, amely Angyalosit mind könyve hőisének, mind a referenciaszerzőknek megválogatásában jellemzi, jelentős érték, s önmagában is a könyv megírásának igazolása. A szerzőt pedig ez az ő javára különbözteti meg az elméletírók túlnyomó többségétől. Mi több, érvelése egészének ad jól érzékelhető realiztikus tónust (mondhatnám némi szarkazmussal, ez az ő „vajszínű árnyalata”).

A könyv egyik fejezete, mintegy a lehetséges referenciaanyag kiterjesztéseként, az impresszionista kritika nemzetközi szakirodalmának vagy inkább fontos alapszövegeinek számbavételét végzi el. A francia, valamint a német és angol anyag bevonása az elemzésbe részben tágabb kontextust, részben újabb értelmezési keretet teremt Ignotus kritikai tevékenysége köré. Hogy ez a fölvonultatott anyag mennyire a francia, német vagy angol szellemi élet mainstream vonulata, s mennyire Angyalosi tájékozódásának – a személyes tájékozódás szükség-

képpen esetlegességének – lenyomata, nem tudom megítélni. Erre az ítéletkézésre a mai magyar szellemi életben nem is sokan vállalkozhatnának. Ám amit kiemelendőnek tartok, az nem is a számbavétel „teljességének” kérdése. Sokkal inkább az, hogy ez az apparátus relatíve elkülönülten, a vizsgált szövegtörzshez bele nem keverten, azaz tisztán jelenik meg. Ezzel ugyanis biztosítva van átláthatósága, olvasói kontrollja. Ez pedig noha lemondás az „elméleti” tűzijátékról, a posztmodern konstrukcionizmusról – megint csak jótékonyan különbözteti meg a könyvet az elméleti irodalom legtöbb termékétől. S legalább ilyen fontos az is, hogy ez az így elérhetővé tett értelmezési horizont *valós* kérdések fölismerését segíti elő. Azon ugyan lehetne vitakozni, hogy minden lényeges kérdés előkerül-e így, s mind-egyik tematizálódó probléma egyként fontos-e. De azon nem, hogy ami előkerül, az valóban mérlegelést érdemel.

(A könyv fő tézise) Angyalosi Gergely inkább sugallt, semmint kimondott, de jól érzékelhető alaptézise valami olyasmi, hogy Ignotus vélekedéseiben rendszer van, írásai mögött végiggondolt teória áll, amely mintegy elméletileg is összefogja, összetartja „impresszionizmusát”. Ezt akár el is lehetne fogadni. Ám éppen az a bizonykodás, ami Ignotus impresszionizmusának egykori bírálatait akarja hatálytalannítani, óvatosságra int. Mert nemcsak a fiatal, még nem marxista Lukács György érvelt igen erőteljesen Ignotus kritikai beállítódása ellen, de a „nemzeti klasszicizmus” konzervatív programját érvényesítő Horváth János is. (Utóbbi Ignotus kapcsán egyenesen „*locsogó sehélyesség*”-ről beszél.) S mivel mind Lukács, mind Horváth nagy formátumú intellektus volt, nem lehet elvitatni, hogy kritikájuk több volt, mint pusztán esetleges alkalmi vélekedés. Azaz álláspontjuk bizonyos relevanciával bíró, kétségbevonhatatlan hatástörténeti tény. Angyalosi azonban egyáltalán nem akceptálja ezeket az impresszionizmusellenes érveket, jöllehet nehez volna tagadni, hogy Lukács például nemzetközileg inkább jegyzett alkotó, mint Ignotus, s Horváth János – ha nem is kritikusként, hanem irodalomtörténészként – a magyar irodalommagyarázat egyik legnagyobb alakja volt. Kérdés, miért negligálja e tekintélyeket, s áll Ignotus mögött? Annyira erős benne a szubjektív vonzalom az ignotusi életmű iránt, hogy ez

a vonzalom még a tekintélyekkel is szembefordítja? Ignótus „rehabilitációját” bizonyos keretek közt magam is szükségesnek vélem, el tudom tehát képzelni, hogy más is azért igyekszik őt előtérbe állítani, mert becsüli munkásságát. Angyalosi Gergelyben azonban aligha csak egy ilyen „érdek nélküli” vonzalom él. Éppen a Lukács kritikáját hatálytalanítani akaró okfejtésében olvasható egy árulkodó megjegyzés, mondhatnám, elszólás. Lukácsról ugyanis ezt írja: „A mai olvasó alig hisz a szemének: akárha egy posztmodernizmus elleni vádiratot tartana a kezében. Tovább erősödik ez a benyomás, amikor Lukács rátér az impresszionista világszemlélet művészi következményeinek taglalására. Minden művészi hatás véletlenszerű lett – mondja –, mert minden felületté vált; horroribé dictu, még az is előfordulhatott, hogy amit a művész komolyan szánt, az a »felvevő véletlen hangulatában vidámságnak lett okozója.«” (96–97.) S hogy ebben a régi vitában Angyalosi ma hol áll, beszédes adat, amikor Lukács érveléséről azt mondja, hogy az egy bizonyos „ponton akaratlanul is kis híján komikumba fordul” (97.), majd később azt írja, hogy ez a lukácsi érvelés „mai történelmi tudásunk birtokában nem csupán komikus, de némiképp háthoronzgató is” (97.). Ignótusban tehát a jelek szerint a posztmodern magyar őstét, előfutárát látja s becsüli. Vonzalma ebből az őskeresési igyekezetből fakad.

Szerencsére ez az őskeresés nem megy el addig, hogy átrajzolná Ignótus álláspontját. A „megcsináltság” ignótusi elvéről elismeri, hogy az egy „a saját farkába harapó kígyóként működő latens argumentáció” (12.), hogy „csiki-csuki érvelés” (12–13.). Ám nagyon jellemzően mégis azt tartja fontosnak, hogy ezzel az érveléssel Ignótus megteremtett „egy viszonylagosan szabad beszédteret ama »gyakorlati esztétika« számára, melyről” korábban már szólt. Mert szerinte „[e]z tette lehetővé [...] a kimondott tételek és igazságok relativizálását és individualizálását», »a variációk jogának biztosítását» s végül »mindennek szinte feminin erotikus gyönyörködéssel való vállalását»” (13.). Az idézetek itt Németh G. Béla Ignótus-jellemzéséből valók (Angyalosi nagyra becsüli szakmánk e valódi nagyságot!), ám az idézetek megválogatása és összehozása már félreérthetetlenül posztmodernizátori gesztus. Ignótus jellemzését ugyanis Angyalosi oda futtatja ki, hogy: „Igenis, paradox módon »elvi« állásfoglalásról van szó, voksolásról a »szöveg öröme« mellett,

amint ezt egy kései szellemi rokona, Roland Barthes kifejtette.” (13.) S ehhez kapcsolódva jelenik meg a könyv programja is: „Jómagam ezen a vonalon továbbhaladva szeretném [Ignótus] kritikusai életművének nekünk szóló üzenetét újraértelmezni.” (13.)

A kérdés csupán az: nem emelődik-e ezzel elvi magaslathoz a csupán taktikai? Nem abszolutizálódik-e az alkalmi, a viszonylagos?

(Impresszionizmus: önkény vagy szükség-szerűség?) Ignótus egyes kritikusai szerint az impresszionista pozíció, amelyet nálunk kétségkívül ő képviselt a legnagyobb tudatossággal, valamiféle eltévelyedés. Voltaképpen, ha jól meggondoljuk, ez volt Horváth János vélekedése is, s ez a tézis valamiképpen valamenyi elutasító bírálathoz belejátszott. Az impresszionizmust a posztmodernizmus előjátékként fölfogó értelmezés tehát érthetően erre helyezi a hangsúlyt, illetve ezt igyekszik cáfolni. A hajdani kritikának azonban volt egy olyan dimenziója, amely nem egykönnyen semlegesíthető. Angyalosi (s ez intellektuális érzékenységét és tisztességét dicséri) elismeri Lukács érveléséről, hogy „Lukács tulajdonképpen egy korszakváltás körvonalait kívánja felvázolni. Csakhogy nem a konzervativizmus különböző válfajait támadja egyfajta modernség-eszmény nevében, hanem egy modernség utáni állapot bajnokaként lép fel. A meghaladandó modernséget pedig teljes egészében az impresszionizmussal azonosítja” (95.). Angyalosi, persze, ma éppen az impresszionizmus érdekében érvel, Lukácsot tehát az impresszionizmus „ideologikus kezelésével”, sőt „képtelen csúztatással” kell vádolja (96.). Ám ha kilépünk a könyv érvelési stratégiájának vonzásából, óhatatlanul szembesülnünk kell azzal, hogy a „meghaladandó modernség” impresszionizmussal való lukácsi azonosítása egyáltalán nem önkényes tételezés. Impresszionizmus és modernség gondolkodástörténetileg szorosan összetartozó fejlemények – legalábbis a modernségnek abban a szakaszában. S hogy mennyire nem Lukács önkényes összekapcsoló gesztusáról van szó, s hogy az impresszionista modernség mennyire valóságos probléma volt, Rilke egyik fontos (más összefüggésben Angyalosítól is idézett) megjegyzése világít rá. A „híres rilkei passzus” a MALTE LAURIDS BRIGGE FELJEGYZÉSEI-ből (1910) így hangzik: „De én rettegek, szörnyen rettegek a változástól. Hiszen még el sem tud-

tam helyezkedni e világban, amely elég jól megfelel nekem. Egy másikban mihez is kezdenék? Annyira szeretnék ugyanazon jelentések között maradni, hiszen már megszerettem őket. [...] Eljön a másfajta értelmezések ideje, minden szó leválik a másiktól, a dolgok értelme széteszlik, akár a felhő, és lehull majd, mint az eső. [...] A változás küszöbén én vagyok a benyomás.” (Idézi Angyalosi is: 24–25.) Kétségkívül lényeges szöveghelyről van szó. De kérdés, mit mond ez a locus, mi az a diagnózis, amit fölállít? A válasz egyértelmű: a rettegés valami érvényesülő trendtől – ez az, ami Rilke szövegében megjelenik. Ennek fölismerése két irányba nyitja meg az értelmezés lehetőségeit: figyelhetünk a leírt trendre, s figyelhetünk a trend kiváltotta reakcióra, a rettegésre. Úgy vélem, a leírt trend hiteles és lényeges, valószínű szociokulturális fejlemények húzódnak meg mögötte: ez a (rejtélyesen érvényesülő) trend hozta létre az intellektuális reagálásmódok impresszionista változatát (s ez vezet tovább, egészen az úgynevezett posztmodernig). Ennyiben, de csak ennyiben az impresszionizmus az egyik szükségszerű gondolkodás-és művészettörténeti fejlemény. Ergo: nem „egyszerű” eltévelyedés, aminek a kortársak egy része vélte. Ám itt szükségképpen fölmerül a kérdés, mi hozta létre s mi működteti ezt a trendet? S miért a tőle való „rettegés”? Az utóbbi kérdés az egyszerűbb, ezt maga a rilkei szöveg is elárulja: „szeretnék ugyanazon jelentések között maradni”, s nem jó számomra, ha „a dolgok értelme széteszlik, akár a felhő”. Ezt persze önmagában akár egyszerű lélektani „konzervatívizmusként”, a megszokotthoz való ragaszkodásként is lehet értelmezni, s tény: a „maradiság” reakciói mindig valahová ide vezethetők vissza. De úgy gondolom, ez esetben ennél jóval többről van szó. Egy gondolkodástörténeti korszak ellehetetlenülése jelenik meg itt számunkra: a szilárd jelentések világából az „értelem széteszlik” világába való átlépés. S ezt a váltást már nehezen lehetne a „korszerűség” jegyében egyértelmű előrelépésként, „haladás-ként” fölfogni. Az impresszionizmus, majd – jóval később – a posztmodern konstrukcionizmus elleni számottevő *berzenkedés*, amelyet csak önkényesen lehet figyelmen kívül hagyni, jól jelzi a helyzet problematikusságát.

De ha idáig eljutunk, az igazi kérdés már az, hogy mi termi meg és működteti ezt az impresszionizmusba (is) torkolló új trendet?

A posztmodern nézőpont hívei, s köztük e könyvben Angyalosi Gergely is, benne állván a folyamatban, ezt a kérdést föl sem vetik. Nem érzékelik, vagy nem tartják relevánsnak. Pedig, legalább hozzávetőlegesen, elnagyoltan megadható a válasz. A „*dolgok értelmének szétesztlése*” mögött a kapitalizmus, jelesül a kései kapitalizmus „piaci” logikájának mentális leképeződése, interiorizációja érhető tetten – egyféle mentális klónozás. Konkrétabban: a piac részrationalitások sorozataként föllépő uralhatatlan irracionálizmusa. Az impresszionizmusnak, majd a posztmodernnek fölszín alatti, rejtőzködő modellje ugyanis az úgynevezett globalizáció felé haladó kései kapitalizmus „gazdasági” logikája, amely – hogy profitot hozó áruvá változtassa a világot – széthasítja az egy és oszthatatlan értéket értékre s eladható, „értékes” áru-ra, s az egész törmelékét folyamatosan sokszorozza. Azt a folyamatot, persze, amelynek eredményeként az „üzletelő” magánemberek társadalmi gyakorlata „*a dolgok értelmének szétesztléséhez*” a logikai szükségszerűség erejével vezet el, csak egy külön könyvben vagy inkább könyvekben lehetne pontosan leírni. De a homológia a „gazdasági” tevékenység logikája és a mentális képződmény között kétségkívül megvan, s jól érzékelhető. S ezt az összefüggést csak a tudatlanság vagy az ebben való „érdekeltség” vonhatja ki az értelmezésből.

(Magasabbrendűség vagy hanyatlás?) Angyalosi Rilke idézett passzusához lábjegyzetben tesz egy fontos megjegyzést: „*Thomka Beáta hívta fel a figyelmet nemrég, hogy Rilke utolsóként idézett mondata – »Ich bin der Eindruck, der sich verwandeln wird« – az eredetiben sokkal erőteljesebben sugallja a belső változás megállíthatatlanságától való rettegést.*” (25.) Hogy Rilke e „*rettegése*” szimptomatikus fejlemény, úgy gondolom, nem vonható kétségbe. Érdekes, hogy Angyalosi mégis elmegy e tény mellett, sőt némelyik másik szerző, például Spengler vagy a magyar Hevesy Iván írása kapcsán kimondottan nehezényezi az impresszionizmusnak a hanyatlással való összekapcsolását. S bár Hevesyvel szemben, nem alaptalanul, kijátszhatja Spenglert, magát a tényt neki is rögzítenie kell: „*Az impresszionizmus Spenglernél is »az utolsó lépés« a hanyatlás útján, a »vég kezdete«, mely után már nem létezik »sorsos szükségszerűségtől áthatott művészet.«*” (28.) Ám ha nem arra fordítjuk erőin-

ket, hogy Hevesynek vagy Spenglernek az érveléstechnikáját, szövegeik benső, logikai koherenciáját mérlegeljük, hanem vélekedéseiket elfogadjuk mint egy kortendencia ellenében létrejött *tüneteket*, s ehhez mai tudásunk szerint hozzávesszük, hogy az úgynevezett posztmodern is megszülte immár ellenzőinek táborát, annyit mindenképpen el kell ismernie a tárgyilagosságra törekvőnek, hogy az impreszcionizmussal – a legmegengedőbb ítékezés szerint is – valami ellentmondásos, „problematikus” fejlemény jelent meg. Az egyértelmű, aggálytalan „magasabbrendűség” tételezése róla szólva legalábbis kétséges.

Az ellenzők frontja ugyanis igen széles, s egymáshoz viszonyított különbségeik ellenére egy pontban, az elutasításban egységes.

(A korszituáció teoretikus leképeződése Ignotusnál) Angyalosi Gergelynek Ignotus hajdani bírálóival folytatott vitája kétségkívül posztmodern nézőpontú és kondicionáltágú, magát az ignotusi életművet azonban nem erőszakolja meg: többnyire tárgyias és tárgyyszerű (bár hiányos) ismertetését adja. Érdekes, hogy Ignotus fölfogását Pikler Gyulára vezeti vissza, pontosabban vele összefüggésben tárgyalja. Ezzel óhatatlanul ad neki némi pszichológiai alapot. Pikler valóságos hatásának, Ignotus nézeteire gyakorolt befolyásának filológiai vizsgálata nem is volna haszontalan. (Sejtésem szerint Angyalosi ezt az összefüggést némileg túlterjeszti valóságos határain.) Ami azonban bizonyos: Ignotusnak ebben az összefüggésben idézett két szövege csakugyan jellegzetes álláspontot rajzol ki. Az egyik (ezt Angyalosi a FELJEGYZÉSEK című kötetből idézi) szinte emblematikus szöveg: „Egyéb, mint impreszionista kritika nem is lehetséges. Az értékelő kritika sem mondhat többet, hogy az én ítéletem szerint mit ér a dolog. A kritikának semmi egyéb lehetősége nincs, mint tudomásul venni a művészi munkákat, s e tudomást továbbadni, leírni azokat, mint ahogy leírnak egy vidéket vagy egy eseményt, s hogy nem leltárt írunk róluk, hanem csak benyomásokat, az éppen azért van, mert láttatni akarjuk ama dolgokat, márpedig a leltárban az ember a részletektől nem látja az egészet. Nem értem, hogy a kritikának miért kellene egzaktabbnak lennie a fizikánál és a kémianál, amelyeknek még úgynevezett törvényeik sem egyebek, mint jelenségek leírásai.” (Idézve: 48.) A másik szöveg, amelyben mintegy ennek

az álláspontnak a pszichológiai (értsd: „tudományos”) megalapozása történik, Pikler nézeteire épít. (Címe is szimptomatikus: A LÉLEKTAN MEGFORDÍTÁSA.) Ebben, előbbi cikkénél időben jóval később, már kritikus pályája nagy korszakát lezárva, Ignotus azt írja, hogy Pikler „megfordítja a lélektant, valahogy úgy, mint ahogy idők során megfordult például a csillagászat, mikor a föld helyébe, mit addig a mi világunk közepének hittek, a Napot állították oda”. Ezzel, túl az analógián, szándékai szerint szcientista igazolást is ad a kifejtendő álláspontnak, majd rögzíti „Pikler megfordításának” mibenlétét, hogy ti. „mikor a külső világot érzékeljük, akkor is magunkat érzékeljük. A ma általánosan vallott nézet helyett, mely szerint a világ tárgyairól való érzékleink a tárgyaknak testiinkre gyakorolt benyomásai, magasabb értelmi életünk pedig e benyomások egymásra való hatásából s feldolgozásából alakul: Pikler azt tanítja, hogy érzékleink testiinknek a tárgyakkal szemben való ellenállásából erednek, magasabb értelmi életünk pedig abból, hogy testiünk ezt az ellenállást a tárgyak együttes vagy egymás utáni sorával szemben az élet lényege szerint való eleven, folyton újjászülető s újra meg újra alkalmazandó módokon végzi el” (50.). Ez az okfejtés, ha jól belegondolunk, a változó történeti körülmények közt élő, de mindig s mindenhol a maga igényei szerint megnyilatkozni akaró szubjektum középpontba állítása, fölértékelése és igazolása. A történész, aki nem vonatkoztathat el az e beállítódást megszőlő történeti konstellációtól, s nem siet e tézist az ember antropológiai állandójának föltáruulásaként elfogadni, könnyen fölismeri mögötte azt a „szabadságharcot”, amelyet Ignotus folytatott. A szubjektumnak ez az általános érvényigénnyel föllépő abszolutizálása ugyanis egyben a saját szubjektum elfogadattási igényeinek bejelentése. Itt a társadalmi emancipációért küzdő asszimiláns zsidó polgár és az önmagával adekvát művészi kifejezőeszközök körének bővítésében érdekelt alkotó szólal meg – mintegy elvileg igazolva igényeit és küzdelmét. Ignotus egyik legjobb értője, Komlós Aladár nem is véletlenül éppen ezt az összefüggést hangsúlyozta róla szólva. S magam is úgy vélem, Ignotus történeti jelentősége a magyar mentalitás- és gondolkodástörténetben elsősorban e „szabadságharc” révén mutatkozik meg.

Ignotus, mint a magyar modernizáció egyik zászlóvivője, a harci logikának engedelmese-

kedve persze nem hangsúlyozta e modernizáció szükségképpen jelentkező árnyoldalait. Pontosabban: ha érzékelté is (erre vonatkozó, ezt igazoló fragmentumok a terjedelmes szövegkorpuszból alighanem előbányászhatók lennének), nem tartotta *aktuálisnak*, az adott körülmények közt célravezetőnek ezek előtérbe állítását, elméleti általánosításait. Bár vannak aforisztikus megnyilatkozásai, amelyekből így is kiderül, hogy „nem értett egyet önmagával” – az árnyoldalak tematizálása és hangsúlyos megjelenítése a „*kétlelkű*” Adyra maradt. A kor reprezentatív irodalmi gondolkodója ezért (s nem puszta költői hírneve miatt) lett Ady – akit, éppen a „problematikus” fejlemények kifejezése és tematizációja miatt olyanok is elismertek, akik (láttuk) Ignost megkérdőjelezték. A „zsidó” Lukács György például, vagy a konzervatív, „nemzeti klasszicista” Horváth János.

A tárgyi igazsághoz tartozik azonban, hogy Ignost mint okos ember – ellentétben az Ignost-képpel – maga is vonzódott a modernizáció sötét oldalainak és összefüggéseinek megismeréséhez. A pszichoanalízishez s annak pápájához, Freudhoz való, magyar viszonylatban igen korai odafordulása, sőt a pszichoanalízisnek a *Nyugat*ba való beemelése jelzi, hogy érzékelté az általa középpontba állított szubjektum státusának problematikuságát. Aligha véletlen, hogy Freud több, általa fordított s a *Nyugat*ban reprezentatív nyilvánosságához segített írásának egyike éppen az az 1917-ben publikált cikk, amelyben Freud bejelenti, hogy „*az én nem úr a saját házában*”. (A PSZICHOANALÍZIS EGY NEHÉZSÉGÉRŐL. *Nyugat*, 1917. jan. 1.) A cikk ismerői tudják, ez az az írás, amelyben Freud a nárcizmus három „sérelemé”-ről, a kozmikus, a biológiai és a pszichológiai sérelemeről beszél. Ebben két személyes fölismeréséről szólva kimondja: „...*a két felvilágosítás: hogy a nemiség ösztönéletét bennünk nem lehet egészen megfékezni s hogy a lelki folyamatok magukban tudattalanok s csak tökéletlen s megbízhatatlan észlelet útján jutnak el az énhez s vetetnek alája: tulajdonképpen azt az állítást jelenti, hogy az én nem úr a saját házában. S együttvéve az önszeretet harmadik sérelmét jelenti, melyet a pszichológiaiainak neveznék*” (uo. 52.). Ezt a cikket, bár a fordító a *Nyugat*ban ezúttal nincs megnevezve, jól fölismerhető stílusából következtetve maga Ignost magyarította. Ami azt is jelenti, hogy az énnel ez az alapvető jelentőségű pszichoanalitikus teorémája maga-

ul az ő nyelvén szólalt meg. Nem éreketlen fejlemény azonban, hogy – mint oly sokan – Ignost sem nézett szembe a kínálkozó kérdéssel: a freudi tézis valóban tudományos factum, s így valami antropológiai állandó-e, vagy nagyon is korfüggő fejlemények általánosító túlhangsúlyozása? A történeti naturalizálása? Nyilvánvalóan azért nem, mert az énnel a tudattalanra való redukciója önmagában még nem kérdőjelezte meg a szubjektum önérvényesítésének ignostusi programját, csak „finomított”. S egyben a szcientista igazolás fényével vonta be. „*A lelkem alatt a nagy mocsár: a förteltem*” gondolata nem is nála, hanem Adynál jelent meg.

(A „**politikus**” Ignost) Ignost, akárhogy nézzük, egy súlyos kollíziókat termelő kor ideológusa volt, nagy debatter, aki a helyesnek vélt cél érdekében kemény harcokat vívott – irodalomban is, politikában is. Úgy vélem, jelentősége nem is vitatható el. De kérdés, miben áll ez a jelentőség? Angyalosi Gergely kimondatlan, de egy egész könyv érvelésével alátámasztani vélt fölfogása szerint abban, hogy Ignost megfogalmazta az impresszionista kritika teoretikus alapelveit, s ezzel egy, egészen a posztmodernig vivő út döntő lépéseit tette meg. Nem kétséges, *lehet* ilyen interpretációt is adni, eltekintve a történeti kontextustól s az életmű döntő hányadától. Magam, nem akarván azt a cinikus érvelést előhozni, hogy Ignostnál minden meg mindennek az ellenkezőjére lehet szöveg helyet találni, azt tartom lényegesnek, hogy Ignost maga nem is akarta elveit rögzíteni és általános érvényűvé tenni. Nem azért, mert nem voltak ilyen elvei, nagyon is voltak (s ezt Angyalosi joggal hangsúlyozza), hanem azért, mert az 1918 előtti Ignost éminens érdeke éppen az volt, hogy a tradíciót, az olyan-amilyen, de létező hagyományt lebontsa, méghozzá úgy, hogy az a látszat keletkezzék: nem valamely konkrét, „magyar” hagyományt bont le, ő, a „zsidó”, hanem minden megmerevedő vagy legalábbis nem eléggé „rugalmas” gondolati alakzatot. A konkrét történeti igényeket tehát elfednie, naturalizálnia kellett – el kellett bújni a „benyomások”, az „impressziók” mögé. Ebben a játszmában persze két valóságos történelmi fejlemény igényei artikulálódtak: a kibontakozó magyarországi kapitalizmus dinamikájához, illetve az asszimilálódni és érvényesülni akaró zsidó polgárság emancipáció-

jához való igazodás fölsimert követelménye. Mindkettő úgynevezett progresszív fejlemény, de egyik sem ellentmondások nélküli, „tisztá”, homogén fejlemény, amelynek megítélése ne járt volna együtt súlyos érdekkonfliktusokkal. Az „egyszerűbb” a kettő közül az úgynevezett zsidókérdés, amely egy másik aspektusban mint az antiszemitizmus problémaköre jelent meg: általában mindmáig ez áll a történeti diskurzus előterében. Súlyát és jelentőségét nem is lenne célszerű elvitatni. A probléma, Ignotusra fókuszálva is, megérdemelne egy kismonográfiaát. Aktuálisabbnak mégis az ezt is sok szempontból determináló kapitalizmusproblematikát tartom.

Az impresszionista kritika elveinek nézőpontjából is.

Ignotusnak a kapitalista modernizációhoz való viszonya politikai értelemben aránylag könnyen bemérhető: politikailag leginkább az úgynevezett polgári radikálisokhoz (Jászi Oszkár, a *Huszadik Század* köre) állt közel. Azaz a liberalizmusnak egy korszerűsített, némely ponton a szocializmus eszmekörével is érintkező, de nem szociáldemokrata beállítódás jellemezte. Vannak, akik a polgári radikálisokat (s így a velük összefüggésbe hozható Ignotust is) valamiféle „szabad”, libertárius szocializmus körébe utalják – erős kritikai fölhangozásokkal. Sok mindent föl lehet hozni, ami ezt az értelmezést igazolni látszik, ám – úgy vélem – e fölfogás mégis félreviszi az értelmezést. A döntő vonatkozás nem az volt, hanem Ignotus prokapitalizmusa. Ez teszi érthetővé, hogy miért vélekedett úgy, hogy a múlttal szemben egyetlen kötelességünk a múlt elfelejtése, eliminálása, hiszen ez a beállítódás nyitott teret az „új” kibontakozásának. Sajnos, Ignotus politikai publicisztikája (amely persze egyáltalán nem független beállítódása egészétől) lényegében ma még áttekinthetetlen. Angyalosi Gergely ugyan most ad egy fejezetet e témakörnek is, de ez a fejezet oly kicsi anyagra épül, hogy még hozzávetőleges és ideiglenes fölmérésnek sem tekinthető. A fölhasznált kicsiny szövegkorpusz elégtelensége itt mutatkozik meg a legpregnansabban, s így ez a fejezet a könyv leggyöngébb része. Angyalosi mentségként fölhozhatná persze, hogy Ignotus politikai publicisztikáját mérjék föl a történészek és a sajtótörténészek – ez nem lehet az irodalomtörténész dolga. Ám ez csak félig-meddig helytálló

érv lenne. Ignotus prokapitalizmusa nem csak politikátörténeti kérdés. Ignotus publicisztikájában, az elsődlegesen politikai érdekekben is, mindig az egész valósághoz való (éppen aktuális) viszonya artikulálódik, így tematikailag a legkülönbélebb motívumok együtt, összefonódva, sőt szervesülve jelennek meg. E sajátosság következménye, hogy publicisztikájának legfőljebb fölszínét, ma már kevésbé érdekes külső „kérgét” adják a direkt politikai kérdések. Mellettük (vagy ahogy ő írta sokszor: „*mögülük*”) a modernitás nagy fejleményeihez való, ismétlődő és variálódó alapviszony jelzései érhetőek tetten. S ez az, ami az irodalomtörténész számára is megkerülhetetlen.

Az, amit e témakörben Angyalosi Gergely elmulasztott, egykönnyen természetesen nem is pótolható. Csupán hajdani olvasmányaim emlékére támaszkodva, egy rövid recenzióban magam sem mernék vállalkozni „véleges” ítéletre. De hajdani alapbenyomásom alapján annyi itt is kimondandónak látszik, hogy a prokapitalizmus és antikapitalizmus alternatívájában Ignotus számára a súlyosabb érv az előbbi mellett szólt. Azaz nem azokat az összefüggéseket igyekezett tematizálni, amelyek a modernizáció sötét oldalát mutatták volna meg, hanem azokat, amelyeket – ott s akkor – előnyösebbnek vélt. A személyiség maradéktalan és külső erőktől nem korlátozhatóként fölmutatott önérvényesítő és önkifejező funkcióját mindenek előtt állónak vélte, s föl sem merült benne, hogy az „impresszionizmus” elvének súlyos, lényegében éppen az érintettség veszélyeztető járuléka lehetnek. (Ady viszont éppen ezt a kettősséget tematizálta nagy erővel.)

Úgy gondolom, a relatíve teljes szövegkorpusz számbavételének és elemzésének követelménye éppen ezen a ponton válik megkerülhetetlenné. Ignotus ugyanis, aki okos és problémaérzékeny fő volt, aki teljes egyéniségével benne állt saját korában, s akinek intellektuális tisztessége nem vonható kétségbe – a személyiség modernitásbeli történetének oly gazdag adattárát hozta létre, amelyet (ha nem vagyunk belezáródva a posztmodern dogmatikába) sok tanulással lehetne faggatni. Nemcsak eredményei, de tévedései és balfogásai is megvilágosítók lennének.

S akkor, de csakis akkor az impresszionista kritika alapelveinek valóságos dimenziói és vonzatai is föltárulnának.

(Az impresszionista kritika lehetőségeinek megrendülése) Angyalosi Gergely könyvének utolsó fejezete, mintegy lezárásként, a „*kényelmetlenné vált túlélőt*” villantja föl. Érdekes, hogy Ignótus pozícióvesztését voltaképpen egy másod- vagy harmadrendű szerző, Dóczy Jenő tükrében ismeri föl. A pozícióvesztés szerintem is tény, megállapításához azonban Dóczy esszéjénél súlyosabb érvek hozandók föl. Magam inkább azt hangsúlyoznám, hogy 1919 után az egész történeti kontextus változott meg, s benne a lehetséges – szociológiai relevanciára igényt tartó – egyéni attitűdök is. A változás ugyanis, ami 1919 körül bekövetkezett, jóval nagyobb súlyú volt, mint amilyen egy mégoly jelentős irodalmi belügy lehetett volna. A világháborús összeomlás (s ami ezzel járt) voltaképpen a modernizáció addig rejtőzködő veszteségeinek kaotikus és céljaitak szükségképpen el nem érő, „eredménytelen” lázadását hozta – a modernizáció adott módja ellen. A félperiféria lázadása először azokat tolta előtérbe, akik a továbblépés lehetőségének utópikus hitében próbáltak cselekedni, majd, kudarcuk után, visszahatásként azokat, akik az addigi modernizációt is sokallták. S mivel, e lázadásoktól részben függetlenül, a nemzetközi erőviszonyok és trendek alakulása következtében fölerősödött az ország félperifériális alárendelődése a centrumkapitalizmusnak, a modernizáció vonzó, de illuzórikus „személyiséggazdagító” programja (amelynek az ignótusi impresszionista kritika is egyik megjelenési formája volt), teljességgel ellehetetlenült. Ezt a fordulatot már Osvát Ernő személyes tragédiába torkolló utóvédharca is megmutatja, de emblematis megjelenségének nyilvánvalóan Babits Mihály „konzervatív” – értékvédő – fordulata tekinthető. Megítélésem szerint jóval több történet itt s ekkor, mint amit valamilyenféle egyéni „megalkuvással” magyarázni lehetne: nem Babits volt megalkuvó, hanem az egész *Nyugat* pozíciója rendült meg. S ez a folyamat vezetett el oda, hogy – Osvát halála után – a „kényelmetlenné vált” Ignótusnak a nevéből is megszabadult a folyóirat – a kor reprezentatív, szociológiai relevanciával is bíró irodalmi vonulata pedig a veszteseket kompenzálni akaró, „óvatos” és felemás modernizációt hirdető, de „rusztikus” izlésű, a nyugatos esztétikai preferenciáktól elszakadó népi mozgalom irodalma lett. Az 1919 előtti modernizáció személyiség-

történeti lehetőségeit pedig az új szociokulturális kontextus ellenében egy félmarginális csoport, az „urbánus” *Szép Szó* köre igyekezett védelmezni – nem sok sikerrel. A *Szép Szó* köre, bár a kor talán legjelentősebb magyar költője is szerkesztőként jegyezte, már csak mint utóvédharca kényszerülő csoport szerveződhetett meg. Hogy 1918–19–20-ban milyen hatalmas erejű, tektonikus mozgások bontakoztak ki, mi sem jellemzi jobban egy irodalmár számára, mint hogy a kifinomult irodalmiság maszkjában föllépő, kései önmeghatározása szerint egyenesen „*homo aestheticus*” Kosztolányi, mint az *Új Nemzedék* éles tollú publicistája a félperifériális alárendelődés ellen lázadó modernitáskritikus törekvések egyik élharcosa lett – igaz, inkognitóban, rejtekezve.

Ignótus pozícióvesztését persze nem elegendő szociológiailag jellemezni: vizsgálni kellene, hogy ő maga – félemigránsként, de tartósan az ország határain kívül – intellektuálisan hogyan dolgozta föl ezt a nagy törést, volt-e releváns válasza az új helyzetre? S itt megint oda lyukadunk ki, hogy róla szólva lényegesen nagyobb szövegkorpuszt kellene bevonni az értelmezésbe. A Dóczy Jenő írásában megmutatkozó „hatástörténet” tanulsága túlzottan sovány. A csehszlovákiai és romániai magyar szerkesztő és újságíró, az ausztriai „osztrák” publicista s a magyarországi fórumait egy ideig még megtartó, a *Világban*, majd a *Magyar Hírlapban* publikáló „rég” Ignótus kiterjedt publicisztikáját legalább hozzátvetőlegesen át kellene vizsgálni.

Úgy vélem, Ignótus volt annyira okos és tapasztalt helyzetlemző, hogy – bár pozíciója irodalomszociológiai értelemben csakugyan megrendült – a maga módján megkísérelje az új helyzet gondolati földolgozását. (Kár, hogy ennek mégoly vázlatos áttekintésével Angyalosi könyve adósunk maradt.)

(Mérleg) Ha összegző ítéletet kellene mondanunk az IGNÓTUS-TANULMÁNYOK-ról, egy-két mondatban nehezen lehetne megfogalmazni a tárgy-szerű és méltányos ítéletet. Ha – némi redukcionizmussal – úgy formulázunk meg a kérdést, hogy megérte-e megírni s megjelentetni ezt a könyvet, a helyzet már egyértelműbb: Angyalosi Gergely könyve (összes hibája és egyoldalúsága ellenére) kétségkívül nyereség. Az, ami a szerző speciális tájékozottságát adja, hiányzott a magyar kritikátörténetből, s meggyőző-

désem, ez a többlete termékenyítő hatása. Az, ami hiányzik kutatói gyakorlatából, az empirikus filológiai búvárkodás, pótolható – valaki, ő vagy más, idővel elvégezheti e munkát. Elméleti beállítódásának az a realiztikus vonása pedig, amely e könyvben is érvényesül, vitaképessé teszi érvelését a másféle nézőpontú megközelítések számára is. S ez a vitát lehetővé tevő érvelésmód nem méltányolható eléggé: ez nemcsak jótékonyan különbözteti meg a posztmodern konjunkktúra fölszínén mozgó efemer képviselőitől, de hozzásegíti a „szakmát” a valódi megújuláshoz is. Ösztönző vitaanyagot prezentálva elbarátainak s az eltérő velleitású kutatóknak egyaránt.

A nyugati mainstream irodalomtudomány eredményeiből ugyanis nem a kelet-európai „aktualitást” fölszíni habzást kell átvenni, s azt neofitaként forgatni, hanem azt, ami saját problémáink megfogalmazásához és megértéséhez segít hozzá bennünket. Minden más csak levegőben úszó ideológéma lehet, amely nem használnál, hanem árt, s negatív szerepét betöltve úgyis kihullik a „megfertőzött”, de meg nem semmisült átvevő közegből.

Lengyel András

KÖKÖNYV*

G. István László: *Homokfűga*
Palatinus, 2008. 72 oldal, 1900 Ft

Van újabban egy eretnek rögeszmém. Nevezetesen, hogy a műfajelmélet alapját képező szentháromság, dráma, líra és epika valójában egységet alkot. Ha jobban meggondolom, a klasszikus szentháromságtan ugyanezt a háromszemélyű egylényegűséget állítja, úgy látszik, a teológia ilyen szempontból rugalmasabb irodalomszemléletünknel. Észlelet és történet között legfelsőbb aránybeli eltérést vélek felfedezni. A köznapi szóval versnek nevezett világészlelet a szó hangzásával ellentétben korántsem az „ész lelete”, inkább az intuícióé vagy asszociatív logikánké: mikor valamit-valakit

* Elhangzott a kötet bemutatóján, az Írók Boltjában, 2008. április 22-én.

észreveszünk, akkor sem a *ráció* értelemben vett eszünk, hanem sokkal inkább érzékszerveink és persze agyunk munkálkodik. Szóval a leglíraibb pillanat éppúgy egy történetet rejt magában, amint hogy a legsűrűbb cselekmény gyökere is lírai ráeszmélés, esetleg több ilyennek bizonyos rendbe állított sorozata. Hamlet verset cselekszik hűségéről és elmúlásról. Raszkolnyikov hosszúverset ír a morálról – igaz, tollát öregasszonyverbe mártja. Petőfi saját posztumusz történetet mesél el a SZEPTEMBER VÉGÉN-ben. Kölcsey egyenesen történelmet, vagyis tettek sorozatát a HIMNUSZ-ban. Mondjon valaki olyan művet, melyben nem rejlik ott egy másik műfajú alkotás ígérete, sőt az irányított olvasói képzelet által megvalósulása is! Képzeljük csak el, mivé lenne a gimnáziumi magyaroktatás, ha ki lehetne jelenteni, hogy líra és epika voltaképpen minden külsőleges különbözőzés ellenére egy és ugyanaz. Mennyi szörszálhasogató kategorizálás veszne kárba! Még az is megeshetne, hogy definíciómagolás helyett a diákoknak a művel magával kellene szembesülniük. Ó, irgalom atyja, ne hagyj el!

Rögeszmés embernek minden kapóra jön. A járókelők közt felfedezi jövőbeli gyilkosát, a boltban vett romlott túrót, egy kibicsaklott boka és egy meghibásodott pénzkidó automata kozmikus együttállása világméretű összeesküvés körvonalait bontja ki fantáziájában. Én is lecsaptam hát G. István László prózává szerveződő, ám vérbeli lírai észleletekkel csordultig teli verseskötetére. Íme teóriám újabb bizonyítéka! Nem mondhatnám ugyanakkor, hogy ami e kötetben történik, teljességgel előzmények nélküli a szerző költészetében. Már a KERESZTHUZAT-kötet bérházéletekkel, történetekkel, perszónákkal volt népes. Régikeksz-szagú szülők, belül szőrös orrú, álmukban tüsszögő férfiak, citromfejú és citromszagú, gyerekhátakat szappanozó öregasszonyok, a lefolyó éhes örvényétől rettegő kisfiúk, szeretni való körmű lányok pörögnek folyosók, alagsorok, fürdőszobák köztes tereiben. A kötet hangzódo-boza pedig, akár egy fecsegéstől, slágerektől, napihírektől, háztartási civódásoktól zibongó lichthóf, öszemixeli, montázsolja többsávos keverőpultján a sok-sok élet verbális átíratait.

Vagy ott van a legutóbbi kötet, az AMÍG ALSZOL, VIGYÁZZ MAGADRA című: a költő dedikációjában azt írta nekem, hogy a felszólítást nem kell komolyan venni, én azonban mégis meg-

próbáltam, és lám, itt vagyok. E verseskönyvben keresztbe-kasul járnak az alakmások. G. István László, akár Pom Pom, bámulatosan tudja változtatni az alakját. Volt már katedrális, függöny, főpincér, takarítónő, pásztor, Éva, Ábrahám. Gábrriel García Márquez SZÁZ ÉV MAGÁNY-ában szerepel egy vándor dalnok, a neve Francisco, az Ember, aki tangóharmonikával járja a falvakat, és krónikává olvasztja össze mindazt, amit hall, öt pesóért bárki üzenetét beillesztve a gigászi énekfolyamba. Öt spirituális pesóért G. István László versébe is bekerülhetnek gyöngyhalászok, osztják asszonyok, de éppígy Prospero vagy egy-egy kopaszra nyírt Burger King-beli fickó. Megférnek itt *algák és angyalok*, ahogy egy verscím mondja: majdnem azonos fonetika, s mégis van-e két egymástól távolibb, lényegét tekintve egymáshoz közelebb *andalgó* kétféle lény a világegyetemben? Talán csak a papucsállatka és valamely szakállas pravoszláv Isten csizmája...

No de épp ideje a most megjelent kötetet koncentrálnunk. A címbeli homokfúga jelentése szinte vég nélkül értelmezhető. A fúgában benne van a futás, a menekülés, az önmagába visszatérő, örvénylő forma (lásd még homokvihár). Benne van J. S. Bach a koncentrikus körökké rendezett KUNST DER FUGÉ-val, a többszólamúság, a párhuzamos, nem találkozó, csak érintkező szólamok kavargása, egyáltalán a zene, a művészet. Homokzene, sand art. És van a szónak egy háztartási értelme is – a fuga a csempe- vagy téglaelemek közeit kitöltő anyag, összeköt és dekorál, kiegyenlít és térrácsot ad.

És a kötet, minthogy nagyjából egy megromló házasság, egy felbomló kapcsolat tágan vett, elképzelt krónikája, az összes jelentéssíkot mozgósítja. Idézzünk csak fel néhányat! A szerelem mint többszólamú beszéd (még akkor is, ha mellébeszéd). Futás, menekülés egy kapcsolatból. A szerelem sivataga, a magány sivataga. Ráadásul a könyv háztartási mű: olykor a szűkös terébe zártan is tartalmazza a tágasságot. A fuga nem túl nagyszabású, önmagába visszatérő műfaj, örvénylésében ott a végtelen. Avagy a köznapok elemei közti, fugával kihúzkodott rések, prózai tömítési folyamat, elemről elemre építkező geometriai kirakós. Folytathatnánk, de most ne barkochbázzunk tovább.

A manapság megjelenő verseskötetek többsége inkább tematizált, mintsem strukturált. A HOMOKFÚGA e tekintetben kivétel. A nem fel-

tétlenül egyetlen koncepció jegyében született versek rendeződése egy epikus folyamat kiépülését szolgálja. Elbeszél, ám ez az elbeszélés inkább lélektani, mint gyakorlati folyamatot vázol. Valahogy úgy, mint a „szellemárnyként” intenzíven jelen lévő legnagyobb előkép, T. S. Eliot munkái. Ugyanaz a cizellált undor, ugyanaz a hangsúlyozottan nyárspolgári szemszögű látomásosság, ugyanaz a rontott valóságanyagba gazdagon beágyazott kultúrtörténeti otthonosság. És persze a personák, a versből kibeszélő alternatív „én”-ek, akikről úgy érezzük, nem holmi irodalmi alter egók, hanem a költő személyiségének hivatlan albrőlő.

Mármost nézzük a négyosztatú kötet szerkezetét. A rövid, felvezető ciklusban szonofoslányok térképezik fel szaggatottan a kötetben tárgyalt kapcsolatnak a lánykéréstől a felgyülemelő utálatig terjedő szakaszát.

A jóval több, terjedelmesebb és sűrűbb szövésű szövegeket tartalmazó második rész versei mesteri, angolszász típusú félhosszú költemények. Szabadon áramló blank verse-ben íródtak, akár a Shakespeare-drámák, ám innen is, onnan is diszkrét bűjtatott rímek kukkantanak elő. Ezeket amúgy szinte csak a recitálás, a szavalás aktusa tudná kiszabadítani sorközbe zártágukból: ha eltűnne a tipográfiai kényszer, eltűnne a vers valódi teste. Papíron ezek az összecsengések olyanok, mint egy szobában a szőnyegminták: az ember nem gondol rá, hogy ez voltaképpen ritmus, minta vagy művészet. Arra gondol, hogy szőnyeg, puha, praktikus, és jólesik rajta a járás... Tematikusan ez a második blokk egy végtelenített szakítás mazochisztikus folyamatát írja újra meg újra. A narrátor rendkívül képgazdagon, érzéketlenül és meglehetősen cinizmussal boncolja ízeire a szeretett személyt, valahogy úgy, ahogy Baudelaire maratja szét a rothadással szerelme testét az EGY DÖG soraiban. Különösen izgalmas, hogy ebbe a (mondjuk így) fejezetbe átszüremlenek a megelőző és a következő rész foslányai. „*A lelkiünk üres zsúrkocsi, / tologatjuk*” – olvassuk egy helyütt (KÖZÖS EBÉD), és máris fülünkbe cseng Karády Katalin búgva felejtett hangja a kötetkezdő szonok egyikéből. Másutt, a platóni című LAKOMA soraiban e kijelentésre bukkanunk: „*Nyűg, / hogy enni kell*”. Ez a közös étkezés kapcsán felvetődő motívum természetesen felfogható az undor egy újabb vetületeként, egyszersmind azonban előlegezi a

következő ciklus spirituális, idealisztikus, világtól elszakadó szemléletét is. Érdekes körülmény, hogy bár ebben a részben a házaspár elindul a szülészetre, a szűnőben lévő szerelem egyik fél által sem kívánt közös gyümölcse végül mintha mégsem születne meg. Gyerekekről, unokákról csupán mint képzeletbeli lényekről olvashatunk: ahogy legtöbbször bele van kódolva utódlásunk lehetősége.

A harmadik ciklus nyilván nem véletlenül jelenik meg a mitikus-misztikus hármasszám égisze alatt. Külön versajánlás hozza be a képbe Weörest és Rilket, e két nagy szellembűvölő mestert. Az eddig alkalmazott két forma, a dal és a félhosszú szabad vers váltakozik itt, ám mondhatni egy másik dimenzióban. Feltűnően sok például a ragrím, ami egyfajta népdalszerű ósiségbe kalauzol vissza. Sok vers mintha tetetlen vágyak, elszabadult képzelet körében játszódna (valóban *játék ez!*), a cigarettafüstös, rekedtes első ciklusbeliekkel szemben szinte légies dalokra bukkanhatunk. Sokkal többször jutunk ki a szabadba, az eddigi zárt térrel szemben ágak, levelek, Nap, Hold, szél, tágasság vesz körül. Megjelenik Baudelaire rejtelmes macskája, jóllehet kukamacsává szakosodva, azaz korszerűbb formában, eredendő titokzatosságát azonban így sem veszítve el: úgy szemlélődik, „ahogy az idő néz át a fákon”. A tó úszójelenete is inkább idéz álombeli súlytalanságot („*Mintha csontból lett volna a víz*”), mintsem valódi fürdést. „*Két fehér bot a lábam, / két vak van a nyomomban*”, hökkent meg a SÉTA a már-már anyagszerű személyi követők, világtalan titkos ügynökök képével. A világ groteszk víziója nem foszlik szerte, ám egy szinttel megemelkedik, mintha legalábbis a Holdon vagy egyszerűen egy megváltozott gravitációs törvényeknek alávetett Földön járkálnánk. Vagyis a kötet harmadik szakasza a kapcsolattól való lelki elszakadás és felemelkedés, egyfajta megtestesülés stádiuma, nem véletlenül merül alá beszélője a tó vizében.

A negyedik részben aztán simábban ringó, arányosabb, képekkel kevésbé zsúfolt versbárkákon ülünk, ám éppoly képzeletmozgató utazásokat tehetünk. „*Kínövöd a szobát*”, szólítja meg önmagát az ARS HERBAE versalanya, és valóban, vele együtt bejárjuk a görög szigetvilágot, találkozunk Paulusszal, a megtérendő rómaival, alászállunk óvóhelyekre, járunk egy bennszülött törzs homályos sátraiban. Nem

szorongásmentes ez a fantáziaterepeket benépesítő világ, ám a már gyógyult, mondhatni felszabadult ember univerzuma. Vége a szerelmi betegségnek, a gyászdíó letelt, a kapcsolat múlttá vált. „*Csak démonokban szabad asszonyarcot szeretni*”, figyelmeztet a tiltásra a PAULUS beszélője. Miért is? Hát hogy „*Ne sorvasszon gyökérig szenvedély*”, ahogy a kötet utolsó előtti sora mondja („*Haragomnak véghezvitelére*” [És. 13.3]).

E stációkon végigvándorolva feltűnhet G. István László költői hangjának egyenletessége, anyanyelvi jambusa. A végtelenül banálisba ő képes belecsempészni (vagy abból kinyerni, akár Weöres a „*Tóth Gyula bádogos és vízvezeték-szerelő*” esetében) a költészet örök ritmusát. Íme példaként egy hibátlan ötös jambus sor, mely ugyanakkor olyannyira kézenfekvő, hogy akár egy szappanoperában is elhangozhatna: „*Meguntalak kimondhatatlanul*” (HÁZASOK). G. István László pontosan tudja, hogy a rímek nem sorvégi csingilingik, el is játszik hát velük virtuózan, anélkül, hogy a pusztá hangzást, az effektet hajszolná. A LÁNYKÉRÉS soraiban „*légy lebeg*”, s a visszhang: „*legyenek*”. Mi is adhatná vissza jobban az abszurd párválasztási szertartás visszásságát, mint a leggyűgyébb rímek egyikének, az „*itt egy légy – észnél légy*” mondókából jól ismert szóalak-azonosságnak szándékosan rontott változata. Ugyanilyen mesteri disszonanciával nyikordul az ÚJ ÉLET küszöbén fásult sorsvállalásáról beszélő részlet „*hűvös port fúj át*” – „*korpát*” összecsengése. A rímet szemmel láthatólag egyetlen szócsere a tökéletes „*port át/korpát*” változatra módosíthatná, a házasság kezdetén talán egyetlen gesztus szeretetközösséggé változtathatná még az undorközösséget. A változás, a csere csak jelzésként van jelen, nem következik be. Máshol a NAVIGARE szántsándékkal nyitva hagyott befejezését egy intertextus zárja le, vagyis a vers meghosszabbodik mindazok tudatában, akik olvasták Kosztolányi HALOTTI BESZÉD-ÉT. A versből szóló így huzakodik mosogató házastársával: „*Miért nem veszed le a gyűrűdet? Kíázik a kő, tudomisé, kimarja a vegyszer*”, majd pár sorral később a vers így fejeződik be: „*van-e még út hajózni veled, egyszer*”. A kérdésre a közismert, apát gyászoló idézet felel nemmel: „*nem kelti már fel könny, se szó, se vegyszer / hol volt, hol nem volt a világon egyszer*”. És hány meg hány szójáték, optikai trükk erősíti itt is, ott is a versek jelen-

tésjátékát: „*mondjad, hagyjam ott, akivel / éppen élek, mintha élnék*”, búvészkedik a szavakkal a FEBRUÁRI CAPRICCIO hőse, behozva tudatunkba az itt megváltozott értelmű, tanár néni beszólást: „*csinálj úgy, mintha élnél*”. Másutt a kifejtési gondot is okozó, egybeírt „*felejtészene*” hökkent meg, míg meglepetésünkben rá nem jövünk, hogy az összetett szónak roppant nagy széntartalma lett így, vagyis a felejtés szene rögtön a kiégett, üszkösödött múltat idézi (FEL-OLDÓZÁS). Még egy bizarr megoldás: „*Vádlúd körül / a törülköző, mint egy kósál a hegy nyakán*”. A kósál ugyanúgy emlékeztet a kőszáli sas kisemberi alulnézetből félelmetes magasztosságára és veszedelmességére, mint ahogy a JÁRÓKÓ verscímről is eszünkbe juthat a Don Juan leckéztető, járni tudó kőszobor, az ugyanabban a versben lévő „*silány a siker*” mérsékelt sikértartalma is erősen hajaz a kapcsolat sikertelen ségére.

A kötet képgazdagsága valóságos tűzijátékkal kényeztet el. Főként az undor plasztikus megjelenítésében virtuóz. És még mondja valaki, hogy a gusztustalanság nem szemgyönyörködtető! Ime pár példa: „*Félig meghelt kenyér az arcod*” (LÁNYKÉRÉS), vagy „*Úgy nézett rám, ahogy a szivacs / kifacsarásakor veszi a vizet*” (NŐI PORTRÉ), vagy „*arcod majd lehámlik / rólad, és vágyakozásodból, mint költőző / madár, új földrészt keres*” (NAVIGARE), vagy „*reggel eldugulsz – ha torkodat kinyitnám, / ott lenne a sok szőr, szappan, mint a mosdó szűrője / alatt, ha már a pumpa nem segít*” (ÚTSZÉLI ALBA). Ezek a nagyon erős pillanatfelvételek nem pusztán képzett operatóri munkát sejtetnek, sokkal inkább erőteljes jelentésösszjátékok kiindulópontjai. „*A taxi bőrhuzatú hátsó ülésén / úgy fészkelődtél be mellém, mint aki / tojást fog költeni*”, olvassuk az ÚT AZ ÓSZBE elején, ekkor még nem tudva, hogy a hölgy valóban tojást fog költeni, azaz szülni igyekszik a taxival. Közben pedig, nem mellesleg, a költő is kikölti, életre kelti a vers madártojását.

Mi hasznom mindebből?, kérheti a túlon túl racionalista olvasó. Nos, többek között az, hogy élvezettel merülhetünk el az emberlét egy olyan bugyrában, ahol a gyakorlatban mérsékelt élvezettel járunk, végigutazva kiábrándulás és szakítás nem túl szívderítő állomásain. És van itt még valami, erről a LAPIDÁRIUM így számol be: „*Kőre épül, betűből összeáll / a könyv, hiába kő, nem oltár. / Lapja nincs, kegyelme, / mint a test, súlyában él.*” Máris látjuk magunk előtt a kőszobrok egy tömbből élethűre, mégis lapoz-

hatatlanra kifaragott kőkönyvét, és rájövünk, hogy egy efféle könyv mélyén, egy mélységeiben felderítetlen emberi lélekállapot belsejében járunk. Bezárt kőkönyv ugyanis minden ember, s minthogy a szó állandó félreértésekhez vezet, kinyitni sincs módunk, hacsak nem a költészetten keresztül.

Lackfi János

VITA

ILLYÉS ÉS A „POLGÁRI KÖLTŐK”

Nehéz a dolga annak, aki kiadatlan írásra bukkan egy írói hagyatékban, és döntenie kell a közlésről. Szeretne minél több ismeretlen művet felmutatni, de el kell gondolkodnia azon, hogy miért maradt az írás kéziratban. Befejezetlennek tartotta az író, tévesnek, elnagyoltnak, megoldatlannak? Féltette további kidolgozásra, de nem jutott már ideje rá? Vagy csupán elfelejtette, hogy ott lappang a fiókban? Vagy elkészült vele, de nem talált lapot, kiadót annak idején, amely megjelentette volna? Ezeket a kategóriákat nem választja el éles vonal egymástól, és a kézirat gondozójának ítélőképessége könnyen félrebillenhet a mérlegelésben.

Úgy tetszik, hogy Nemes Nagy Ágnesnek a *Holmi* áprilisi számában közölt írása a „népiekről” az első hagyatéki kategóriába esik: elnagyolt és megoldatlan, és nem méltó a költő ismert szellemi klasszisaéhoz. Zaklatott és igazságtalan. Fókuszában Illyés Gyula baráti társalgásban elhangzott 1951-es mondata áll, miszerint „*a polgári költő akassza fel magát*”.

Ebben az írásban hiába keresnénk a Nemes Nagy Ágnes-versek és -esszék jellegzetességét, a pontos, kőbe vésett mondatokat a hideg izzás felett, a faragott kövekből összerakott lapidáris monumentumokat. Az indulat izzik itt is, de ködösen gomolygó általánosításokban merül ki. Az írás oly sommásan beszél „polgáriakról” és „népiekről”, mintha magát az 1951-ben ítélkező Révai Józsefet olvasnánk. Mi sem jellemzőbb az írásra, mint hogy egy fél mondatban szuszakolja egymás mellé Darvas Józsefet és Kodolányi Jánost, két olyan író, akik-

nél különbözőbbeket keresve is nehéz lett volna találni felfogásban, stílusban, sorsban. Darvas ez idő tájt egyre magasabbra emelkedett a kommunista propaganda egén, míg a nagybátyám Akarattján élt belső száműzetésben, nélkülözve és betegesen egy villanyvilágítás nélküli házban, és Jézus–Júdás-regényét írta, amely majd *ÉN VAGYOK* címen jelenik meg a halála után, rövidítve, 1972-ben.

Tekintettel arra, hogy Nemes Nagy Ágnes harcostársa és egykori férje, Lengyel Balázs is felemlegette az elmúlt másfél évtizedben az idézett Illyés-mondatot, mégpedig Illyés *osztálygyűlöletének* bizonyítékaként, a történet mostani felmelegítése talán indokoltta teszi, hogy megpróbáljuk a nevezetessé lett mondatot elhelyezni a történelmi pillanatban és Illyés személységében. Megkeresni motivációját abban a szövedékben, amelyben Illyés azokban az években élt. Megkísérelni elhelyezni a két fiatal irodalmár ambícióinak, vágyainak és önképének szövedékében.

A történet maga igen egyszerű a felszínen. Az 1951. áprilisi írókongresszus utáni napokban – ahol Darvas József, nyilván a főideológus Révai József megrendelésére, a fiatal „polgári” irodalmat Babits Mihállyal együtt átkozta ki – Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázst baráti beszélgetésre hívták meg magukhoz Illyésék. Bár fiatalok s jóformán kezdők voltak, Illyés becsülte őket, és az *Újhold*-kör sok más alkotóját, akiknek írásaiból a maga lapjában, a *Válasz*ban is jelentetett meg.

A beszélgetés során Nemes Nagy Ágnes ezt a kérdést tette fel a hagyatékából előkerült írás tanúsága szerint:

– De hát mit csináljon ilyen körülmények között az úgynevezett „polgári költő”?

Mire Illyés:

– A polgári költő akassa fel magát.

Nem minősíti jól Nemes Nagy Ágnes krónikási attitűdjét, hogy Illyés válaszában a polgári költő kifejezést nem teszi idézőjelbe. Kommentárképpen annyit mond jó harminc év múltán: „*Illyés magatartása jellemző.*”

Mondhatnám, valóban jellemző. Mondhatnám, egy nagyjelenet tanúi vagyunk. Aki Illyést ismerte, ismeri és érti, annak világos, hogy a nevezetes mondatot Illyés provokatív abszurditásnak szánta. Jellegzetesen illyési villanása volt ez a társalgásnak. Szó szerint akasztófahumor, egy remek huszárvágás, mely a didaktikus-

ság körülményes, hosszadalmas perceit akarta megtakarítani. E villanásban ott volt sűrítve, úgy tetszik, az abszurd kor teljes képe: mint egy parafrazálta és parodizálva folytatta Darvas fenyegető ítéletét. S mert valóban volt miért felakassa magát az író akkor, s még inkább a nem író.

Furcsa, hogy mindez nem jutott eszébe Nemes Nagy Ágnesnek és Lengyel Balázsnak harminc, negyven esztendő távolából, amikor e történelminek vélt pillanatot felidéztek. Úgy látszik, a józan ítéletkezés, mérlegelés helyett hagyták sebbé üszkösödni magukban a találkozás emlékét, és hamis ideológiává fordították Illyés ellen.

De maga Nemes Nagy Ágnes kérdésfeltevése is bosszanthatta a mindig pontos valóság-érzékű Illyést. Valljuk meg, egy naiv, frissen érettségizett éltanuló iskolás kérdéseként hangozhatott ez akkor – mit lehetett felelni rá a Rákosi-korszak legmélyén? És sérthette Illyést az, hogy a két fiatal úgy képzei, hogy az ő feladata, hogy válaszoljon erre a kérdésre. Illyés helyzete nem volt könnyebb akkor az övéknél, és méltán várhatta volna el tőlük, hogy ha pontos tudásuk nem lehet is róla, valahogy mégiscsak megérezzék. Hiszen – például – a szintén elparentált Babits az ő, Illyés atyai mestere volt, akinek emléke, szellemi öröksége köztudottan szent maradt előtte. Ráadásul azon az írókongresszuson Illyést is megintették Révaiék.

A történelmi jelenetet könnyebben megértjük, ha tudjuk, milyen lelkiállapotban volt akkor Illyés. Min ment át az előző néhány évben, és hogyan látta a maga és az ország helyzetét.

Talán elég a végénél kezdenünk: ekkoriban fejezte be az 1949 óta írt „*Egy mondat*” végleges változatát, s miután betanulta a verset Flórával együtt, eldugták a kéziratot, mely csak 1956-ban került elő. Ez a vers a szabadságába kerülhetett volna Illyésnek, ha megtalálják, ahogyan Mandelstamnak kellett a Gulagba kerülnie kéziratban terjedő Sztálin-verse miatt.

Ez titok volt, erről nem tudhatott sem Nemes Nagy Ágnes, sem Lengyel Balázs. De voltak tudható terhek Illyés vállán. Tudni lehetett, hogy 1947-ben volt anyni lelkierije, hogy jelen akart lenni „újságíróként” a párizsi békeszerződés aláírásánál, amely visszaállította a trianoni határokat, át akarta élni minden pörüsával a tragédiát. S míg ő Nyugaton keresett szimpátiát Magyarország iránt, itthon baráta-

it tartóztatták le a Magyar Közösség-„összeesküvésben”. Kovács Béla kiszagda pártvezért letartóztatta a szovjet NKVD Budapesten, másik barátja, Nagy Ferenc miniszterelnök pedig egyre tragikusabban szorult az emigrálás kényszerhelyzetébe. Tudhatták a fiatalok, hogy Illyés 1947-ben visszaadta képviselői megbízatását, s hogy folyóiratát, a *Választ* 1948-ban megszüntették (csakúgy, mint az *Újholdat*).

Illyés ekkor már túl volt *LÉLEKBÚVÁR* című remek komédiájá bemutatóján, amely a freudizmus paródiája címén a marxizmusról szól, amint az pontosan leolvasható volt a színházból savanyú, fagyos arccal távozó Rákosi és Révai arcáról. Illyés üzent nekik a darabbal: nem lesz belőle az a társutas, akit szerettek volna maguknak, s akinek reményében elnézték neki „romantikus eszméit” és közbenjárásait gyanús emberek ügyében: hogy ne végezzék ki Bárdossy Lászlót, hogy engedjék vissza szovjet fogságból az elhurcolt Mikó Zoltán vezérkari századost, Raoul Wallenberg segítő társát, hogy ne börtönözzék be a náci barátságga megragalmazott Szabó Lőrincet, s így tovább.

Tudott volt irodalmi körökben az is, hogy az 1945-ös reményeit teljesen elvesztett Illyés ekkor már vidékre vonult vissza. Jellegzetesen olyan helyekre, amelyeket sem vasút, sem főútvonal nem érintett. Előbb egy eldugott dunántúli pusztán húzódott meg rokonoknál, majd Felső-Rácegresen a régi pusztá egykori intézői házában, s végül Tihanyba költözött, a háborúban kifosztott és tönkretett nyaralóba, melyet fokozatosan ismét lakhatóvá tett a család. Innét ment fel egy-egy rövid budapesti látogatásra, ha elkerülhetetlen volt, lovas kocsin utazva az aszfóti vasútállomásig vagy hajóval Füredig. Ritkán akadt akkoriban egy kósza baráti autó Tihanyban.

Ami Illyés és a „polgári költők”, a „polgárok” viszonyát illeti, abban eléggé köztudottan – s szemben azzal, amit Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes állít – nem volt nyoma sem osztályöntudatnak, sem osztálygöngnek. Ellenkezőleg. Nemcsak Babits állt közel Illyés szívéhez, de saját nemzedékében is Szabó Lőrinc volt a legközelebbi barátja, akinél „polgárabb” költőt nehéz elképzelni. S ott volt még a katonatiszt-ivadék Cs. Szabó, a földbirtokos-vállalkozó Bisztray Farkas Ferenc, a nagypolgár Déry Tibor, hogy csak néhányat említsünk. A népi írók közül sem volt paraszti származású a leg-

több barátja, így például Németh László vagy Szabó Zoltán. De ugyanilyen nagyra becsülte, szerette az újhaldasokhoz tartozó Jékely Zoltánt is, s az amerikai Books Abroad-Neustadt Díjra történt jelöltetéséről lemondott a hetvenes évek végén, hogy az a külföldön akkor kevésbé ismert és szűkölködő Pilinszky Jánosnak juthasson.

Illyés Gyula élete végéig megőrizte mélyseges együttérzését azokkal, akik alulról, hátrányos helyzetből indultak el, s igyekezett tenni értük. Ebből az együttérzésből táplálkozott – többek között – az ő harmadik utas gondolata. De az emberek megítélésében csakis a baráti érzelem, a minőség felismerése vezette, közügyekben pedig a nevezetes „hová tartasz” kérdése.

Nemes Nagy Ágnes írásában elmarasztalólag céloz arra, hogy Illyésék tartották a kapcsolatot a kommunista vezetőkkel. Ennek okairól már szoltam fentebb. Ez az a pillanat, amikor a magyar nemzet történelmileg példátlan mértékben veszti el tényleges politikai képviselőjét: amikor Kodály Zoltán, Illyés Gyula és mások arra kényszerülnek, hogy a tényleges nemzet kinevezetlen képviselői és diplomatái legyenek. Márpedig egy diplomata nem teheti meg, hogy nem áll szóba a hatalom birtokosaival. A valódi kérdés az, hogy miről tárgyal, és milyen véleményt képvisel a tárgyalásokon. Illyésre ez a szerep, ez a terhes képviselői sorának közismert korábbi fordulói és nemzetközi ismertsége folytán hárult, és nem utasíthatta el, éppen azért, mert a teljes nemzetben gondolkodott egy kétszeresen vesztes országban. És valóban, ahogy Nemes Nagy Ágnes idézi Flórá – ezt is félreértve –, a művelt és a minőséget elismerő Révaival még mindig inkább lehetett „beszélni”, mint 1957-ben Kádárral, Kállai Gyulával vagy Marosán Györggyel.

Illyés 1951-ben már tudta, és élete végéig el kellett fogadnia, hogy besúgók és provokátorok hadával veszik őt körül. Nemes Nagy Ágnes kérdése annyira naiv volt, hogy Illyés akár provokációnak is gyaníthatta. Hiszen akadt elegendő pedigérs író, polgári vagy népi, például a Szabó Lőrinc elleni hajszában buzgólkodó Bóka László, aki ekkoriban állt át kommunistának. A Nemes Nagy Ágnes terminológiájával élve valódi népi Fodor András is elpanaszolja naplójában, hogy milyen kiábrándító bizalmatlansággal fogadta őt Illyés, amikor is-

meretlen fiatal költőként látogatott el hozzá azokban az években. De Fodor felfogta a helyzet fonákágát, amelynek a személyekhez nem volt köze. Nemes Nagy Ágnesék látnivalóan nem értették ezt.

Az ő helyzetük is megértést kíván. Elképzelhető, hogy Nemes Nagy Ágnes az apafigurát kereste azon az estén Illyésben, az érzelmi biztonságot nyújtó mentort az irodalmi összeomlásban. Illyés ezt feltehetően elutasította. Az ilyen érzelmi kommunikáció tettenérhetetlen, titokzatos. Illyés szerette az embereket, elbűvölően kedves tudott lenni, de érzelmeit nehezen mutatta ki, és egy lépés távolságot tartott szinte mindenkivel. Ritkán oldódott fel egészen, és kedvességét olykor megtévesztő iróniával, öniróniával keverte. Ez a viselkedése gyakran okozott csalódást olyanokban, akik rajongva keresték fel őt. Amíg tudta, az irónia fegyelmével őrizte, rejtette zaklatottabb, keserűbb, borúlátóbb belső világát.

Az első parancsolat Illyés vacsoraasztalánál a humorérzék volt. Nem véletlen, hogy Illyés a szürrealisták közt kezdte szellemi pályáját Párizsban. Alkatilag is vonzódott az irónia gyors vágásaihoz, s a mondandójukba ragadó emberek bosszantották. Az ötvenes években lett szokása, hogy kedves francia barátainak, amikor nem értették meg a magyar élet abszurditásait és a Nagy Testvér valódi természetét, azt vágta oda pajkosan csillogó szemmel: „Buta francia!” Erre a stílusra persze nem tudott mindenki ráhangolódni. Ezen a hullámhosszon hangozhatott el az a mondat is, hogy „*A polgári költő akassza fel magát*”. Lehet, hogy nem ez volt a legszerencsésebb megoldás Illyéstől. De félisteni empátiát és nyugalmat elvárni tőle a fenti helyzetben – talán az sem volt indokolt.

Emlékszem rá, hogy Nemes Nagy Ágnes nekem is elpanaszolta valamikor 1986–87 körül, hogy Illyés nem szerette őt. A budapesti Bölcsészkaron Szávai Jánossal rendeztünk neki egy beszélgetést, írókat bemutató sorozatunkban. Az előadás után hazavittem őt autón a Királyhágó utcába, mert láttam, hogy gyenge, talán beteg, és szívesen is folytattam a beszélgetést. Felinvitált a lakására, és hosszasan taglalta Illyés-komplexusát, a rajongás és sértettség e keverékét – én igyekeztem oldani, jóhiszeműen és őszintén. Illyés részéről soha negatív kijelentést róla nem hallottam, de mindig úgy

gondoltam, nem törvényszerű, hogy két író bensőleg szeresse egymást.

Nemes Nagy Ágnes az *Újhold* megszüntetésében a nagy tehetségű, bimbózó irodalmi kör megfojtását élte át. Írásaiból kiderül, hogy ezt a mozzanatot ő egész élete egyik nagy tragédiájának fogta fel. És természetesen az is volt – egy nagyobb tragédia részeként. Lengyel Balázs és Nemes Nagy Ágnes azt sugallta, hogy mindez irodalompolitikai ügy. Illyés fejében és szívében azonban az az élmény uralkodott 1951-ben, hogy Magyarországon deklarálatlan rendkívüli állapot van, százezreket sújt rendőri eljárás és börtön, kitelepítés és kivégzés, és maga a lét vált abszurdá. Ilyenkor az irodalom sorsáért aggódni mindenekelőtt, legyen az polgári vagy egyéb, szintén abszurditás.

Írni persze akkor is lehet, amikor nem működhet, nem működik az irodalom. Amikor Illyés azt mondta a két fiatalnak, hogy ő mindig írhat a nagypapja kérges tenyeréről, ezt nem paraszti gógból mondta, hanem a keserű helyzetet érzékeltette vele, de azt is, hogy az írói kiút apró fényei mindig világítanak nekünk. Elismerve, önironikusan, a maga helyzeti előnyét egy plebejus közbeszéd idején, közvetve azt is sugallta nekik, hogy ha látszólag nincs miről írnia most a „polgári költőnek”, mégiscsak találhatnak, kereshetnek ők is valamilyen írásstratégiát. Akár a nyilvánosságnak, akár az asztalfióknak. Lengyel Balázsék azonban, úgy látszik, Illyésnek ezt a sugalmazását is félreértették.

Mindez a disszonancia okozhatta azt, hogy ilyen rosszul sikerült Illyéséknél – ha ilyen volt – az a barátinak szánt összejövétel. Az eset Illyésben nem hagyott dokumentált nyomot, de a két fiatal íróban annál mélyebbet, mint láttuk. Fiatalon szeretjük magunkat az igazság gáncstalan bajnokának, letéteményesének hinni. El kell azonban jönnie annak az időnek, amikor felismerjük, hogy hetykeségünk, küldetésहितünk olykor félrevezet. Kár, hogy a megvilágosodásnak ez a pillanata nem jött el Nemes Nagy Ágnes számára az Illyés-ügyben harminc évvel később, amikor emlékeit és vélekedéseit papírra vetette.

De talán mégis – és ezért nem fejezte be, nem írta át, nem hozta fel a maga szellemi és erkölcsi szintjére ezt az írást. Talán szándékosan hagyta torzónak, mert tudta, hogy rossz, sötét pillanatában vetette papírra – mert a nyil-

vánosság előtt általában nem akarta mutogatni Illyés-komplexusát, nem akart elszabadítani magában ilyen kaotikus indulatokat.

Utóbbi feltevésemet és elemzésemet erősíteni látszik Nemes Nagy Ágnes utolsó nyilvános emlékezése is erre a régi eseményre. Kelevéz Ágnesnek ezt mondta egy 1990. októberi interjújában: „*Nem tudhatta Illyés Gyula, hogy nem vagyunk-e provokátorok. Nem tudhatta, hogy nem (leszünk-e) provokátorok, hiszen [...] olyan átvalto-*

zásokat láttunk magunk körül [...] nem lett volna csoda, ha ő feltételezi a leendő besorakozást.”

S ezzel visszaértünk gondolatmenetünk kezdetéhez. Felmerül a kérdés: vajon szent-e minden szöveg, amit egy klasszikus hagyatékában találunk? Közlendő? Kanonikus? Bizonyára nem. A helyes döntés gondos, nehéz mérlegelés elé állítja az utókor filológusát.

Kodolányi Gyula

SÁNTA FERENC

1927–2008

Fölfedezése az ötvenes évek első felének legismertebb mintája és elvárása szerint következett be. A népmű – apja szegényparaszt, anyja munkásnő, ő maga is kétkezi munkás – 1954-ben író-olvasó találkozón került kapcsolatba az ismert népi íróval, Szabó Pállal, akinek megmutatta első novelláját, a mai szemmel is értékes, tömör, hatásos SOKAN VOLTUNK-at, amelyet hamarosan publikáltak is az idősebb mester bevezetőjével. A siker hatására néhány év alatt megszületett majd három tucat novella, s voltak közöttük emlékeztetések is. Témájuk, a mélyszegénység, a paraszti élet, s a gyakran sejtethető, sőt utalásokkal (például a saját családnévvel és keresztnévvel) hangsúlyozott életrajzi ihletés, no meg az említett várakozás elfedte, amire Bata Imre egy későbbi finom megjegyzése célzott, hogy ezeknek az írásoknak a „*friss életszaga tulajdonképp még irodalmi irodalom*”. Valóban, ha ma olvassuk őket (legutóbb ebben az évben jelent meg az Arión Kiadónál Veress István bő válogatásában FARKASOK A KÜSZÖBÖN címen Sánta Ferenc elbeszéléseinek gyűjteménye), akkor nem egy új Móricz Zsigmond megjelenését érzékeljük, hanem azt tapasztaljuk, hogy mennyire hatott a sugárzóan tehetséges fiatal íróra Móricz, valamint – nem utolsósorban erdélyi származása miatt – Tamási Áron és Nyírő József.

A saját hang a hatvanas évek bámulatos gyorsasággal egymásra sorjázó három regényében jelent meg (AZ ÖTÖDIK PECSÉT, 1963; HÚSZ ÓRA, 1964; AZ ÁRULÓ, 1966). Ám a korabeli várakozás és elvárás ezúttal is – és az indulásnál sokkal baljósabb módon – félrevitte, félrevezette az értelmezést. Az 1956-os forradalmat leverő hatalomnak és még inkább a konszolidációnak égető szüksége volt olyan értékes művészeti alkotásra, nem propagandaműre, amely mintegy megszenvedve igazolja a történeteket, s számos kísérlet után Sánta HÚSZ ÓRA-jában találta meg ezt. Ezért jelentek meg merőben szokatlan módon már a folyóirat-publikáció után ünneplő bírálatok róla, s a következő évben Fábri Zoltán filmet is rendezhetett a regényből. A konszolidáció hívei, de azok a kevesek is, akik viszont a forradalomhoz való hűséggel határozták meg magukat, elkönnyelték, hogy Elnök Jóska alakja – komplikáltan és művészi erővel – Kádár-apológia. A három regényből, ha együtt szemléljük őket, persze nehezen hallható ki ez a dallam. Érdekes is megfigyelni, hogy AZ ÖTÖDIK PECSÉT igencsak gyanakvó kritikai fogadtatásával szemben a HÚSZ ÓRA után írt ÁRULÓ esetében inkább a zavar, a mentegetés és a pozitív végkicsengés kétségbeesett kergetése a bírálatok uralkodó hangja. A gordiuszi csomót Sánta monográfusa, Vasy Géza vágta át 1975-ben (SÁNTA FERENC – KORTÁRSAINK sorozat, Akadémiai Kiadó), aki kicsit bűvészkedve a kronológiával, előbb tárgyalta AZ ÁRULÓ-t, hogy hőse pályájának (addigi) betetőzését a HÚSZ ÓRÁban a fejezet alcíme szerint ekként ismerje föl: A MORALIZÁLÁS FELOLDÁSA: A SZOCIALISTA FORRADALOM VÁLLALÁSA.

Ez az értelmezés korántsem volt abszurd. A regény 1945 után induló fiatal szegényparasztok történetét beszélte el, akik együtt éltek át a földosztás, majd a tévesztéssel a földek erőszakos visszavételének drámai korszakát, s ezekben a konf-

liktusokban alakult ki a karakterük. Elnök Jóska jellemében, aki maga is megszenvedti a diktatúra „torzulásait”, a megfontolás, az „ahogy lehet” erkölcsi dominál, Balogh Antiében a sérelem elkeseredettsége. Így kerülhet sor ’56-os „megtévedésére”, hogy belő valahai barátja házába. Ám Elnök Jóska józan eréllyel nem benne látja a valódi ellenséget, hanem az egyik oldalon a kulákfiban, akit ő nem engedett egyetemre, s aki ’56-ban „ellenforradalmárként” tér vissza a faluba, a másik oldalon pedig a megvadult rendcsinálóban, egykori szegényparaszt társában, aki agyonlövi a házát védő negyedik kenyeres pajtást. A történetnek ez a váza valóban módot ad az ideologikus választásra a regény hősei között, s vannak fejezetek – például egy téveselnökségi ülés jegyzőkönyve –, amelyek az ilyen olvasatnak adnak nyomatékot.

A regény mélyebb rétegében azonban korántsem oldódik fel a moralizálás, hanem a gazdagon karakterizált mellékszereplők galériájából egyforma erővel és eldönthetetlenül emelkedik ki a két főhős igazsága. És igazságtalansága: hiszen ki ne látná mai szemmel Elnök Jóska jót akarásában, mindent elrendező gesztusaiban a hatalmaskodás, az erőszakosság, a manipuláció olykor öntetszelgő árnyalatait is, s Balogh Anti dacában a tompa makacsságot, amellyel belebonnyolódik kibogozhatatlan élethelyzetébe. És Sánta igazi regényírói képzelete minden alakjának megadta a *maga* igazságát. Nem tudhatjuk, milyen szándékok vezették. Tudatos apológiát bizonyosan nem akart írni, legföljebb csak elfogadta ezt az interpretációt; ahhoz túlságosan mélyre ment figurái indítékainak feltárásában. Sok-sok véletlen tette a HÚSZ ÓRÁ-t a maga korában a Kádár-konzolidáció apológiájává; egy kiszámíthatatlan, hűvösebb kultúrpolitikai áramlat ugyanolyan véletlenszerűen betiltott műve is tehette volna. (Ahogy megtörtént – ma már szinte érthetetlen módon – Bacsó Péter TANÚ című filmjével.)

A regényíró nagyszabású objektivitása mögött sajátos módon szubjektív tanácsatlanság munkált: az író nemcsak nem akarta, de nem is tudta kiosztani a végső és magasabb szempontú igazságot. Ez a magasabb szempont azonban mégis megjelenik a HÚSZ ÓRÁ-ban, a faluban rekedt egykori földesúr, a gróf példázatában, aki hangyabolyok harcának látja a történelmet s benne az ember sorsát, amelyet egy ismeretlen kéz, „a Nagy Csáp” vezérel ismeretlen okokból.

Ebből a szempontból érthető meg Sánta Ferenc három regényének összefüggése. Aligha volt a magyar irodalomnak még egy olyan alkotója, aki az erkölcsi választást ilyen kizárólagossággal tette volna a maga költői problémájává. Legjelentősebb művének, AZ ÖTÖDIK PECSÉT-nek különös szépségét éppen az adja, hogy hangsúlyozottan jelentéktelen, közönséges „kis”-emberek sorában tudja föllobbantani az erkölcsi szenvedélyt, s megmutatni, hogy a maga módján minden ember filozófus. A főhős választás elé állítja kocsmai asztaltársaságának tagjait: a meggyalázott, megnyomorított, de büntetlen szolga vagy a bünt szolgája ellen elkövető úr életét akarnák-e a magukénak; inkább elszenvednék vagy inkább elkövetnék-e a méltánytalanságot. Ez az elvont kérdés mindenkit megérint, mindenkit foglalkoztat, mindenki megpróbál válaszolni rá, s mindenkinek beilleszkedik a konkrét élethelyzetébe. Másnap a fikció helyett a realitás állítja őket választás elé. Egy följelentés alapján a nyilasok letartóztatják, megalázzák, megverik őket, majd szabadon bocsátásuknak azt az árat szabják, hogy mintegy hóhérségédként vegyenek részt egy halálra kínzott kommunista bántalmazásában: üssék meg a kikötött embert. S noha életük a tét, sem a kocsmáros, sem az asztalos, sem a

könyvügnök nem képes ezt megtenni, csak a főhős, az órásmester, aki üldözött gyermekeket rejteget otthonában. Talán fölróható a regénynek, hogy a fiktív s kezdetben igencsak mesterkéltnek tűnő dilemmával szemben a valóságosnak ábrázolt egzisztenciális határhelyzet valóban némiképp mesterkélt. De a példázat világos: egyfelől mély szkepszis a történelmi léptékű és igazolásigényű cselekedetekkel szemben (s nemcsak a fasisztákéval, hanem az ellenállóval szemben is, aki szálni való és részvétet kiváltó megfeszített haldokló mivoltában, de csak mint szenvedő ember és nem mint a tett embere), másfelől a részvét mint az élet legfőbb értéke, s a cselekvő részvét, amelyért még bűnt is el lehet követni. Gyurica órásmester úgy válik ki barátai közül, mint a derék és végszükségben hősi-es mindennapi emberek közül a szent.

Ez a történelmi szkepszis nyilvánvalóan '56 bukásával állt összefüggésben, s a HÚSZ ÓRA rétegei – a mindennapi sorsok, amelyek mind történelmi jelentéssel bírnak, s a történelmi jelentés végső értelmetlensége – ezt folytatják. Az emberi sorsok történelmi szimbolikája és a hangyaboly történelmi parabolája között a részvét közvetít, amely abból származik, hogy az emberi sorsok mégsem hangyasorsok, hanem egyben egyéni, szenvedéssel teli életutak is. Gondoljunk csak a meggyilkolt férfi özvegyének felejthetetlen alakjára, aki nem engedi megjavíttatni azt az ajtót, amelyen keresztül a halálos lövések érték emberét.

Az ÁRULÓ parabolája légritkább, tisztán történelmi síkon vonja le a végső konzekvenciát. Az író egy éjszaka maga elé idézi – föltámasztja – a huszita háborúk négy alakját: a lázadó harcost (aki valaha császári volt, de a diák megtérítette a forradalom oldalára), a diákot (aki valaha huszita volt, de a pap átállította a császáriak oldalára), a papot (aki valójában csak az élet szépségében és örömeiben hisz), valamint a parasztot (aki állt már mindkét oldalon, megszenvedte mindkettő dülását, lopott mindkettőtől, s végül egy sírba temette el a katonát és a diákot, akik egymás iránti keserves gyűlölettől eltelve ölték meg egymást egy párviadalban). A leszámolás teljes volt. A belátott és fölidézett pozíciók közül a „forradalom” mint a történelem motorja, vagy a rendpártiság, akár a „reform” lassú változásának reményével, egyként gyilkolással és halállal terhes, és a történelem fölé emelkedő kulturált epikureizmus vagy a történelem alatt tenyésző, züllesztő, megnyomorító népi szenvedés egyike sem vált ki – nemhogy egyetértést, de – együttérzést sem a regény írójában, aki egyedül marad megoldhatatlan morális dilemmáival.

Azt hiszem, ez némította el a valóságos író, Sánta Ferencet is, akinek élete most úgy zárult le, hogy az elmúlt több mint negyven évben hallgatott. Kezdetben még kósza hírek és olykor publikációk is sejteni engedték, hogy műhelyében újabb regények készülnek, de – ha csak hagyatéka nem tartogat meglepetést – ezeket vagy el sem kezdte, vagy félbehagyta. Ám másfél évtizedes pályája helyet biztosít számára a magyar irodalmi emlékezetben.

Radnóti Sándor

HALDA ALÍZ

1928–2008

„Si on me presse de dire pourquoi je l'aimois, je sens que cela ne se peut exprimer, qu'en respondant: Par ce que c'estoit luy; parce que c'estoit moy.”

„Ha azt kérdezik tőlem, miért szerettem őt, úgy érzem, hogy így kellene felelnem: Mert ő – ő volt, mert én – én voltam.”

*(Montaigne: ESSZÉK.
Bibliotheca Kiadó, 1957. 88. o.)*

Vajon ismerte Halda Alíz Montaigne gyönyörű esszéjét a barátságáról? Emberi számítás szerint ismernie *kell*te: 1957 tavaszán Gimes Miklós a börtönből írott leveleiben két alkalommal is említette Montaigne-t. Először április 2-án, az édesanyjának írta, hogy ha majd engedik dolgozni, Montaigne esszéit szeretné fordítani, s ehhez szüksége lesz olyan könyvekre, amelyek az esszéket magyarázzák. Annak a pokoli 1957-es évnek ritka örömei közé tartozhatott, hogy megjelent magyarul egy válogatás az esszékből, és így Alíz is – aki csak nemrégiben kezdett franciául tanulni – olvashatta őket. A második, május 4-én kelt levél miatt (ebben kérdezte meg Miklós, hogy „*hozzám jönnél-e feleségül, még mialatt a börtönben vagyok?*”) szinte biztosra veszem, hogy el is olvasta mindet, talán nem is egyszer. A levél végén ez áll: „*sok mindentről akartam még írni*”, majd jön egy felsorolás, amely azzal fejeződik be, hogy „*Montaigne-ről, a bölcsességről és nagyon komoly irodalmi terveimről. De ez a levél betelt*”.

Montaigne-ről többé nem esett szó a levelekben. De az ott maradt a levegőben, hogy Miklósnak (még akkor és ott is!) fontos volt Montaigne, és ez bizonyára elég indok volt, hogy Alíz sokat forgassa azt a kis kötetet. Akkoriban akár még azt is remélhette, hogy egyszer majd, szebb időkben, beszélgetnek róla (képzeletben talán még készült is a majdani beszélgetésre). Talán akkor is a barátság-ról szóló esszé idézett sorai jártak a fejében, amikor azt írta a Miklósnak szánt füzetbe, hogy „*a sorsodat te választottad, én meg téged. [...] Dönthetünk volna persze másképp százszor is, ha nem azok lennénk, akik vagyunk*”. – Aztán már nem remélhetett semmit. De mintha még a harminc-negyven évvel később írott visszaemlékezésekben is felsejlenének az esszé utolsó sorai: „*Bármit teszek vagy gondolok, ő van benne, mintha ő tenné és gondolkodnék a helyemben.*”

Nekem meg most jár a fejemben Montaigne esszéje. Újra meg újra előveszem a kötetet, odalapozok, olvasgatom a szöveget. Talán vigaszt keresek: jó most olyasmire gondolni, amiről azt képzem, hogy neki fontos lehetett. És ennél pontosabban úgysem tudnám megfogalmazni: Halda Alízt sokan szerettük azért, mert „*mert ő – ő volt*”.

Mert „szépen” gondolkodott, ahogy talán a legközelebbi barátja, Gáspár Zsuzsa írta. „Szépen”, azaz törekedve „az igazságra, tudva, hogy nem vagyunk az egyedüli birtokosai”; „nyíltan”, azaz kimondva „a kimondhatót, tudva, hogy nem minden mondható ki; szeretettel, tudva, hogy nem minden és mindenki szerethető”.

Mert tovább is adta, ami szerethető. Írásaiban, beszélgetésekben megajándékozott bennünket ismert és ismeretlen emberek egy-egy szeretni való gesztusával.

Mert hű volt a szeretteihez. Figyelt rájuk, amíg éltek, és amíg élt, őrizte az emléküket.

Mert mindig megtette, amit neki kellett megtennie.

Mert elmondta, amit csak ő mondhatott el.

„Mert ő – ő volt.”

*

Amikor először olvastam Halda Alíz könyvét, talán észre sem vettem azt a félmondatot, amely most nagyon szíven ütött: „csak a születésnapját ismeri az ember, halálának nem kevésbé fontos dátumán gyanútlanul lép át minden esztendőben”. A dátumot – 2008. június 3. – ő sem ismerhette. Mégis azt kell hinnem, hogy egy fél évszázadon át minden júniusban gondolt a halálra. Június 16. közeledtével Miklós halálának évfordulójára, és ahogy múltak az évek, feltehetőleg egyre többször eszébe jutott az is, hogy a következő évfordulót talán már ő sem éri meg. Tizenhárom nap hiányzott az ötvenedikhez.

Erdélyi Ágnes

PÉTER LÁSZLÓ

1929–2008

Életében utolsóként megjelent írása angolul és magyarul szinte egy időben látott idén napvilágot (az utóbbi a *Holmi* hasábjain) az 1956-os magyar forradalom fogalomtörténetéről. Korántsem véletlen sem a téma, sem pedig a megközelítés módja. Péter László életében kivételes fordulópont volt 1956, amely Angliába sodorta, ahol 1963-ban családot alapított, és ahol egyúttal történész is lett belőle. 1956 előtt ugyanis levéltárosként dolgozott Szolnokon, illetve az Országos Levéltárban, és közben tanított is.

Péter László, aki középosztályi hivatalnoksaládba született, 1947 és 1951 között végzett a Pázmány Péter, majd Eötvös Loránd budapesti egyetem bölcsészettudományi karán történelem és levéltár szakon. Bevallása szerint tanárai közül Hajnal István tette rá a legnagyobb hatást, különösen azzal, hogy Hajnal „szemléletének semmi köze nem volt az egyoldalú osztályszemlélethez”, a marxizmushoz. Ami jelzi, Péter kezdettől konzervatív beállítottságú volt, az egyetemi barátai, Benczédi László, Vörös Antal és Szűcs Jenő, ahogy az 1992-ben Deák Ágnesnek adott interjújában (*Aetas*, 1993/1.) ő maga mondta, „javíthatatlan reakciósként könyvelték el”. Történelmi érdeklődését is éppen ez befolyásolta: nem az akkor divatos agrártörténet vagy a marxista ízlésnek megfelelő köztörténet, hanem a politikai intézmények, mentalitás és főként a XIX. századi magyar állam története foglalkoztatta.

1956 abban a tekintetben is alapvető változást hozott életében, hogy a forradalom kiemelte levéltárosi elszigeteltségéből: október végén az egyetemi forradalmi diákbizottság megbízta őt másokkal együtt, hogy vegyék át a Belügyminisztérium iratanyagát. Néhány napra beköltözött a Gresham-palotába, ahonnan életre szóló élménnyel távozott, amiről élete alkonyán is élvezetesen tudott és szeretett beszélni. Iratfelmérői munkájáról, Angliába érkezve, 1957 júniusában magnetofonos interjút adott a Columbia Egyetem ötvenhatos menekültekkel készített oral history kutatási projektje számára. A jelentés utólag megszerkesztett szövegét csupán halála előtt néhány hónappal hozta nyilvánosságra (MY [ABBREVIATE] CAREER IN THE INTERIOR MINISTRY).

Beletekintve a sztálinista diktatúra elnyomó gépezetének addig titkos dokumentációjába, Péter mélyen megrendült, egyúttal meg is szilárdult benne a jogállam iránti vágy és feltétlen tisztelet érzése. A néhány napos irattári kutakodás is minden bizonnyal hozzájárult azon elhatározása megérlelődéséhez, hogy november végén elhagyja az országot. Bécsből Németországba kívánták küldeni, ő azonban Angliát választotta, mert úgy gondolta: neki „*a liberális demokráciát kell megtanulni, az angol parlamentarizmust*”. Így Londonban kötött ki végül, ahonnan rövid idő elteltével, 1957 januárjában Oxfordba küldték tanulni. Péter ezzel meg is kezdte angliai történelmi stúdiumait.

Posztgraduális diákként az oxfordi Nuffield College-ba került, ahol a közgazdaságtan, a politikatudomány és a XX. századi modern történelem oktatása számított erősségnek. Őt azonban a XIX. századi állam- és alkotmánytörténet iz-

gatta, amiről viszont itt aránylag kevés szó esett. A kollégium, ennek ellenére, óriási intellektuális élmény volt számára. Különösen két tanára hatott rá élet-hossziglan: a filozófus A. J. Ayer és a politikatudós John Plamenatz. Ayer a nagy oxfordi filozófusiskola (Wittgenstein, Austin, Ryle, Strawson, Berlin) képviselője, aki kollégáihoz hasonlóan a nyelv gondolkodásban játszott szerepének szentelte filozófiai vizsgálódásait. Tőle tanulta értékelni Péter – ma így mondanánk – a diskurzusok kivételes jelentőségét a politikai gondolkodás és gyakorlat, a politikai intézmények történeti alakulásában. Másik tanára, a délszláv szülőktől származó Plamenatz elsősorban az eszmetörténet fontosságának hangsúlyozásával és azzal hatott rá, hogy oly mértékben kritikus volt a modern nacionalista eszmeáramlatok iránt. Az általa sugalmazott antinacionalizmus mélyen beépült Péter egész későbbi történeti látásmódjába, a modern kori magyar történelmet illető felfogásába (A MAGYAR NACIONALIZMUS; A NEMZETI MÚLT LEGENDÁI ÉS TILALOMFÁI). Ennek jegyében szüntelenül heves bírálattal illette a magyar nacionalizmus XIX. századi programját és gyakorlatát, kezdve az 1848–1849-es históriával (VASKALAPOSKOK ÉS ÓVATOS REVIZIONISTÁK: GONDOLATOK KOSÁRY DOMOKOSNAK AZ 1848-AS MAGYAR FORRADALOMRÓL ÍRT LEGÚJABB KÖNYVÉRŐL), folytatva a magyarok birodalomellenes vagy a birodalom iránt gyanakvó politikai beállítottságával és nem feledkezve meg persze a későbbi sérelmi (a Horthy kori), valamint a szemforgatóan manipulatív (a Rákosi kori) nacionalizmusok veszedelmeiről sem. Az antinacionalista történetírói ethosz azért is volt fontos számára, mert úgy gondolta, a „független és kritikai szellemű történetírás”, melynek szolgálatába kívánt szegődni, a hamis nemzeti mitológia lerombolásával, a nemzeti konfliktusok kordában tartásával valósíthatja meg csupán önmagát (A NEMZETI KÖZÖSSÉG MÚLTJA).

Oxfordi éveiben szoros kapcsolatot tartott egyetemi tutorával, Carlisle Aylmer Macartneyval is, akitől szakmailag nem sokat tanult ugyan, imponálóan hatott azonban rá Macartney olykor még számára is túl veretes, túlságosan régimódi konzervativizmusa.

Doktori fokozatát megszerezve 1963-ban a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-Európai Intézetében (School of Slavonic and East European Studies) kapott állást Péter; itt tanított 1973-tól már professzori minőségben, az 1990-es években, 1994-es nyugdíjba vonulásáig pedig a tanszék vezetőjeként. Egyetemi munkahelye 1915-ben alakult Tomaš G. Masaryk és R. W. Seton-Watson közreműködésével. A magyar nyelv, irodalom és történelem tanítása 1937-ben indult meg az intézetben Senczi Miklós jóvoltából. Olyan tanár neve is említhető a későbbiekből, mint George Cushing. Az intézet és Magyarország szellemi kapcsolatai a két világháború közötti időbe nyúlnak vissza. Péternek oroszlánrésze volt abban, hogy a második világháború után egy ideig szünetelő kapcsolatok a hatvanas évektől újra indulhattak, s hogy az 1980-as évektől rendszeressé válhattak.

Péter tudományos munkássága roppant különös szint képvisel az egyetemes magyar történetírás egészében. Különlegessége abból fakad, hogy a jó ideje elhanyagolt és szinte el is felejtett történetírói témára és szemléletmódra, a közjog- és alkotmánytörténetre irányult. Ez számára nem pusztán tárgy, hanem meghatározott szemléletmód is volt egyúttal. A szó szigorú értelmében nem a jogtörténet, hanem a politikatörténet kutatásával foglalatzkodott, amely az ő esetében nem az eseménytörténet, hanem az állami intézmények történeti alakulásának a tisz-

tázását, közelebbről a politikai intézményekkel összefüggő konvenciók, mentalitás, eszmék politikát érintő befolyásának megvilágítását célozta. Egyfajta fogalomtörténet-írás volt, amit művelt, ha nem is éppen az a fajta, amely ezen a néven ma különösen ismert idehaza, a német Begriffsgeschichte (ez utóbbi munkásságát – személyes beszélgetéseinkből tudom – újabban kezdte el tanulmányozni).

Azzal, hogy Péter az alkotmány kérdését helyezte a történelmi események és folyamatok magyarázatának középpontjába, új életet próbált lehelni az avíttnak ható alkotmánytörténetbe. Tette ezt úgy, hogy nem a törvények és rendeletek, a joganyag elemzését, hanem az alkotmányjognak a politikai hatalom gyakorlására tett szüntelen hatását firtatta a politikai eszmék és a szókincs elemzésével. Szokatlan vállalkozása sikerét illetően maga is szkeptikus volt. „E sorok írója... nem fűz nagy reményeket ahhoz, hogy az alkotmánytörténetre vonatkozó... nézeteit odahaza majd jelentős mértékben figyelembe is veszik” – jegyezte meg 1999-ben az egyetlen magyarul is olvasható könyve, *Az ELBÁTÓL KELETRE. TANULMÁNYOK A MAGYAR ÉS KELET-EURÓPAI TÖRTÉNELEMBŐL* (Bp., 1998) budapesti bemutatóján elhangzott bevezetőjében.

A fogalomtörténet ma korszerűnek ható analitikus eszköztárat latba vetve szilárd meggyőződésévé vált, hogy nem az ún. „*polgári vagy tőkés átalakulás*” következett be Magyarországon az 1830-as éveket követő hosszabb periódusban. Valójában a *civil társadalom* nyugat-európai, sőt kifejezetten angol ihletésű eszméjének a honi talajba való átültetése, az erre irányuló folytonos törekvés mozgatta szerinte az eseményeket. A civil társadalom persze nem piaci viszonyokat és nem a burzsoá osztály életre hívását, hanem a „*polgári társaság*” megteremtését célozza. Arra irányul tehát, hogy a középkorból örökölt, a partikuláris jogok hierarchiáján nyugvó intézményrendszert felváltsák az univerzális jogegyenlőséget érvényre juttató parlamentáris politikai renddel, a törvény uralmával (rule of the law).

A modern politikai intézmények működése ilyenformán a szüntelenül továbbélő alkotmányos tradíciók alapjain nyugszik, bár az utóbbiaknak tulajdonított új jelentés idővel látszólag eltávolítja őket egymástól. Péter a *VERFASSUNGS-ENTWICKLUNG IN UNGARN* címmel írt, könyvnyi terjedelmű tanulmányában, amely a *DIE HABSBURGERMONARCHIE, 1848–1918* hetedik, a *VERFASSUNG UND PARLAMENTARISMUS* címet viselő kötetében látott napvilágot (szerk.: Helmut Rumpler–Peter Urbanitsch. Bécs, 2000. 239–540.), és amely egyúttal a szerző legfontosabb történelmi munkája, dolgozta ki aprólékosan a történelmi anyagra alkalmazva koncepcióját, melynek tömör lényegét 1985-ben már megfogalmazta (*ORSZÁG ÉS KIRÁLYA A HATVANHETES KIEGYEZÉSBEN*).

E szerint az „*ősi alkotmány*”, amely rendre kétpólusú, mivel a jogok és kötelességek megosztását illetően a korona és az ország egyezkedésén (*tractatus*) alapul, mit sem módosult a kiegyezési törvénnyel. Nem népképviselési parlamenti rendszer jött ugyanis létre 1867-ben, hanem a *dietalis tractatus* éledt újjá a kiegyezési törvény által, amely átmentette és a modern parlamentarizmusba is beépítette a *iura reservat*ot és a *iura communicat*at, tehát a fejedelmi vagy felségjogot, valamint az ország alkotmányos jogát. Ez azt jelenti, hogy merőben közjogi tekintetben nem két jogilag független (szuverén) állam lépett 1867-ben egymással szövetségi kapcsolatra (föderációra), hanem két különálló ország létesített egymással monarchikus uniót. A magyar politikai elit azonban 1867 után hamaro-

san felrúgta ezt az elvet, midőn azt állította, hogy Magyarországra nézve, amely szuverén nemzetállam, nem kötelező az uralkodó és az ország közötti egyezség, a *tractatus*. A kérdésről huzamosan folyó vita főként a közös hadsereg kapcsán éleződött ki újból és újból. Ami idővel oda vezetett, hogy az első világháború előestéjén a Habsburgokkal lojális magyar politikai elit sem gondolta már, hogy birodalmi szálak fűznék az országot az osztrák koronatartományokhoz.

Tekintve, hogy a röviden vázolt közjogi (alkotmányos) konstrukció meglehetősen labilis egyensúlyt biztosított a korona és az ország közötti kapcsolatok számára, ez a helyzet az uralkodó és a kormány túlhatalmának kedvezett, annak, amit Péter a jog autokratikus elve kifejezéssel jelöl. Az utóbbi vált idővel szerinte az Osztrák–Magyar Monarchia főjellegzetességévé, amely egy, az államalakulat későbbi felbomlását túlélő szívós autokrata tradícióval ajándékozta meg a térség nemzetállamokba szerveződő népeit. A szóban forgó autokratikus történelmi adottság az a kelet-európai specifikum, amely Péter szerint megkönnyítette, ha nem is éppen maga okozta a kommunizmus itteni térfoglalását a második világháborút követően.

Péter Kelet-Európa-konceptiója – 1984-ben írt először róla (MIÉRT ÉPPEM AZ ELBÁNÁL HASADT SZÉT EURÓPA?), de később is visszatért a témára (CENTRAL EUROPE AND ITS READING INTO THE PAST) – így és ennyiben következik a dualizmust illető alkotmánytörténeti szemléletmódjából. Látszólag ugyanazt állítja Péter Kelet-Európa-konceptiójában, mint amit a Kelet-Európához való tartozásunkat elvi meggyőződéssel hirdető hazai marxista történészek állítottak a kérdésről. Merőben más érvekre alapozza azonban Péter a saját felfogását, miután nem az elmáradott gazdasági vagy társadalmi struktúrák egyöntetűségéhez, hanem a modern parlamentarizmusban továbbvitt történeti alkotmányossághoz köti a kelet-európaiság fő ismervét. Ez az alkotmány egyszerre tartja ugyanis életben a modern kor folyamán a parlamenti tradíciót (*dietales tractatus*) és a jog autokratikus elvét (*iura reservata*). S éppen ez az, ami a „szükséges belső feltétel” szerepét játssza 1945 után Közép- és Kelet-Európa bolsevizálhatóságában.

Péter László markáns, ez okból is nemegyszer vitákat keltő víziói és megállapításai, melyek némelyikével e sorok szerzője is perbe szállt a *Holmi* hasábjain, s amiből hosszabb polémia is keletkezett kettőnk között, nagy formátumú historikusra vallanak. Péter azonban tudományos diplomatának sem volt utolsó. A brit-magyar történésztanácskozások nélküle létre sem jöhettek volna. Közülük különösen sikeresnek bizonyult a Kossuth Lajos születésének bicentenáriuma alkalmával Londonban tartott tanácskozás (László Péter–Martyn Rady–Peter Sherwood, eds.: LAJOS KOSSUTH SENT WORD... London, 2003), valamint a szívügyének tartott ötvenhatos tudományos megemlékezés, amelynek szintén az angol főváros, saját egyeteme adott otthont. Az utóbbi gondolati előkészítése, élete utolsó nagy alkotása, során többre vágyott, mint arra, hogy csupán eggyel szaporítsa a szokványos ötvenhatos történeti tanácskozások számát. Olyan közös szellemi vállalkozásra hívta fel a nagyszámú előadói gárdát, amely az ellenállás, felkelés, forradalom kérdéseinek Magyarország és Közép-Európa tér- és időbeli tágasságában szentel elmélyült figyelmet. A néhány hónapja publikált vaskos tanulmánykötet (László Péter–Martyn Rady, eds.: RESISTANCE, REBELLION AND REVOLUTION IN HUNGARY AND CENTRAL EUROPE: COMMEMORATING 1956. London, 2008) bizonyítja,

hogy Péter sikerrel járt ebben a törekvésében is. Ennek tudatában némi elégtellegel távozhattott közülünk az a Péter László, aki a szinte sorsszerű kelet-európaiság átkának megtörését, az attól való megszabadulás páratlan lehetőségét vélte 1956-ban felfedezni. Ama ritka történelmi pillanatok egyike volt ez, jegyezte meg a hazai rendszerváltás körüli években egy Czigány Lóránntal közösen jegyzett írásában (URBÁNUSOK ÉS NÉPI[ES]EK NÁLUNK), amikor „*a zsarnoksággal való közös szembeszegülés vágya áttörte a korábbi társadalmi beidegződöttségek korlátait, és egységesen mozdult meg a magyar társadalom*”. Történészként ő maga különösen sokat tett a sallangmentes nemzeti történelmi tudat megformálásáért. Nyugodjon békében!

Gyáni Gábor

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap és a Tiara Rt.
támogatásával jelenik meg

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TIARA